

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

राजस्थानस्याधुनिकाः
संस्कृत कथालेखकाः

•

राजस्थानस्याधुनिकाः ॐ

संस्कृत कथालेखकाः

•

सम्पादक- डॉ० त्र्यम्बकप्रसाद शर्मा

✦

राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर

Edited By: Dr. Pushkardatta Sharma

प्रकाशक : राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर

मुद्रक : मेघल महावीर प्रिन्टिंग प्रेस, उदयपुर

संस्करण : मार्च, 1980

मूल्य : शतह रुपये मात्र

प्रकाशकोयम्

'राजस्थान साहित्य अकादमी' राज्य हिन्दी, संस्कृतयोस्तथा राजस्थानी भाषायां साहित्योन्नत्यै सर्वेषां समर्पित सस्थानं वर्तते ।

एतत् सस्थानं स्व नानाविध प्रवृत्तीनां माध्यमेन प्रदेशे साहित्यस्योन्नयनाय, जनरणाय साहित्यसर्जनाय च पूर्णरूपेण प्रयत्नशीलमस्ति ।

सस्थानस्यैका विशिष्टवृत्ति राजस्थान प्रदेशस्य साहित्य सर्जनशीलानां विदुषां कृतीनां प्रकाशनमप्यस्ति । अस्यां योजनायां अन्तर्गतायावधि शताधिक ग्रन्थानां प्रकाशनं सम्पन्नम् । प्रकाशितेष्वनेकेषु ग्रन्थेषु संस्कृत वाङ्मयस्याप्यनके ग्रन्थाः सम्मिलिताः सन्ति ।

राजस्थानस्यःधुनिक साहित्य-सर्जनानां संस्कृत लेखकानामिदं मकलन पाठकेभ्यः प्रस्तुतं कुर्वन्दिदं सस्थानं परमं हर्षमनुभवति । राजस्थानस्य सस्थानस्य संस्कृतज्ञ अचारिणो जनजीवनेन सह समुच्चयं गाम्भीर्येण, तन्वीरतया सुदृढदृष्ट्या च यदनुभवति तत् सुचारुतया अभिव्यक्तं विधाय जनमानसेषु स्थानं विदधति अस्मिन् सकलने प्रकाशिताः कथाः अस्य प्रमाणमस्ति ।

साहित्य अकादमी आशास्ते संस्कृतज्ञेभ्यः विद्वद्भ्यः एतत् सम्मलनं रोचिष्यते, येनसस्थानं प्रोत्साहितमुत्तरोत्तरं कार्यं भूयोपि द्विगुणोत्साहेन कुर्यात् ।

उदयपुर
मार्च १९८०

राजेन्द्र रामा
निदेशक

सम्पादकीयम् / १

कथानुक्रम

१. घ्रातृस्तेह*	२७
नयलकिशोर काञ्चूरः	
२. सापराधः	३५
णणेशराम शर्मा	
३. प्रात्मवेदना	५१
प्रभाकर शास्त्री	
४. भाटवभवनम्	४७
विरचनाय मिथ	
५. पट्टु*	६३
श्रीमती मंजु शर्मा	
६. स्मारकम्	७१
चन्द्रमौलिः	
७. दिग्प्रमा	७७
कलानाय शास्त्री	
८. मूल्यान्यमूल्यानि	८८
शशिगुप्ता	

६	म्योकृता नदरिशोर गोरम 'निमंत'	९५
१०	गण्डनिमांता ईश्वरानन्द शर्मा	६८
११	द्वी शास्त्रिणी मनोहर शर्मा	१०२
१२	भग्न-विशेष मेघाराम बटारा 'पञ्च'	१०८
१३	मत्स्यस्थान्वेषणम् कुमारी प्रभा	१२० .

□

सम्पादकीयम्

ममस्तपु काव्याङ्गेषु गद्य खलु धेष्मन्ति सुप्रोवरंरातोचकं बंहुरा
 आगतम् । गहनं च कथनस्य वा शो पनव गत्रमिजनना व्युत्पयाऽप्यभिव्यक्तं
 मर्वात्रिक सामर्थ्यमभ्यामव काव्यविद्याया मय्यन । भवतु नाम पद्य लोकप्रिय-
 माकपक च, परमभि व्यञ्जना-कीर्तन वगनावाहृष्य गहनं च त्रिस्तपणा गद्यमाध्यमनं च
 सम्भवम् । वस्तुतस्तु छन्दोमयवाप्रारित श्रुतिमाधुमं स्मरूपमौर्द्वयं च पद्याना लोक
 प्रियम्वाय कल्पन । अथवा त्वनम्मिन् काव्याङ्गे समग्राभिव्यक्तिनामथ्या न कदापि
 सम्भावनीयम् । अग्रमकाव्यलेनाभिहृता चित्रकाव्यामकतापि पद्येष्वेवोपलभ्या ।
 नैतनाञ्चन गद्याधारित काव्य कदापि सृशति ।

गद्यस्य समुद्भवः

गद्यस्याऽप्यसमुद्भवः पुरातन युगे वैदिकसहितोदयन सात्त्विक समजायत,
 इत्यस्मिन् विषये न कोऽपि विवादो विपरिचिज्जनेषु सर्वेषु । गद्यस्याद्यः स्वरूपस्तु कृष्ण-
 यजुर्वेदस्य तंतिगीतमहिताया प्रत्यभिर्बर्तुं शक्यत । अत्र खलु गद्यस्य प्रयाग- पद्यमागादेव
 न्यून । तदनन्तर चायश्चददेप्रपि मज्जम्य ममावग प्रभूतमात्राया दिहितोर्जस्त । तदीय
 षष्ठी भागस्तु गद्यनिबद्ध एव सद्भ्यत । स्पष्टतस्तत्र च गद्य सुप्रनिष्ठितमिवाभानि ।
 अनेनैव हनुनोत्तरकाले ब्राह्मणारण्यकानिपदा मरधना मटविद्यायामेव समजायत ।
 व्यादशात्रिजनपगादीनि तु गद्यनाश्रितव विधेयानोति तु तथ्यनाऽननैव निषेत्तु
 पातन ।

पर वैदिकेऽस्मिन् गद्ये कृत्रिमकान्याभिव्यञ्जकालङ्कारवहुलता समस्त-
 पदा मरुता च नैवाऽनुनयेया । श्लेषालङ्कारममुद्भासित पाण्डियप्रबगत्वमप्यत्रये
 गद्ये सर्वैवाप्राप्यम् । वस्तुन एतद् गद्य तु सहस्रकृत्रिम प्रसादधुरेण च समन्विन
 दिद्यते । “सत्य वद, धनं चर, स्वाध्यायन्ना प्रनद” इयेतादृशः प्रयोगा दैनिक-

व्यवहारक्षमा भाषाया नैसागिरता प्रतिपादयन्ति । पद्यमुत्तम लयाधारित-श्रुतिमाधुर्यं स्मरणमौचित्यं चाञ्ज्वेष्टकामा स्तूदयास्तु न जातु प्रहृष्येयुरलङ्कृतिशून्येनाञ्जेन गद्येन । न तेषा मनःशत्रानुमाद्यति । गद्यस्य विहासोञ्जेन हेतुना विष्टम्भमिवाद्यात् ।

तथाप्येतन्नाशङ्कनीयं यदेतद् गद्यं सर्वथैवानादृतमासीत् । प्रयुक्तं व्याख्यं वृत्ते नु गद्यस्यालम्बनमेवाऽक्रियत् । तस्यस्यास्यं पृष्टित्तु सर्वथैव ध्रुनातनसदृशं रद्ये मरचिनेन यास्काचार्यस्य निरक्षनेन महर्षिपत्न-जनेश्च महाभाष्येण महर्षभैव विधीयते, यथा —

“एव हि श्रूयते । वृत्स्वनिस्त्रय दिव्यं वर्षमहत् प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । नान्तं जगाम । वृत्स्वतिश्च प्रवक्त्रेन्द्रश्चाद्येता दिव्यं वर्षमहत्तममध्ययनकालो न चान्तं जगाम ।”

(महाभाष्यात्)

मूत्रमाहित्यं तु समग्रमेव गद्यविद्यामेवाऽऽश्रयते । पाणिनिरचिताऽष्टा-ध्यायीनाम्नि विश्वविद्युते व्याकरणग्रन्थे तु “अदर्शनं लोपः” “साद्यवत्तमं करणम्” “कतुरीप्यिततमं कर्म” इत्यादिभिः सूत्रैर्मन्त्रस्य नैर्माकी सप्रेषणोपता तस्मिन्दिग्ध-मेवाभिन्यज्यते । कौटिल्यकृतेऽर्थशास्त्रेऽपि लघुतरैर्वाक्यैः सरचितं गद्यं किमपि रमणीयत्वमाद्यते, यथा—

‘दर्शने प्रधीरति । वाक्यं प्रतिपृहणाति । आसनं ददाति । विविक्तो दशयते । शङ्कास्थाने नानिगच्छते । यथायां रमते । परिजाप्येत्त्ववेशते । पथ्यमुक्तं महते । समयमानी निपुङ्क्ते । हस्तेन स्पृगति । शलाप्येनोपहर्ति ।’

अभिध्यञ्जनाक्षममेतादृशं गद्यमाङ्गलसंस्कारस्य फे. नि. स. वे. क. म. स. ह्योदघरय विधुत्तं गद्यं सर्वथैव व्यक्करोति ।

अस्मिन् युगे समस्तपदावतीनां प्रयोगोऽपि यदा कदा विधीयते स्म । नानिदञ्चनं बौद्धविदुषाऽऽर्थशूरेण रचितायां जातकमालायां कतुं पायंते, यथा—

“अथ यदाचित्तम्यं महामस्त्वस्य भोजनकाले स्नानानुष्ठितवात्रस्य पुगन्तोदारसूबोपकल्पिते समुपस्थिते चर्णागन्धरसस्पर्शादिगुणसमुचिते विनित्रे भक्ष्य-भोग्यादिनिधी तत्पुण्यसम्माराभिवृद्धिकामो ज्ञानान्निर्दग्धसर्वशतेरोन्धनं प्रत्येक-बुद्धस्तद् गृह्णन्निजगाम भिक्षार्थी ।”

द्वन्द्वान्नाम्नमदृष्टे शुद्धे विषयेऽपि यादृशं गद्यं प्रयुक्तं, तत्तु सर्वथैव सरलं
रोचिष्णुं च, यथा—

‘इच्छयाऽऽमानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेते भवतीच्छा ।
यथा मरुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वाङ्गानि वृक्षफलानि न तानि
प्रयम्नाकमिच्छा भवति ।’

(शङ्कराचार्यस्य भाष्यात्)

नैयायिकानां विवेचनेष्वपि यदा कदा लालित्येन ममान्विता व्यग्योक्ति
भिश्चालकृता वाचनरचना दृष्टिपथमापाति यथा—

‘आ क्षुद्रताकिं ! सर्वथाऽनभिज्ञाऽमिं बहूँव जीवात्मानो नहि ततोऽन्ये ।
नहि दहनपिण्डाद् भेदेनापि भान्त स्फूर्तिगा अग्निस्वरूपा भवन्ति । तत् किं ब्रह्मण
एवाविद्या ? न च ब्रह्मणोऽविद्या ?’

(जयन्तभट्टस्य व्यायमञ्जरीत)

पौराणिक गद्यमपि न खलु काव्यसुषमया विरहितम् । प्रयुतं तस्मिन्स्तु
प्रसादगुणोपेतमलकृतञ्च गद्यं साक्षात्कर्तुं शक्यते यथा श्रीमद्भागवते रम्यप्रकृति
वर्णनाय सभायोजितया मुदीत्रचलितपदसमासावली द्रष्टव्यतामेति—

‘तेषां विशीयमाणानामतिमधुरमुरभिमुगतिश्च ब्रह्मलाक्षणरसादेनास्थोदा
चाम नदी मन्दर गरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वरोलावृतमुपप्लावयति । यदुपजोपमाद्
भवान्या अनुवरीणा पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धबातो दशयोजनं समन्तादनु-
वासयति ।’

गद्यकाव्यस्य सभारम्भः

सुबन्धु-दण्डि-वाणादिभ्यः प्राक् कानिचिद् मनोहारीणि गद्यकाव्यान्यविद्यन्त,
परमधुना तु तेषां नामोल्लेख एव समुपलभ्यते । यथा खलु कान्यायनेन स्ववातिके
कस्याश्चिद् “दाह्यायिकाया” एतञ्जलिना ‘वासवदत्ता मुमनोत्तराभैररघोनाम्,”
भोजनं शृंगारप्रकाशे “मनोवतीसातकर्णोहरणयो” दण्डिना दशकुमारचरिते
‘मनोवत्या’ श्रीपालितेन ‘तरगवत्या’ रामितसोमिलाभ्यां कस्याश्चित् ‘शूद्रकथाया’
वाणेन च ‘भट्टारहरिश्चन्द्रस्य’ उल्लेख इतोऽस्ति—किन्तु साप्रतं त्वेतासु नैकाऽपि
कृतिरवाप्यत । तथाप्येतत् स्पष्टं यद् वाणादिभ्यः प्राक् ललितगद्यस्य काऽपि
सुशीघ्ररम्परार्थविद्यतं यथा खलु दण्डिसुबन्धुवाणादगोञ्जुप्रेरिता अजायन्त ।

द्वितीयं धीष्टानक ममुष्णीर्णैत म्द्राम्न गितानवनीप्यवृत्तस्य समस्तं
 पत्राप्रतिममविवनस्य च गद्यस्य प्रणयने समुच्चयन यथा—

प्रमाणमानामानस्वगति वणमारमदाभिः परमवर्णव्यञ्जनैश्चन
 कान्मभूतिना स्वयमप्रिगतमहापत्ररतराम्ना नरेद्रराम्भ्ररानरमायप्राल्लाम्ना
 म्प्राल्लपण म्द्राम्ना मनु मुत्ताननर कारितम् ।

गद्यकाव्यस्य विकास

उत्तरवर्तिण गितालेखयुक्तीणाभिः प्राग्विभिन्नु मन्वानतरस्य गद्यस्य प्रौढि
 माभाश्चित । तान्मु एभिःपरचिताना मन्मुपुत्तप्रगतिविशयत एतस्यमहृति । ध्रुनि
 माधुर्येगावृत्त तनोऽ गद्य कामवि मनोभना घत्ते । अतया गद्याया प्रायत मर्ते
 बद्भ्रुता उत्तरवर्तिनो गद्यरक्षितार उपवृत्ता स्वापनिर्गत । तद्वृत्तिषु शक्यायां
 वङ्कारयोत्तवृत्ति मुगीया क्षिप्टा च समासावर्तिपरिपणवृत्तया प्रागया नितरा
 प्रमात्रितास्ति । निरक्षययधर्मया कस्यर्गो गद्यकाव्य पुन प्रतिष्ठित मुपनिष्ठि
 वाञ्चीकरत् । एनामव विद्यामात्रिय बाणभट्टाभिःमञ्जनगद्यकाव्यमरच्यत।
 भ्रतीतववि मह्यव्यदु तायधीय रमचवणामरता मर्तेपि सद्दुधया मानिशय
 मादन्त ।

उत्तरवर्तिना वङ्कारिता कृत त्वया गद्यगैरी गद्यवङ्कारणीया मरता ।
 पर दुप्पर ननुकरणमिति म्बाप्यप लपववगो गद्यरक्षनव स्वतीय बवित्र
 तिष्ठामति । तन्मु मूक्तिग्य प्रमिद्धिमा जगाम —

गद्य कवीना निरूप वन्ति ।'

गद्योद्भव

वस्तुनन्तु गद्यपुत्रभृतिना नक्षत्रवयण यादृश गद्य मरचित तन् गद्यु
 धरना तेषेण चातनतराम् । अतिप्रमिन्नुमदन कोपि शगाक । मर्तेव गद्यनवर्तद
 गद्यमादण इवाङ्गीक्रियत । बाणभट्ट न नु स्वरोय ह्यधरित आशागद्यस्य लक्षणमपि
 ममपस्यावितम् यथा—

नवाङ्गो जातिरशाम्या इवप स्पष्ट ह्युदो गम ।
 विवरापरवद्यद्व वृत्तमवत्र इवभम् ॥

न कथनमाभन तप्यमनद्यत ममप्रमत्तलक्षणमुर्तिश्रितस्य मेगुवत्परय
 रचनामु गद्यवैद मनुष्यन ।

सुवन्धोर्वासवदत्ताया प्रत्यक्षरश्लेषालङ्कारस्य प्राचुर्येण विचित्रमिव काव्यस्वरूपं प्रस्तूपते । क्लिष्टता तु तत्रेदृशी विद्यते यद्विद्वद्वरेण्या अपि क्वचित् क्वचित् शब्दबोधानालोकयितुं प्रबाध्यन्ते । सभङ्गामङ्गोभयविधश्लेषस्तेन प्रयुक्तोऽस्ति, यथा—

“बालिनमिवाङ्गदोषशोभित, कुहूरुण्ठमिव हारिकण्ठ, वनवन्मृगमिव रामावर्षेणनिपुण, जयन्तमिव बबनामृत नन्दितवृद्धश्रवस, कृष्णामिव क सहर्षं न कुर्वन्तम्”

अन्येऽपि विरोधाभाभोन्प्रेषादयोऽलङ्कारास्तत्र चमत्कृतिमुत्पादयन्ति । समासबाहुल्यजनिता पदानां सुदोषता तु तत्र प्रतिपृष्ठमाभाति, यथा—

“यश्च मदकलकलहससारसरमितोद्भ्रान्तभा कूटविकटपुच्छछटा—
व्यानूनविकचकमलक्षणडविमलितमकरन्दविन्दुगन्दोहसुरभितसलिलया”

सत्यमेव “कला कस्यै” इत्येव सिद्धान्तो वासवदत्ताया प्रतिपद प्रत्यक्षीरतुं पायंते । पाण्डित्यप्रदर्शनस्य त्वियतीव न विद्यते तत्र । वाचभट्टस्त्वनया वृत्त्याऽभिभूत मन् नथयामान—

“कवीनामगलद् दर्पो नूनं वामवदत्तया ।
शक्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्षणोचरम् ॥”

सुवन्धोस्तुलनाया दशकुमारचरितस्य श्लेखनी दण्डी श्लेषविरहित बोधगम्यं च गद्यं प्रयुङ्क्ते । एतदीये गद्ये मारत्या मुबोधता च सर्वत्रैव वरीवति । पदलालित्येन त्वेषा वृत्ति जगति प्रसिद्ध्यति । संस्कृतसाहित्ये त्वेतत् पदलालित्य दण्डिन कालिदासादिममत्वमेवानवति, यथा—

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिन पदलालित्य मापे सन्ति तयो गुणा ॥”

एतदीय गद्यं प्रसादगुणेनोनेतम्, श्लेषादिना विरहितम्, भावाभिव्यक्तिवेशधेन संपृक्त रसमिषां च विद्यते, यथा—

“अहमपि देवस्यान्वेषणाय महीभटन् कदाचिदम्बरमध्यगतस्याम्बरमणे किरणमनहिष्णुरेवस्य गिरितटमहीरुहस्य प्रच्छाद्यशीतले तले क्षणमुपाविशम् । मम पुरोभागे दिनमग्र्यसंजुचितसर्वाविषद कूर्माङ्गिति मानुषच्छाया निरीदयोन्मुख-

गगनतलान्महारयेण पतन्तं कञ्चिदन्तराल एव दयोरनतहृदयोऽहमवलम्ब्य
शनैरवनितले निक्षिप्य - त भृगुपतनकारणमपृच्छम् ।

कथाऽऽख्यायिकायो चरमोत्सवः

सम्राजो हर्षवद्वानस्य समकालीनो बाणभट्टस्तु सवनिव गद्यलेखकान्
निस्मिन्दिग्धमतिशेते । स खलु गद्यसाहित्याकाशे भास्कर इव दीप्यते । न कोऽपि
विषयोऽवशिष्यते, यस्नेन कादम्बरीं हर्षचरिते वा नैव वर्णित । अतएव रचितम्—

“बाणोच्छिष्ट जगत् सर्वम् ।”

तदीया कादम्बरी तु रसज्ञाना कृतेऽज्ञाहारमिव जनयति, यथा—

“कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते ।”

गद्यकाव्यस्य कथाख्यायिकेति द्वे रूपे बाणभट्टेनैव सर्वप्रथमं प्रस्तुती-
क्रियेते । आत्मकथाया समारम्भोऽपि तेनैवाऽश्रियत । उभयोरपि गद्यकाव्यादशयोः
काचनोदात्तप्रतिभा, मौलिकोद्भावना, विशदा च वर्णनशैली साक्षात्कृतुं शक्यते ।
नात्र केवलं पदलासित्य प्रत्यक्षर वा श्लेषमयस्वप्ननुमन्धेयम् । अत्र तु सुबन्धुदण्डिनो
गद्यशैली कञ्चनद्भुतं समन्वयमवाप्य भृशं चकासति । परं यदा त बाणभट्टोऽ
बाण्डताण्डव प्रस्तुतीकरोति, तदा तु साक्षाद् वाग्देवी प्राणरूपमवाप्तुं बाणरूपेऽवत-
रितेवाभाति । यथा च रचितम्—

“जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तयावगच्छामि ।

प्रागल्पमधिकप्राप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ।”

यदा च स ललितपदावसोमाधिय माधुर्यगुण प्रयुङ्क्ते, तदा तु वाग्देवी
श्चिरस्वरवर्णपदा तरणीव जगन्मतो हतुं कल्पते, यथा—

“श्चिरस्वर वर्णपदा रसभाववती जगन्मतो हरति ।

सा किं तरुणी ? नहि, नहि, वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ।”

तदीय गद्य सौन्दर्यं विषयानुपमेयमिति अदशयितुं विरोधाभासानुसारस्यैव-
मुदाहरणं प्रस्तुतीक्रियते । तद्यथा—

‘यत्र च मलिनता हविर्धमेषु, न चरितेषु मृग्यराग शृङ्गेषु न शोषेषु,
शोषणता कुशाशेषु न स्वभावेषु चञ्चलता वरतीदलेषु न मन गु, वधुराग

क्रोचिनेपुन परक्लत्रेषु, वृष्टग्रह कम्पडलेपु न सुरतेपु, मेखलाबन्धो द्रतेपु
 मेर्ष्यावलहेपु, स्तनस्पर्शो होमधेनुपु न कामिनीपु, पक्षपात शुकवानुपु न विद्या-
 विनोदेपु भ्रान्तिरतल प्रदक्षिणासु न शास्त्रेपु, वसुमकीर्तन दिव्यकथासु न तुष्णामु,
 गणना रद्रापलयेपु न शरीरेपु, मुनिबालनाश शत्रुदोक्षया न मृत्युना, रामानुरागो
 रमाण्येन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन ”

ममभूतपदावल्याश्च मनोहारिता दिव्येऽष्टोदमरमि स्नानार्थं गतस्य
 विलोनेनऽभिगन्तुं शक्यते, यथा—

मधुमदविडम्बितं मधुकरवदम्बकसवाह्यमानलतादोलेषु, उत्फुल्लपल्लव
 लवलीलीयमानमत्तकोकिलोन्लासित मधुशीवरोद्दामदुर्दिनेषु, प्रोपितजनजायाजीवोप-
 हाररुष्ट मन्थयास्फालितचापरवभयस्फुटितपथिक हृदयरघिराद्रोक्तमार्गेषु, अविरत
 पतत्सुसुमशर पतत्रिपत्रमूत्वार बघिरीकृतदिङ्मुलेषु, दिवापि प्रदुत्तमदनरागान्धा-
 भिसारिकासायं सकुलेषु, उद्वेहितरममगरपूरप्लावितेषु, सकलजीवलीकहृदया-
 मन्ददायकेषु मधुमानदिवमेप्येकदाऽहमन्वया सह मधुविस्तारशीभ प्रोत्फुल्लनवनलिन
 कुमुद कुवलयवह्णारगिदमच्छोद सर. स्नातुमभ्यपतम् ।”

लघुतमाना वाक्याना निर्माणेऽपि बाणभट्टो विचक्षण इवाभाति । एतदर्थं
 मेरुमेवोदाहरणमत्र प्रस्तुतीरियते —

“न परिचय रक्षति । नाभिजनमौक्षते । न रूपमालोक्यते । न कुलत्रम
 मनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति ।
 न धर्ममनुसृष्यते, न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञता विचारयति । नाचारं पालयति ।
 न सत्यमनुबन्धते । न लक्षणे प्रमाणीकरोति ”

सत्यमेवेदृश प्रवाहमय नैर्गमिक च गद्य प्रणेतु न कोऽप्यन्यो गद्यलेखकः
 कदापि पारयामास । एनादृग् वैदग्ध्यं कलात्मकश्रोतकपाङ्गिमुता च वाक्यसंयोजना
 न कुत्राप्यन्यत्र समवाप्तुं शक्यते । वस्तुतो बाणभट्टस्य गद्यवाक्यं प्रकाशमानो
 दीपस्तम्भ इव मतिष्ठते । तत्प्रकाशेनैवेतरा इतयो मार्गान्वेषणमिव विदधाति ।
 निश्चप्रचं बाणभट्ट सर्वेषा गद्यलेखकाना श्रेष्ठ । तदनुकरण तु सर्वैवासाध्यम् ।

परवर्तिषु चम्पूवाक्येष्वपि पद्येन सार्द्धं गलमप्युपलभ्यते । गद्य-पद्याभ्या
 निश्चितेष्वप्येतेषु परिष्कृत बहुशोऽनङ्कृत च गद्य वरीवर्तते । विशेषतस्तु त्रिविक्रम
 भट्टस्य ‘नलचम्पूवाक्यम्’ भोजस्य ‘रामायणचम्पूवाक्यं’ वैरटाध्वरे ‘विश्वगुणादर्श-

चम्पूकाव्यम्', सोमदेवस्य 'यशस्तिलक चम्पूकाव्यम्', हरिश्चन्द्रस्य जीवाधर
 चम्पूकाव्यम्' तथा च अनन्तकवे 'भारतचम्पूकाव्यम्' उल्लेखनीयानि विद्यन्ते ।
 एषु सर्वेषु मुद्राद्यु दण्डि वाणभट्टादीना गद्यशैल्या प्रभावः सर्वत्र दरीदृश्यते ।
 गद्यमेवेतद्दृश गद्यमत्रोदाह्रियते—

'यस्मिन् नवरतघमकर्मोपदेशशात समस्त व्याधिव्यतिकरा पुरपायुपजी
 विव सकल संसार सुखभाग प्रजा । तथाहि-कुष्ठभोगो गान्धिकापणेषु स्फोटप्रवादो
 वैयाकरणेषु सन्निपातस्तानेषु ग्रहसंज्ञातिज्ज्योति शास्त्रेषु भूतविकारवाद
 साध्येषु क्षयस्तिथिषु गुल्मवृद्धिर्वेदभूमिषु गलग्रहो मत्स्येषु गण्डकोस्थान पवतवन
 भूमिषु शूलसम्बन्धश्चाण्डिकायतनेषु दृश्यन्ते न प्रजासु ।' (नवचम्पूत)

कादम्बरीमाधुष्य लिखितासु गद्यकृतिषु घनपानस्य तिलकमञ्जरी'
 वादीर्घसिंहस्य गद्यचिन्तामणि', सोड्डलस्य उदयसुन्दरी', वामनभट्टवाणस्य
 वेमभूपाल चरितम्', विश्वेश्वर पाण्डेयस्य 'मन्दारमञ्जरी' चोत्तलेषामहृति ।
 एतासु कृतिषु रम्यमपित गद्य मीनिकता तु नास्तिभ्यञ्जयति । सुदीर्घा समस्त
 पदावली विरोधाभासश्लेषाद्यलङ्कारवत्ता चात्र भूरिश समुपलभ्यते, पर सर्वत्रैवैतद्
 गद्य वाणभट्टादीना प्रभाविनमवानक्ष्यते । मन्दारमञ्जरीतो गुहीन एवो गद्याशोत्र
 समुदाह्रियते -

अभाङ्गप्रसक्तवया वीररमोद्रेकेण च तादृशव्यतिकरानौचित्य ज्ञानेन च
 तद्रूपनिर्मातानोद्भवनादभुतेन च त्वरितरमादाय, शरसतन संधाय चाजिह्वागम-
 मोघ त्रिपुरखघोद्यतो भगवामृगाङ्गमोतिरिव सस्थानविशेषशानिना शरीरेण
 स्थिवा, शिवावैलक्षणेन रक्षन्नेव कयका दाशरथिरिव दशास्य लक्ष्मण इव मघनाद,
 नील इव प्रहस्त, हनुमानिवाप्य शत्रुघ्न इव लवण वर्षं इव घटोत्कच, भीम इव
 बल त रागमापसदमवसानमनयत ।'

आधुनिकगद्यम्

आधुनिकगद्यस्य समारम्भाऽभिवादास्त ध्यानचित्तस्य शिवराज विजयस्य
 प्रणयनादङ्गीक्रियते । एषा कृतिवत्मानशताब्दा प्रारम्भेऽरच्यते । नूतनीययाम-
 परम्पराम्यतर्चं कृत्वा प्राग्भ्येति विषये विद्वांस मर्यादवैकमस्य दधति । शिववीरा-
 वरङ्गजीवाङ्निहासिक पात्राभ्याधुष्य विरचित एष उपयासाऽभिभव कथाशैली
 माविकरानि । एनिहासिक-यूतेन साङ् देशकायवर्णनमेनामभिनवा कृतिमनीव
 रचिकरा विधत् । शिववीरादीना चरित चित्रण त्वत्त सर्वथैव सशक्तता ध्यनवित ।

ममस्तपसावल्या सह लघुवाक्य मधोवनाञ्जल बहुगो दृष्टि प्रसादयति । उद्गं
 प्रभृति मन्त्रोत्तर भाषणा नन्दा अवि नवीन सस्कृत रूपमाद्य कामपि चमवृत्ति
 मिवासादयितु श्रमने । तक्षीया गद्यशैली कियद गम्यति द्रष्टव्यमत—

“न वय भीतानिव पीनान् इमनिव तुदिभान् भवानिव गिर्विज्ञान
 वृषदशरानिव कपर्दिभक्तान् वाकाविदास्वदितदुर्विपात्रान् वशीमुपावि चवन
 मुत्तान् शृवातानिव कणितभततामालान् द्विजिह्वानिव च द्विजिह्वान् मजीवानिवो-
 पवर्तान् आमस्तुतिमात्रधीन सूतिमत इवाभिमानान विद्याशम्यन गुणिगण-
 ग्रहणममयां मिथ्यामादरतां वागज्जनात्रानचरणपातापगतम्हान मद्यकीटान्,
 क्षान्तन्यभक्तान नृभग्यान् खट्वर्षि ममुपामहे ।

इतपाद्यनकृतेया गद्यशैली निम्नग्रन् भाषानोष्ठयन कायोवर्षेण च
 समन्विताम्नि । एषा धलु सर्वैरेवाधुनिकै कृतिरारंभुनियत ।

आनुनिरुषु सेखरपु पण्डिता क्षमारावनाम्नो गद्यरुष्टिक ममुत्तरमहति ।
 तथा निविता कथा कथा-मुक्तावली—ति सत्तने सगुहीता सति । एतामु
 कथामु कर्तमानयुगम्य विवित्र चित्रमुपलभ्यत । भाषायामभितवान प्रयोगान्
 विधानु मवर्षव शमाञ्ज्यया पण्डिता क्षमा । नर्वास्या शैली विचारणा च
 विनाममम्भत । समग्रतया तदीय सप्रते माधुर्येण दैविद्येन च पाठः हृदयान्
 ममाकष्ट प्रीण यतु च कल्पने ।

विशयनाच्या उपन्यासकारपु श्री के के श्रीनिवासशास्त्री मेधावना-
 चायंनथा ए० रत्नपारखी विज्ञेपन उन्वञ्जनीया । श्रीनिवासशास्त्रिण चन्द्रमहीपति
 रित्युपन्यासो रहस्यरोमान्वादिना परिपूर्णोऽस्ति । मधावताचायस्य “कुमुदिनीचन्द्र”
 इत्युपन्यासस्य कथावराणलमोद्विप्रमेय वरीवतते । उभावप्यनो हिन्दीभाषाया
 रहस्योपन्यासैस्तुवनीयोऽन् । रत्नपारखिविहित कुमुपतदमी रित्याय उपन्यासस्तु
 निजया मनोवैजागितया बहूया प्रशसित । अत्रोन्मुवतप्रेम्णो वर्णन सामान्या-
 न्नेतिकादर्शान् सर्वशैवादिप्रपते । तथापि न किमपि कृत्स्नमिद्वामानि । तदेव
 कृतिचारस्य माफन्यम् । विवाहार्थं श्रन्तुनयोरेपि प्रमिणारद्वनाह समागता बाधा
 कृतिमेता ज्ञानदी च नरति । कतिपयान्युदाहरणायताभ्यः कृतिभ्यो द्रष्टव्यतामर्हन्ति,
 यथा—

‘ विन्दुभूयित प्र मध्या, रक्तापाङ्गस्पर्शप्रकुन्वपुण्डरीकनयना पञ्चरागगटित
 स्वर्गसंगूर, उन्नतस्तिग्मरशराण्तीशणधोणा, रक्तोत्तलपोना, कलङ्कमुक्ते-

न्दवत्ताविमलहीरकशकेरसोदयरदनवदता शुभ्रहारिहारवक्ष्यमता दाडिमोपल-
 कधारकुचा प्रमपूर्वनाभिषेवतावतागव त्रिवलीमोपानग्या प्रमपयोधो नौदण्ड वितन
 करयुगलन सत-पेया निविचन निविवाद ललाम ललनामु ।

(च द्रमहीपन)

क्य ननावणनमनत्विथमनोहासि सजानपिति द्रष्टव्यम्—

अथ माव दमञ्जरो मकर द्वि-दृ दानि स्वाद स्वाद सानद मञ्जुल
 मानपतीना काकिरना वावनीवलकसन दिग्मण्डन मुखरयन, चदनपरिमनभृता
 मरयानितेन रमागनिलकचम्पवादिमहीरहालिङ्गनजनितानदनव कोविताभगय-
 ष्टिकामुदवहतीना वामनाना कलितलनानामुत्तमाङ्गानि मदमन्दमादोयाङ्गहार
 शिष्यनिव द्दिरामुदरदीवरमरदनुन्दिराना मिदिदजाताना मञ्जुलगुञ्ज-
 नैतिवुञ्जवुञ्जपु विश्रातिमुद्यार्थ निपण्णाना पायजनाना मोहनिग जनयन
 वनविहाराय रविञ्जनमनासि समुत्पान्यन पुण्य समय समुपनरुष ।

(कुमुत्तिनी चन्दान)

दयिता प्रत्यया स्थापराधस्वोदृति सज्जागित्तिता गानिवदृलता व्यनक्ति,
 यथा—

‘ कि प्रदमि कुमुगनदिम मादृश दुराश्रद जनमुद्दिष्य ’ मा वद ।
 इव यनु मादृशा अमयमथा जना ये त्रि त्वाद्गुण्युपकारिणि विश्वदे शुद्धमनो च
 जन तद्विधानि समाचरति नृगमतराणि पोषानि यथा वृत् नास्ति कश्चनापि मार्ज
 नोपाय । न वधि कदापि भगवती वमुद्या तानपि जनात् वामा वन्ति ।’

(कुमुगनमीत)

राजस्थानपदश प्याधुनिकगणनेष्वनां न काव्यमावोरित । महा-
 मनापराधाय गिरिधर शर्मा चतुर्वेद, मयुरानाचभट्ट मूयनारायण शास्त्री
 वृद्धिचट्ट शास्त्री रामेश्वर शास्त्री लक्ष्मण शास्त्री शिवप्रसाद शास्त्री च तेषु
 मूध्या गति । म० म० गिरिधरशमण कश्चित् कवि ‘विभुस्यदेशवच’
 निवद्याद्वरमनिप्रशमनायमस्मि । भट्टमयुरानाथन तु विविधविषयानाधुयाधशतमिव
 कथानामतिश्रा तम् । ताम् यामाजिक्कषामु दयनीया ‘धनान्ना च’
 आदशासिकामु चद्रहाग परिश्रामिमहामु लाना ध्यायोग, वरपदुह
 शिष्या ‘वागुनगात्री’ एतिहासिमामु अयाचारिण परिणाम,
 गिहदगे गिहविपाय, गुरूराजम्य पोष्यम् ‘अगुलिमावध’, मनोविशानिकागु

“विपमा ममस्या” “अद्भुतचिकित्सा” च, प्रेमारव्याधिकामु “एववार दर्शनम्”, भक्तिरथ्यामु ध “वालकभृत्य” मविशेषमु लेखनीया ।

सूर्यनारायणशास्त्रिणो दुर्लभदाम्पत्यम्” बृद्धिचन्द्रशारित्रण “उमा” रामेश्वरशास्त्रिण ‘पतिव्रता’, लक्ष्मणशास्त्रिणो यादृशी त्व तादृशीऽऽम्”, शिवप्रदाशाम्त्रिणश्च कूटमाशित्वफलम्” उल्लेखमर्हन्ति ।

एतामु कथामु व्यवहृता रचनार्णो क्विञ्चिदुदाह्रियतेऽत यथा—

अस्ताचन धुचुम्बिपति भगवान मगीचिमाली । कुलायाभिमुखमुडडीयते विहगा । भगवतो विरवनाथस्य पुर्या काशीनगर्वा राजमार्गे सव एव प्रायण गङ्गा तटाभिमुञ्जा विनोक्वन्ते । केचित् सन्ध्यामुपासितुम् अथ गङ्गानरङ्गमीवरशीतल ममीरमामेदितुम्, परे सुरसरिद्वीचिपु प्लवमानमिध शोणवर्णा भगवतो भुवन-भङ्करस्य प्रतिमामातोक्वितुम्, इतरे परिश्रमकिल्बिना स्नानेन शान्तिमवाप्तुम् बहवो विदुषा दशनेनात्मान पावयितुम्, अनेके च सस्कृतद्यात्राणा प्रवहन्ती सुरमरस्वतीधारा श्रवणपुटेन पात प्रचनन्तो दरीद्रश्यन् ।’

(पितृपदेश)

अन्यच्च —

“परिमितमधुरे प्रकाशे स्थिताया अस्य वस्त्रच्छटा साधारण्यपि हारिणीव सवृत्तासीत् । साधारणमून्पन्त्रेषु स्वच्छमुन्दरमूष्मवसननिमित्तमथ परिघातीपम् । उपरि च हारिहरितवर्णमूष्मसुन्दरमुत्तरीयवन्द्य श्रात्तम् अग्रतोऽज्वलम्बिनेन यनाम्याः वदन साम्प्रतमवगुण्ठितमभूत् । पर वस्त्रस्य मूष्मतया तन्मध्यतस्तद् गात्रमुपमा स्फुम्भित प्रमरन्तीवाऽऽसीत् । किशोर्या अम्या वय त्रयोऽष्टादश वर्षेभ्यो नासीदधिक । अनयोऽङ्गममाणनवधौवनमासलऽस्या दक्षति निविड-निबद्धा पादलक्षोषेरुञ्जुलिका उत्तरोपवन्त्रानरितापि स्वाच्छाद्योऽस्तुङ्गताम-नञ्जर घोषयन्त्यासीत् ।”

(शिष्या)

अन्यच्च —

“प्रियतम, भगवत्वा गङ्गायाम्तरङ्गा समाह्वयतीव मा स्नेहेन । ते तरङ्गा, येः सर्वत पूर्वं त्वदीय सुकोमल स्पश प्रापितो मन्त्रविधे, ये ह्यावा प्रणयमूत्रे ह्यव्रान्त, येषा च मविधे क्रीडा कुर्वन्तो “को जानीते विभूतमुभयोरवयो स्नेहमारम्” सवत्तरा व्ययगुर्नाय । किन्तु तद्दिनमथैव व्यतिगतमिति प्रनीयते ।

जगो । शीघ्रश्यस्ता गमभवन मधुरा ? अत्र पुनरपि समागता मधुमयी शारती
 गीमुी । हृदयत्र नम चनाव सिचिदान भगवत्या तस्या भाषीरध्यास्तोरे ।

उमा)

—द्वर्गैरभि स्फुटमत्रास्ति यत्प्रतिष्ठा मस्वृताश्रयता कथ्य
 र्थे घातित वरमानभारतीय माहि यत्र प्रभादिना र्जित । भाषाया प्रायश
 समा-विनीतश्च मत्र स्थितश्च विणपत उत्पाटनमतनैव प्रभाषेण दशीदुष्टप्र
 माभ्रतम् । कतिपयाना द्विद्यादिकथाना मस्वृत स्व्यात्तरणमतये तथ्यमुग्धापयति ।
 अतनव हेतुना वरमानासु कथामु मप्रणीयतातव यदुश म्माविरयत । सब
 मयता मस्वृताश्रयस्य समुत्त र विहासाय च प्रारम्भरते नु कथन नापेभन ।

माधुनिकगदस्य वणिष्टयम

आधुनिकामु कथामु कथानिचामु वा दृष्टिद्व विध्य स्पष्टत प्रतीयते ।
 कतिपय कतिकारास्वादत्रवात्तिमात्रयत न्नरम्यश्च यथायवात्ति राचते ।
 उभयो मम्मित्रणमपि यत्रकुत्रचिद्दृशयत पर तत्राध्यकस्यव प्राधाय दृष्टि-
 यवभाषयति ।

आदर्शो मुद्रामु कथानिचामु नायता मवणमम त्वा स्व विरच्छते । नापु
 कति त कदाप्यमात्रयम् । उदृश्यावापन साद्ध मव तदुपरि पुण्यानि प्रीयत ।
 परिस्थितोना तु दामा एव भवति त न च कदापि तासां स्वामिन । एतद्दृष्टया
 तसां विपाकचारु निपतिद्यादिना पि यदुश प्रतिपायत । मयमवतादृशा नायन
 आदर्शस्य प्रति-मार्थ प्रयतन यन एतु पाठका मप्ररिता म् । रचयाया मुग्धातता
 गुग न् प्रति श्रमपु-रादित्नुमिव व रततराम् ।

एतद्विप तीव यथायताश्रारितासु कथानिचामु नायका द्द्वरे णि च पाद्वानि
 प्रायशा गुणावगुणै समुज्ज्वल । विणद्धया दृष्टया न त भवति गुणिना र
 चा वगुणित । परिस्थितिवशादव मद्रसा निदृष्टता वा तदु समाशक्ति । मानस्य
 दनिकावश्यकतासु परिस्थिते प्रावल्पमनिवारण चापाम्यति । भोजनवत्त्रा
 जाविशान्तिवृत् मानवस्य तैतिक मयपौमूग्गिभिष्टय्यत । एव एव वगमपय
 नाभना निधीयत । तस्मिन्तु घनिकनिधनया पारम्परिक मयसं प्रागुम्य धरा ।
 एतत् मवैरव पायत यद् धनिका न क्ताप्यभावमनुभवंति । अततत्र तिधता
 मयैवाभारैरम्यत ।

आदर्शो मयप्रथायस्य वित्रणमपि तनीय दृष्टिकाशमुपग्यापयति ।

एतदनुप्राणितासु कथानिकामु पात्राणि प्रायशो दीर्घत्वाऽनैतिकताऽनास्था-
दिभ्यो ग्रस्ता इव प्रदर्शिता । पर कथाने ताव्येवाऽनुपापमयानि सजायन्ते मन
स्थितवेतादृश परिवर्तनमादर्शै नैतिकता वा प्रति कामप्यास्था ससूचयति । सुधार
वादिताऽप्यनेन तथ्येन स्पष्टमेवाऽनुमीयते ।

अनियथार्थवादीऽपि कतिपयासु कृतिषु निपितोऽस्ति । तत्र तु यथार्थस्य
फट्टतम जुगुप्सित वा रूप न केनापि द्विधिना प्रच्छाद्यते । एतादृशीसु रचनासु मानव-
मनसो गहनतलमुदघाटयितु प्रयत्न्यते । अतस्तत्र प्रय श्रेयो वा नैव विचारणीयम् ।
स्पष्टमेवेतादृगिब्रह्मप्रतिपत्त्यार्थचित्रणमाङ्गलसाहित्यस्य मस्कृतेतर-भारतीयभाषाणा च
प्रभावेणैव विद्योयते । परिणामत्र एतादृशीना कृतीना सख्या परिमितैव विद्यते ।
तथाप्येतेषु स्वीकरणीय यदाधुनिक मस्कृतलेखक स्वकीयपरिस्थितेर्वातादरभाच्च
नैवाऽपरिचित । यथार्थस्यातिथयार्थस्य वा चित्रणाय स बाध्यतामिवाऽनुभवति ।
पर मस्कारै प्रभावित एव लेखक समस्याया समाधान त्वादार्श एव गवेषयति ।

आधुनिकामु गद्यरचनासु भाषाऽपि सारत्यमिव जगाम । परम्परिता
सुदीर्घममन्तपदावली प्रायशो न्यूनैव गतवती । साम्प्रत तु भाषाया सीकया सक्षेपत्र
समाविश्यते, यथा—

“चक्षुषो अमृदनाम् । अजम्भे ! कक्षाद् वहिरायाम् ।”

(कुसुम-क्षमी)

अन्यच्च—

“यस्य वस्त्राणि मलिनानि । शुष्क मुखम् । यष्टिहीनो हस्त भग्ने च
पादत्रागे आस्ताम् ।”

(साधु-समीक्षा)

अपि च—

“ममोपस्थेय सरसो ः स्वच्छ पय । मधुरो भ्रमरमङ्गुहारः । पावनः
पवन । परम कुसुममौरमम् । अरे । मम पञ्चन्द्रेण एवायितोज्य भ्रमर ।
महदपरज्ज मया ।”

(मामकीन स्वप्न)

एभिर्दोहरणै स्पष्टमिद यदाधुनिको लेखक प्रायश सारलपदावलिमेव
प्रयु क्ते । सत्यमेवानेन सारत्येन सम्भृतगद्ये काऽपि गतिमयनेवाऽऽधीयते । पर
यदा कदा लेखकनेदमप्याशङ्कयते यद् दृष्ट्वा समस्तपदावलि विना तदीय पाण्डित्य

न स्वीकरिष्यन् पाठकपुत्रेण । अतस्तन् मय्य मध्य दुरहा शश समस्ता च
पदाबली प्रमुञ्च्यते सर्वे खल्वेतद् भाषाया सरनीकरणमात्रेण च प्रतिपादयति ।
भाषाया माध्यमन पाण्डित्यप्रदर्शनस्य प्रवृत्तिरपि सतत परिधीयते । आधुनिक
लक्षकस्तु साम्प्रत नैव कथ्य सप्रपिपति । तच्च भाषाया आज्ञेन गतिमयत्वेन च
समाह्वयत ।

जनसामान्यस्य चित्रणम्

समसामयिकं सङ्कृतगद्यकाव्ये प्रायश सर्वेषामेव वगागा चित्रणमवाप्यते ।
वीरपूजा प्रत्युपजा वृत्तिश्च बहुशो लक्ष्यते । आधुनिको गद्यलक्षकस्तु सहस्राब्देभ्य
उपभूत वगमद निरूपयितुमोहते । वगमधर्मात्मकस्मिन् युगं पीडितवगस्याङ्गुन
सर्वैर्गणैश्च समुचितमाभाति । किन्त्वस्य वगस्य कृतं लैखनीया सहानुभूतिस्त्वपीयमोव
प्रतीयते । एतन् खलु परम्परितामुपभामवमानता चाऽभिध्वनक्ति । पर रचना-
स्वेतस्य वगस्य समावधानं तदीया दुरवस्था वदयता च प्राकाश्य गच्छति ।

प्रस्तुत कथानिका-सकलनम्

एतादृशि पृष्ठभूमौ रात्रस्थानस्य साम्प्रतिकाना कथा-लेखना कतिपया
कृतयोऽस्मिन् मनलने प्रस्तुतीक्रियन्ते । मीमितावधि कारणेन सङ्कलितकथानिकाना
सद्यः तु वर्धितुं नाशकम्, परमेतासु कृतिषु ।

किमपि प्रत्यग्रत्वं नवत्वं वाऽऽभालयितुं शक्यते । यथायच्चित्रणं तु प्राय
सर्वामु कथानिकामु बरीवति । भाषाक्षेत्रे च वैविध्यस्य न कोऽप्यभावोक्ति । एकद
तु प्रौढिचमलकृतं गद्यं दृष्टिमावजयति अपरत्र च लघुपदावस्था सञ्जनि
गतिमद्वयं सप्रेषणोपरत्वं चाभिनव रचनामामर्ष्यं प्रकटीकरोति । सयमेवोभय
विद्याप्येया रचनाशली सहृदयानां यत प्रीणयितुं क्षमियते इत्येषाम्यत ।

सङ्कलितानां कथानिकाना विषयं न किमपि प्राक्कथनमपरिहायमिवास्ति ।
यतो ह्यनेन खलु कोऽपि पूर्वाग्रहो जनिष्यते इत्यनुमीयते । एतन्नेव सप्रघायं
कथानिकाना कथ्यविषय एव पुरस्करणीयोऽस्ति । अयच्च सां मुशीवरं पाठनं
स्वपमदाज्ञबोधनीयम् विश्लेषणीयं च ।

(१) आतृस्तह

म म काङ्करमहोदयैर्निखितायामस्या कथानिकायाभवत्तु सधुमहोदर-
स्यामर्षादिनाचारगमप्रज्ञ प्रति निम्नं च प्रातिपूत्य निरुक्तिम् अपरत्र चानुत्रं

सर्वं वा प्रजस्य नैगणिक स्नेह, तितिष्ठा, सन्तृम्बमनहङ्कारआश्रमिव्यक्त । यनुप्रस्तु
 वारम्बारमप्रज तिरस्कर्तुं भेत प्रयत्ने, लोकाचार परिभावयति, सुहृदादीना परामर्श
 च स्वोत्पिक्ततया न्यक्करोति । अग्रजस्तुत नात्त्वयिनु प्रमादयितु च मृश चेष्टते ।
 नैजमवमानम् तु मा पीतपुन्येन निगिरति । अने च नदीमा प्रपत्ता साफन्व
 भजन् । अत खलु 'यन्नो नैव परित्याज्य' इत्येतन् प्रतिपादिनमस्या रचनायाम् ।
 भमुप्या कृत्रर्भापाज्ञैलीनिदर्शनायैकमुदाहरण पुरश्चित्तञ्च ।

'शब्दान्तेनान्तिद्यम्य तु मा शतशा वृश्चिका एव युपपददशानूनम् ।
 अनुनासतपने दन्दह्यमानदेहभाह सज्जयाज्वाड्मुखोजमवन् ।

अन्वशोचमह हन्त इत्त । कथमह कन दुर्विपाकेन कस्य वा दुह द
 ममथनेन देवनिविशेषस्य समचनीयस्य ज्यायसो प्रातुर्नैपङ्गवीनमृदुल हृदय
 तृथवानेतुदम् । अह दुष्प्रेरस्मि, महान् नीचोऽस्मि परम पापीयाश्चास्मि । ममेदृश
 दुर्ध्वं वहार दर्श दर्श मध्येमुरलोक विराजमाना पितृचरणा अपि हन्त तपन्त्येव ।'

उदाहरणानेन श्रीद्वित्वसयुक्त समलङ्कृत च मायासोष्ठव सहजतया
 प्ररञ्जीवतुं शक्यते । वाग्विचारयोश्च प्रवाहो न कुत्राप्यवदध्यते । सत्यमेव
 'सुखोदकं हि मरणम्'

(२) सापराध-

विद्याभूषणस्य शीर्षगैशामशमंगोऽस्या कृतौ यथार्थवादमाश्रित्य कोश-
 वनम्पापकेन कृतञ्चनापहार चित्रितोऽस्ति । सुप्रतिष्ठितो विपिनविहारी स्वाधिकृताद्
 बैरमस्थानाद् लपरथ्यनान्यपहरति, तन्कृते च कारावामदग्दमपि भुङ्क्ते । पर दारं
 सहीपजानो विश्वासघात सापत्यमेव जगमेयेतन्निरपण मापराधाणा कृतेऽपि नैव
 तुष्टिदायकम् । वस्तुतस्तु कारागृहे सापराधस्य निवासविधिर्न केवत्तमपराधिवर्गं
 तर्जयति, अपि तु सर्वनिवापराधितस्तादृशोऽपराधकार्याद् बहुशो वर्जयति । विपिन
 विहारिण एतद्व्याजकथनमप्यपराधिना कृते नयनोन्मीलन विदधाति—

"धीमन् ! कथमिवापशपयामि तानतान् दण्डभोग्यान् दुर्द्विसान् ।
 क्षणोऽपि च युगाद्यो । स्वदुतप्रतिष्ठा, जीविकवृत्ति, सर्वमपि मे विनष्टम् ।
 धोर्यं वलङ्घुञ्च मम तिरस्पापति । मम गृहिणी, बालकाश्च सर्वेऽनाया दुःखाम-
 वण्डा करणकृष्णमवनोदन्ति । ("एव वदन् स दोषंमुष्ण च नि शक्य सकृष्ठावरोश्च
 सगृहद रदन् नेत्राभ्यां स्थून्स्थूला अदिरला अश्रुधारा प्रवाहयति ।")

विपिनं विहारिणोऽभिनयशौचमेतन् सर्वदेव प्रशस्यतामर्हति । न तदीये कल्पे
कोऽपि सत्याश आसीत् । सम्पत्ते तद्गृहेऽभावाना त्वस्तिरवमेव नाविद्यत । तस्य
भार्या सन्ततिश्च न खल्वनाया क्षुक्षामरुण्ठा दाऽऽनन् । ह्यनापहरणमपि तत्र
किमर्थं कृतमियपि विचारणीयम् । दायभागानिरिक्त स कोजव्यवस्थापञ्चित
प्रभून् वेत्तनमपि प्राप्नोति स्म । एतादृक्स्थितौ न काऽप्यपरिहार्यताऽविद्यत एना
पहरणाय । सवानिवृत्तौ या विपुना राशिस्तनाप्यन्या जासीत् साऽपि पदच्युतिवनात्
प्रध्वंस गता । प्रतिष्ठाहानिस्तु न कदाप्यपाकरणीया आसीत् ।

परमेतत् सर्वं विदुषा लखवेन साऽभिज्ञानमुपेक्षितम् । तदीय कथ्यतु
विपिनमज्ञाना कृतापराधाना माफल्पमेवोद्घोषयति । अत खलु सारराशोऽपि
विपिनविहारी कारागारान्निमुक्त मन् स्वतन्त्रतादिवससमारोह मधुरजनीमिवोदा-
पयितु प्रस्तौयेवम् -

‘सर्वेऽपि नगरिका लोकास्तमिमभु सवमृदापयितु हृदीदामा इव गङ्गिका
प्रवाहमनुसरन्तस्त्वननस्वास्तद् गतप्राणशवासोऽद्वासास्त्रचेष्टास्तत्समपितारेषमनो-
दृत्तयस्तत्रैव जीवनमाफल्प विन्दमाना मोमुद्यन्ते । आघातावस्वगृहमेवाधिवसतावद्यं
रात्रौ तमिम महो मवसमारोह सानन्द मसुख च द्विरागमनसमय मधुरजनीमिवोदा-
पयाव यमुल्मव निमित्तीवृत्त्याह कारागारानिगुन्ततोत्र स्वामुपनव्यो म्मि,
मृणालिके ! बाले ! मुग्धे !’

सत्यमेवेद गद्य सुतरा प्रमाहमय सतीव च प्रतीयते । कथान्त चेनादा
रमाभवन्व विशेषत ममुल्लसति । निश्चप्रचमनेन लेखकस्य गद्यवलाप्रावीण्य
भूरिशोऽभिव्यज्यते ।

(३) आ-मवेदना

डॉ० प्रभाकरशास्त्रिण कृतिरपा बहुसङ्ख्यानामत्यजाना विपिनव
घनीभूता मनावदना च निरूपयति । उद्यमासवता अपि धोत्रलसदृशोऽन्यजा
प्रतिपादन द्विवार भोजनमप्यवाप्तु न क्षमन्ते इयेतदपि कथानिकायामस्या बहु
चित्रितम् । विदुषा लखवेन राधासदृशीनामन्यजकुमारिकाया वैकल्यमपि मन्वतपो
पश्यन्मत्र । रङ्गानामपि वाचन प्रतिष्ठा भवतीति सवर्णैर्न खलु विस्मरणीयम् ।
स्वात्मशया शीन रश्मितुमशम इव घोरत निर्यदुद्भिन्नता भेजे, इयेतदत्र
दृष्टव्यम्—

‘श्रुवंतन् म भृग प्रकुपित पर नाऽक्षमत्र स प्रतिवर्तुम् । न थाप्यति

ग्रामणी क्षणमात्रमप्यन्तु । स तु राघामव गृह्णियति । तदनुसारं तु राघवा
 एव तमारष्ट्रं प्रपत्ति भवेत्, प्रपद्यमानं च वृत्ते मतिं कथंशा मरुचिना म्यात् ।
 तत्र नात्रापि ग्रामणी स्वात्पन्न नैव गृह्णियति । न खलु न स्वीकरोति यवन्ध-
 जानामपि काचन प्रतिष्ठा भवति । स तु नरैशोदगोशयति यन् सवर्गानां मयनंमान-
 पाऽत्यजा पादनतामापद्यते ।”

सपरिवारं क्षामान् पलायितोऽपि धौकल स्वोयं ग्रामं प्रत्यावर्तितु
 विवरोक्तिने केशनाज्ञानैर्दंस्तुभिः । एव खलु म न तु ग्रामे स्यातु न च तत्र
 प्रस्थातुं शक्नोति । ग्रामे निवसन्ना च हेतु स्वप्रतिष्ठापि रक्षितुमशक्यः । चेत् स
 ग्रामणी प्रतिकूलमति, तदा तु नरा प्राग्यशरणमपि मन्दिशमिदं जायेत् । धौकल-
 स्वीया काश्यनाप्लावित्ता मन स्थितिर्द्रष्टव्यतामेति—

‘ किं कुर्वामि वयं साम्प्रतम् ? ’ स्वपरिवारमपृच्छद् धौकल । प्रन्दनान्
 किञ्चिदेव होतृमासेषु तस्य वचनम् । नैराशयेन च पूयत भाङ्गान्ताऽऽनीशकृतिस्त-
 दीया । न स्यातु न च गन्तुं शक्नुपुरतदा किं कुर्वन्तं वराहः । क्षीर्मायन
 समुन्वीडितास्व परिधान्तिवशाद् भूमादेवाऽस्वपन् ।”

वस्तुतोऽप्य कथानिकाया नायको न वैवज्रमनवर्णोऽपि तु सर्वशैवं दिपन्
 प्रपीतिञ्च विद्यते । विरोधिसाम्बुह्यमपि म नैव विदधाति । पलायितुनामा च
 स स्वतीय परामरमेवाऽऽशौ करोति । इत्थं तु कथानायक एव नायितोचितोचै
 स्वनात् पतिनोऽवपमिवाप्नोति । परमाद्युनिवकथामु भूरिता चित्रिन नायकत्वमेवात्र
 परिलक्ष्यते । अत एवेषा वृत्तिनिश्चयप्रच साफल्य भजते ।

(४) भाटकभवनम्

भाचार्यं विश्वनाथ मिश्रेण लिखिताशामस्या कथानिकाया हास्यरसस्य
 स्फुटत्व महत्त्वमेवानुभूयते । विदुषा लेखनेन भाटकभवनस्य जीर्णत्व शीर्णत्व वा
 बहूनां प्रकल्पनम् । कथामुख एव भवनवर्णनं पाठकाय स्मितिदिव अनुयति, यथा—

‘ प्रथमं कृतो परिवर्ततेऽस्य रवहपम् । कर्पती तु भवनमिदं तादृश
 भवति जलविनन्त येन पदे पदे स्थलतन पतनं च स्वाभाविकम् । शीतनाले तु
 किनन्ताजन्त्यर्थं याधिक्यात् प्रचुराच्छादके सन्त्यपि दन्तानां कटकटायमानताऽऽपा-
 कर्तुं मगधया । शीघ्रवातस्य तु कर्पवाग्याः । महता मत्नन कथं कथमिह
 विशम्भताम्, क्षणानन्तरं तु कथमिह कर्पतामिदन्देवगीयो विषयः ।”

तस्मिन्नेव गृहे प्रयस्या अर्तकृतागमनत कथानायकस्य वपुषि स्वेच्छित्तो
जनि लभित् तदीया जिह्वा च श्रुता अगाम । पर किमपि चानुसन्निव प्रदर्शयन्
म प्रोवाच—

मा मैत्री प्रिय ! विवाहात् पूर्वमेव परिष्कृतमिदं भवनं मनोजनिवामं
कल्पमवरोक्ष्यिष्यसि । मन्मथमद्यनमस्यन्तं निश्चिद्वदन् भवन्मभूयकाणां प्रेतामानोपि
नावरोक्ष्यिष्यन्तः । का छलु कथा वराहाणामाखूनाम् ?

निश्चयत एव । रत्नता वरमानयुगस्य भावकभवनव मित्ना दुःस्थिति बहु चित्रयति ।

(५) षड्गु

श्रीमत्या मञ्जुशर्मामुपया लिखिताया कथानिका प्रेमाह्वानमाश्रयते ।
अत्रो नायक प्रेमिणि निराश मन्मथमहयस्य चेष्टा पर तत्रापि माफन्व नाप्नोति ।
वाण्ययानाद्भूतं म वचनं पादाङ्गैर्नैवाद्भूयते । एव म्बलु पगुवमापन एव नायको
मामत्रय यावत् विक्रिमायने निवसन् स्वप्रयामस्य माग्व स्वीकरोति । पर विक्रि-
माययामुक्तिं प्रती क्मालेन पनाति म त्विभ म्बस्थितो विपर्याय इव प्रयशीकियत ।
यत् खनु तस्मिन्नेव क्षणे मनीषा प्रेयसो नत्राय य नायक त गृहमानि य । मायत्तन
कात् तशोम्दवाहो भविष्यतेन मह कथंया समाप्तिमति ।

कृतावस्य माधनिकयुगस्य त्वराबाहूय तस्या दुष्परिणामश्च चिन्तिनी ।
विव्रार्थं त्वग्माणो नायक प्रयस्या अस्वीकृतिमानस्य मद्य एवामह्वनाय प्रचचाल ।
एव दुष्प्रयामा मानसिककथनामव व्यनक्ति । स्वस्थमनसा तु न वाग्यव छनु
मुमूरति । नायकस्यैवजिह्वीविशमहिं मसरा कथाया बलवत्तया प्रवोत्रियते
यथा—

साम्प्रत यानागमनं निश्कटतरमाभाति मम । धराप्रकम्पनतरो भयावहो
विराव तत्र कणाम्फोत्तमिव मजनयति स्म । पर मुग्गस्य मुग्गमुद्रया न प्रनीयन् स्म
कापि विराघिना तद्विचार बोधो । तन् प्रविप्ता म्बीया दृष्टिर्दानागमनमिति ।
विज्ञाय च तदागमनमभण म मन्वरभव नोत्तमार्गं शय्यामिव विधाय तदपरि श्वम्हमत
निष् । भवद्विभुक्तय च म निमीतयामास स्वतत्र । एव स्थितन एव शवमाम्य
पिवाग्यो ।

कथानिकया युवकयुवतीना मनाभावान् त्रिया शनित्रियाश्च प्रवटयितु
मन्मथ प्रनीरते । एतनीया माया महूर्वशाभाति । परम्पया महूर्वनव गतिमयवाप

वल्पनेऽत्र । युवावस्वोचित भावुनत्य तु नमप्रतो भ्राजतेऽस्या कथानिकायाम् ।
नवत्वेन सरगवेन चालकृतेषा रचना कामनि प्रशस्यतामहंति ।

(६) स्मारकम्

हिन्दीमस्कृतयोर्विशिष्ट कथाकारस्याचार्यचन्द्रमोलेरेषा कृतिरस्पृश्यता-
निवारणसमस्या पुर स्थापयति । स्वतन्त्रताप्राप्तेरद्यावधि समस्याया समाधान
नोऽजनि । अस्या दिशि कथाकारस्येय रचना सर्वथा प्रलंब विभाति । अनया कथया
लेखकस्य राष्ट्रियदृष्टिकोशः पर्याप्तपरिचयो मिलति ।

कथातरवदृष्ट्यापीय कथा समाजनीया वर्तते । अस्या कथानक न केवल
गानादिकमपि तु सामयिकमपि । प्रारम्भत आसमाप्ति अस्य सामयिकत्वस्य सम्पत्
निर्वाहोपि विहित । सर्वाण्यपि पात्राणि स्वस्वचरितस्य प्रतिनिधिभूताः सन्ति । यत्र
कृष्णदत्त प्रतारणपरायमाऽस्ति, सर्वत्र मेघसिंह सत्यनिष्ठकार्यकर्तृरूपे निदिष्टोऽस्ति ।
दयारामस्योत्तमानमन्यत्र दुर्लभम् । सम्यग् सर्वेषा धरितचित्रण साधुनम्भनम् ।

कथोपकथनमपि सम्पत् निर्याहो विलोचयते । वातावरणनिर्माणे कथाया
वर्तने किमप्यनाघारण वैशिष्ट्यम् । ग्राम्यवातावरणवर्चस्तिरिक्त विशेषाधिवेशनस्य
देशकालनिर्वाह भाषु प्रतीयते । शैलीविषये नो किमपि बहु वक्तव्यमपेक्ष्यते ।
कथाकारस्य हृदयप्राहिणी वैदर्भी शैली कथानक परिणति नयमाना दरीदृश्यते ।
उद्देश्यविषयस्तु स्पष्ट एव । सामायिकास्पृश्यसमस्याया समाधानमेवात्र विराजते
प्रधान लक्ष्यम् । बलिदानमन्तरेण किमपि कार्यं नो सम्पद्यते, इति तु तथ्यमेवास्ति ।
अस्पृश्यहरिजनाना कृते सर्वेषु कूप उद्गाटिन, किन्तु बलिदानानन्तरमेव, न पूर्वमिति
नोद्देश्येय कथेति साधिकार वक्तुं पर्यत । भग्यासौष्ठवकुने दयारामस्य भाषणेन
सजनिता प्रतिक्रियोदाहितेऽत्र—

“सहमाज्जरिष चकम्पे । मन्ये मेदिनी चचाल । दयारामस्य निवेदन व्यर्थं
जातम् । धर्मध्वजिनः प्रलय कर्तुं कठिबद्धाः । कृष्णचन्द्रस्य मौन सवेतमाप्य तज्जना
निर्दय प्रहृतुं सत्परा जाता । अनवच्छो यष्टिप्रहरो नवतं । नृशसताया नानताण्डव
प्रवृत्तम् । एवत्र हिंसा परत्राहिमा । एवत्रान्ध्र परत्र रिक्ताहृत्ता । अस्ति कीदृश
वैरयो यम् । परप्रनामेद तामनीवृत्तिरारूढा । सर्वे परस्पर हृदिरस्य पिपासवो
जाता । मियो हस्ताहृस्ति, दण्डादष्टि, केशाकेलि, कुन्ताकुन्ति प्रहरण प्रदृत्तम् ।”

(७) दिग्घ्नम्

श्रीकलानाथशास्त्रिणा लिखितेषा कथानिका विश्वविद्यालयेषु प्रवर्तमान

दानावरणं प्रस्तौति । तद्व्यानां छात्राणां दैनिकं त्रियारसापो विशेदतश्च छात्राभिः
 गहनं सन्मिलनादियमोज्ज्वलं किमपि वैशद्यमेति । नाटकादिमञ्चशास्त्रमरस्तु तेषां कृतं
 प्रगोदातिररुमावहति यत्र सन्वेनाद्गुणेषु शङ्कोषु न केवलं छात्राभिः सह तेषामासापो
 ऽपि तु स्वगात्मनः सिम्प्यनिश्चनीयं सुग्रमप्यामाद्यत । नाटकस्य तद्व्यवत्त्वं तु प्रायशः
 सर्वैरेव काश्चित् । नायकत्वेन च कृता व्यक्तिः ते चान्वारणं गतत विद्यन्ति ।

एतादृशं कथानकमाधित्यं गद्यरचानिष्णातन लेखनेन मुद्यागिरीशयो द्रमण
 यत्प्रदानमात्रपणमप्या ५ पात्रिकाया सुसंगतम् । त्रिवाहं प्रति मरुथंशानुगुको गिरीश
 गुग्गया गामोप्यलाभेन भृशं माद्यति । तमिन्नावृत्तनिशीथमपि तावुभौ मायेमाग-
 मावपत् । अन्योऽयस्य छात्रावामीये कथेऽपि तपो सलापो मध्यगतं यावा
 प्रचलति । या गिरीशश्छात्राभिः सह सलाप न वदार्प्यत म एव साश्चित् मुद्यया
 मावमावपितु न वमप्यवमर तल्पाज । दिवमठय यादेवा तवाममिवाधित्य म
 विवाहार्थं कृतनिश्चयो वमूद । भार्यारूपे वा तन वृतेति तु सुवेनानुमेयम् । सुधैर
 तस्य पत्नी भवितेति निश्चित्य म पित्रोऽनुमत्यर्थं स्वगेहं प्रतिपठत ।

इत्यमेतदीयं कथानकं सवयवैवाधुनिकं रोचिराणं च प्रतीयते । अनिरञ्जनया
 चिरहितमायतन् प्रयत्नं वेत वेनापि समाविष्टम् । अस्या कथायां चित्रितं कथावरण
 पारिवेगश्च प्रत्यापयणीयं पाठानं सर्वान् । युवराजिना कृतं त्वेषां कृतिवद् रोचिप्या
 चयनुमातुं शक्यत ।

शुद्धकथायां दृष्ट्या त्वेषां रचनातीव काव्या । अत्रत्यं शब्दचयन
 पदविन्यासश्च किमपि वैशिष्ट्यं घत्ते । मनाविश्लेषणमपि प्रभूतमात्रायां विहितं म्यां
 रचानिरायाम् । पश्चिजमजना तु जने शब्दं पाठवाना मनापि परितः अवर्जयति ।
 इत्यमया कृतिः समग्रैवाभाति ।

साश्चित् गिरीशा न सज्जनपरिवतस्य चित्रणमत्रादाहृत्ये—

* किन्तु नाटकस्य पूर्वार्थ्यागस्य मानमेत्सातं किञ्चना तत्रिकं पश्चिनेन-
 मिव विधीयत इत्याशकते स्माद्यम् । दाम्पेनैव चाश्रयामिमां दूरमणिपद्मो । कथं
 नदिदं मभवति ? दणिकाज्यो व्यागद्गं सुदीपपरिभ्रमानं नरं रिभ्रामवन्मनोदिनोदोऽथ
 वा वा शानि मयादयेत् ? नाय तत्र कामपि शानिमवभवत् । मुद्यापि तु प्रथम
 धेणिरा छात्रैवाऽभूत् । साश्चित् तु नाटकं किञ्चित् भूयाम गमय यापयति । मापि
 गभीरा ममाटता च छात्रास्ति । इत्येवंपाविधं माम्यं मुग्धाटमेव । तस्मिन्मयाकार्णाः

होराद्वये पूर्वाभ्यातैर्द्वयंतियापिते को वा दोष समापन्नित ? सर्वमिममन्तद्वन्द्वं
निरन्तमन्वभवदसौ ।'

तदोपनोऽस्या रचनायामनुभूते प्रामाणिकता, सप्रेषणीयता चाभान्वयितु
शक्यते ।

(८) मूलधानमूल्यानि

डॉ० (श्रीमती) शशिगुप्ता अस्या कथाया लेखिकाऽस्ति । अस्यापि
कथानिकाया छात्र-छात्रादीना रचानरु मगृहीतम् । युवकयुवतीना हासपरिहासा-
दाभ्य हेमाया विष्टुद्धनिर्तामिवाचरणमत्र विक्रीयते । विप्रयस्तु तदाचरण तद-
वचनानि च सर्वशैव विश्वमिति । स स्वकोमे कक्षे ममद्या रात्रि तथा मह
यापयति । मात्रा च निर्मन्त्रितोऽय युवा हेमामुद्वोदुपुपकल्पते पर न केवल हेमाया
विना, अरि तु स्वय हेमा तमुद्वपय । प्रेष्यैव प्रवञ्चित म मातु ममीपमागत्य
धमा याचते ।

इत्थ तन्वन्त्या कथाया यौवनोचिन उन्माहात्रिमेव सर्वाणित । नैतिकताया
मद्वन्द्वे च यत्परिवर्तनमाधुनिके युगे ममागत तदपि कथानिरूपयामत्र प्रत्यक्षीक्रियते ।
काश्चन सम्पन्ना युवतायन्तयाविधाचरणाय पितृभिरप्यनुज्ञाप्यन्ते, इत्यत्र विस्मय-
मिवावर्द्धन । परमेतन् सर्वं युगसत्यमाभाति । प्रवञ्चनमेतादृश न तु युवकेन च
युवतिभि करणीयमित्येव सदिश्यनेऽनया रचनया ।

भाषाशैलीमुदाहृतुं मेघ एवाशो द्रष्टव्य —

“सध्यापाले विप्रयस्य मुहूद आगन्तुमारेभिर । पञ्चमु तेष्येका युवनिरप्य-
चिद्यत । हेमेयमिधानमानीत् तस्या । नैमिक तदीय मोन्दर्यम् । वेशभूषा
चातीव रम्या । युगानुक्ल तस्या नेपथ्य बलादाकपेति स्म युवकान् । तं पश्चिन्ता
सा युवनभावेन स्मितान्मन्त्रितम् । यदि बोऽपि तस्या हृन्म धतुं प्रयतने, तदा सा
नैव त्रपने । पर केनापि ध्यानेन हन्त तु शीघ्रमेव प्रत्याजहार सा । रणरत सदीयो-
पस्थिया स्मिन्श्च सर्व एव युवका हूप्यन्ति स्म ।”

स्फटमेव विमपि नवत्य धत्ते कथानिकया ।

(९) स्वीकृता

डॉ० नन्दकिशोर गौतमेन लिखितायामस्या कथाया यौतुवगमस्या बर्णि-
ताऽस्ति । राधाया विवाहो यौतुवाभावेन शक्यता न यान । मध्येविवाह परित्यक्ता

च सा दाम्यकर्म स्वीचकार । पर गृहस्वामिनः क्रूरदृष्टिमासक्ष्य सा तदपि परित्य-
 क्तवती । ततश्च श्रुतिवार्गं तथा प्रारब्धम् किन्तु तत्परित्यागायापि सा दुष्टयुवकै-
 विवशीकृता । एव सातनेन सतप्ता सा गृहान्निर्गम्य रेलगन्ध्या प्रथमश्रेणिकामु-
 षातिष्ठत् । यात्राप्रमाणपत्राभावे निरीक्षणेण प्रताडिता सा रोदितुमारंभे । ततश्च
 नर्तवामीनेनापरिचितेनैकेन युवकेन तस्या कृते प्रमाणपत्रं शीतम् । युवकस्तु स
 राधाया पतिभेवासीत्, येन सा मध्येविवाहं परित्यक्तासीत् । ततस्तु सर्वधनान्नापापि
 सा पुनरपि सनाथाऽजायत ।

एवमस्या कथाया यौतुकाभावेन प्रपीडिताया युवया अरन्तुद जीवनं
 चित्रितम् । अस्या भाषा-शैली त्वत्सुगमा प्रतीयते ।

(१०) राष्ट्रनिर्माता

डॉ० ईश्वरानन्दशर्मणा निखिलेपा कथा कामपि सुगमा विशेषता चाश्रयते ।
 अन्तर्द्वन्द्वारिपकायामस्या कृती देशनिर्मातृणा शिक्षकाणां दुर्दशाऽभिर्वाणतास्ति ।
 आजीवन समाजदेशादिनिर्माणे तिलश आत्माहूतिं विदधाना अपि शिक्षका
 सेवानिवृत्ति समवाप्य कीदृशी कारुणिकस्थितिं प्राप्नुवन्ति इति त्वत्त वैशद्येन
 प्रकटीकृतम् । जनार्दनो यदा सेवानिवृत्तो भवति, तदा तत्समीपे नामोन् कोऽपि
 सुरक्षितो धननिधिः । लघीयानपि नदीय परिवारः सर्वथाऽभावमेवाऽनुभवूव ।
 एव खलु जनार्दनस्य जीवनसन्ध्याया दयनीया दशा सर्वातिशयापिनीयासीत् ।

एतत्स्थानकामाममाप्ति गतिमदवलोकयते । वातावरणनिर्माणे तु कथाका
 रस्य सिद्धहस्तैव प्रत्यक्षीभवति । एव खल्वेपा कथा सोदृश्या सूक्ष्मशिक्षया च
 शयिता विधाति ।

साम्प्रत कथा शैल्या एकमुदाहरणमत्र प्रस्तुतोक्रियते —

“नामना जपेति दिव पश्यन् जनार्दनो दीर्घं निश्चयाम तत्प्राज ।
 स्वकीयाधिकदशश म भूम विद्यये । मोऽविन्तयत्—समाजं जीवनपर्यन्तं सेवमानस्य
 मम कृते स किमकरोत् । मह्य राष्ट्रनिर्मातृदोषमानं पदमुपहान्नास्पदमिव
 प्रतिभाति । मम शिष्या सर्वधेत्रेषु कर्मसंपृक्ता वर्तन्ते । पर सैरपि किमहं कदापि
 सध्यात् ? पुरस्काररूपे वक्ताशत्राप्तवेगेन शतमान्मुपहृत्यनमेवाहम् ? समाजस्य
 दुष्टो मदीयं मूल्यमेतावदेव ।”

आशास्यते यदनशा कथाया राष्ट्रनिर्मातृणामध्यापकानां दयनीयां दशामया-
 क्तुं प्रयतिष्यते ।

(११) द्वौ शास्त्रिणौ

डॉ० मनोहरशर्मणा लिखितायामस्या वधाया द्वयो महापाठिनो' दोषं-
कालान्तर पारस्परिक मम्मिलन चित्रीकृतम् । तयोरेकस्तु ज्ञानशास्त्री, द्वितीयश्च
पाशशास्त्रीति नाम्नाऽऽकार्यते स्म समतीनेऽध्ययनकाले । साम्प्रतमपि भानु पाकक्रिया-
निरतं मन् स्वनाम साधक चकार । ज्ञानचन्द्रस्वर्जनाभावे ज्ञानशास्त्रेवातिष्ठन् ।
ततस्तु भानुना स्वमित्राय ज्ञानशास्त्रिसौ कस्यापि ऋषिज्ञो गृहे पूजकपदमुपकल्पितम्
एव म मित्रधर्मं निर्वहन् ज्ञानशास्त्रिणः कष्टान् भटिति दूरोत्तकार ।

अत्र खनु ज्ञानस्य तुलनाया कमणो महाव प्रतिपादितम् । शास्त्रिणा
स्वयमपि स्वीक्रियते यत्—

"ज्ञान । तव पाकशानैव मां पण्डितमकरोत्, अन्यथा मम विद्या व्यर्थं
स्यात् ।"

नैराशयेनाभिभूतरथ पण्डितस्येयमात्मस्वीकृतिरद्यतनरथ कुस्तिराहित्यस्य
दुष्प्रभाव व्यनक्ति । अधुना न जाने कतिमन्थका उच्चशिक्षणेना युवकयुवतयो
वृत्त्यभावे तादृशेनैव नैराश्यनाभिभूता सन्ति ।

मत्पमेवेय रचना उत्सवभावस्य कटुतम हृषमभिर्यनक्ति ।

(१२) मन्त्रिकोण.

श्रीमेवाराम कटारा' पङ्कस्येय वृत्तिरेक त्रिकोण प्रभुतीररोति । दीपकस्य
प्रथमा पत्नी ज्योतीतिनाम्ना प्रथिताऽऽसीत् । सा रूपवती सुशिक्षिता चाऽद्विष्टत,
किन्तु विवाहस्य दशवर्षानन्तरमपि सा मन्तति न चेष्टे । अनेन हेतुना तदीया स्वभू-
रतिशतप्ताऽजगत् । तथा बारबार प्रेरितो दीपको ज्योतिमपरित्यज्वाऽभिनानाम्नी
द्वितीया पत्नीमानिनाय स्वगृहम् । अभिताऽपि बहुकाल यावन्न कामपि सन्ततिमाप ।
अत्रान्तरे ज्योतिं प्रति दीपकस्य स्नेहो न्यूनत्वं न जगाम । एतदालदय पितृमम्पन्नतया
गर्वितः साऽभिना दीरक परिन्-याज । दीरकेनारि तत्पितु कार्यालयात् त्यागपत्र
प्रदत्तम् । पर यदा न गृह प्रत्यावर्तन्, तदैव तेन ज्ञान यज्ज्योतिस्तु गृहे शान्तिभातेतु
तत्रतो गतासीत् । पर तथा स्वपत्रे एतदपि सकेतिव यत् सा गर्भवती आसीत् ।
एव खनु दीपक उभाभ्यामपि पत्नीभ्या विरहित मन् बालवान् पाठयितुमारेष्टे ।
ज्योते स्मृतिस्तु त नैवाऽयजत् ।

एवदा न वस्मिन्निर्जने स्थले अभिता ददशं, प्रत्यभिज्ञातवान् च ताम् ।

परममितया तु न नाऽभिज्ञात । तथा निवेदिन यत्तत्पितुरद्योगालयस्य भिन्नया
 काऽपि धमिको मृत । ततस्तु धमिनया सह तज्जनको तत्रन पलायित । तदनन्तर
 दीपकस्त्वमिता स्वमिन्नगृहमग्निनाय । मित्र स्वा रसाधीशक आगोन् । स च ज्योतेरेव
 षाता । ज्योतिरपि सपुत्रा तत्रैवाऽविद्यत । एतद् दृष्ट्वा अभिता भृगमनपत ।
 स्वमपराधमाचिन्त्य सा रोदिनुमारमत । ततस्तु विक्रान्तस्य तिस्र रेखा पुनर्मिलन
 गता । न सञ्च तस्मिन्विक्रान्तस्य प्रयाग इवामीन् ।

इत्यमेवा कथानिका सन्तत्यभावेन जनित्र विहोण प्रस्तुतीकरोति ।
 न केवल भारतेऽपि तु सर्वस्मिन्नेव जगति स्थिया बन्ध्यात्ब विवाहोच्छेदाय कल्पते ।
 द्वितीयोपि विवाहो यदा कदा सन्ततिप्रदाग्नामर्थ्यं भजते । एतदेव कथायामस्याः
 मुपकल्पितम् । प्रथमा भार्या प्रति दीपकस्य दृढ स्नेहोऽपि भूरिज आरुशत ।
 धमिताया मात्मर्षमपि प्राचुर्येण निश्चिन्तम् । ततीय पत्न तु दर्पोत्तेनिदर्शनमेवास्ति ।

नास्ति बहु कथनीयमस्या शैलीमधिकृत्य । स्पष्टमेवेय केनाप्यार्त्नेन
 समुक्तेवाभाति ।

(१३) सत्यस्यान्वेषणम्

कुमारो प्रमा खत्री अस्या कथाया लेखिताऽस्ति । अस्यां कथानिकाया
 मस्यस्यान्वेषणाय कृता प्रयोगा विशदतया प्रस्तुतीकृता ।

विज्ञानस्यार्घ्येता विशाल' सत्यमन्वेष्टु प्रायतत. पर तस्य सुहृत् प्रकाश-
 स्तमेव निरर्थकमिव मार्ग त्यक्तु मद्वेवोपदिशति स्म । विशालस्य तद्दिशयाग्रहविशेष
 च दृष्ट्वा प्रकाशेनैव प्रयोऽश्रिकीर्षित । तस्मिन् विशालस्य सहयोगोऽप्यपे-
 क्षितस्तेन ।

ततस्तु मिले ते द्राक्तर-वैद्य ज्योतिषाचार्य-वीरादीन् समुपगत । उदर-
 पीडाया शमन च सर्वत्र प्रार्थित विशालेन । द्राक्तरादिभिश्च पीडाया विनिगा
 भिन्नतया प्रतिपादिता । तैराकृशत निदानमपि बहु रोचकमागोन् ।

सममेतन् प्रकाशयिवा प्रकाशेन निष्कर्षं तप्य प्रस्तुतीकृतो यन् गय त्यनु-
 भूतरेव विषयोऽस्ति । तदन्वेषण च स्वसमन्याथय विनैव स्वःभ्यन्तरे एव करणीयम् ।
 एतन् सश्रुत्य विशालोऽपि प्रत्ययमाप । प्रगन्तमुद्रया स निजगाद यन् गाऽपि
 निनेरैव प्रयागेन मात्रमन्विष्यति ।

इत्यन्वेषणा कथानिका सत्यान्वेषणमदृश कथानकमाश्रयते । खय

लेखिकाऽपि स्वीकरोत्येतन् तस्य यत् मृष्टे सर्वे प्राणिनोऽनन्तकालतः सत्यस्याभ्येपणाय प्रयतन्ते, परं न केनाप्यस्या दिशि साफल्यमवाप्तम् ।

परं प्रकाशेनोद्घोषिनी निष्कर्षं सशक्तता दत्ते । निश्चप्रच स्वयं त्वनुभूनेरेव विषयोऽस्ति । न तन् खल्विन्द्रियगम्यम् । तस्य स्वरूपमपि न खलु निश्चितम् । एतत्त्वस्ति त्वस्य पर्याय एव । दैर्ज्ञानिकैः प्रयोगैः सत्यमन्वेष्टुं नैव शक्यते । एतदन्वेषणं तु स्वान्तं करण एव विधेयम् । एतद्दृष्ट्या कथालेखिकायां निष्कर्षं सर्वथैव प्रशस्यम् ।

कथार्थलो सर्वथैवाधुनिका । भाषायाः सारस्य रतिमयत्वं चोत्लेखमर्हति ।

समाहृति —

एतस्मिन् कथामकलने त्रयोदश कथानिका मन्दिनाः । आमा लेखक लेखिका शैल्यादिदृष्ट्या किमपि दैनक्षत्रमिव निदर्शयन्ति । तत् खलु न केवलं व्यक्तिभिन्नताऽऽधारितमपि तु युगवैभिन्न्याधारितम् । अत एव शब्दवयने पदविन्यासे च कोऽपि विशेषो दृष्टिपथमायाति । एतन् सर्वं कथारसस्य चर्पणाय न खलु बाधनम् । सर्वा एवैतां कथानिका निमग्नमिदं प्रत्यक्षं च पुरस्कृवंति, सहृदयमनाति चाकर्षुं सर्वथैव क्षमन्ते, इत्याशारयते सम्पादकेनाऽनेन । आशास्यते यदिदं सकलने राजस्थानीयलेखकानां कथासु पाठकानां विशेषामभिरुचिमाधारयने ।

डॉ० पुष्कर शर्मा

भ्रातृ स्नेहः

नवलकिशोर काङ्कर

वयं चत्वारो भ्रातरः निम्नो भगिन्यः पितरो च । पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वमस्मात्
ज्येष्ठो भ्राता तथाऽहं पाणिगृहीत्याऽपि सयोजितो । मम पत्न्या अङ्क तु पुत्ररत्न
मप्येवमदेवयन् । एतावानेवास्माकं परिवार आसीन् । पितृचरणा परम प्रख्यातिजुषो
विदितवदुष्या विद्वान् समवर्तिषन् । जातो, समाज, विद्वत्क्षेत्रे चामीषा महान्
मम्मानं प्राप्तगीमगेत्

मम ज्येष्ठभ्रातुर्जन्मभाल एव श्रमवपीडया सतीलोकं प्रस्थितवत्या प्रस-
विद्या यथागमय पितृपादा पुनरागतदाया सञ्जाना । वयं वयो भ्रातरो
भगिन्याभ्यामपि एव गृहीतजन्मान् मम । अस्मन्माता नातिशिक्षिता भूत्वाऽपि
गेहव्यवस्थान्मञ्ज्वारने विचित्र वैदुष्यं वहति स्म । परमसौ प्रकृत्या परमकोपनाऽ-
प्यवर्तते । मदीयं पूर्णं नाम पूर्णचन्द्र आसीन् किन्तु स्नेहातिरेकेण सर्वे मां "पूर्णं पूर्णं"
इत्येव कीर्तिवन्ति स्म ।

विद्या-वैभवमेव सर्व-श्रेयस्करं मन्वाना श्रीपितृचरणा अविगणय्यात्मन
आधिक्यं परिगृह्यति दूरे चाचार्यं निखिल लौकिक सौख्यं रात्रिदिवस परिश्रम्य
तनयास्तनयाश्च काममरीचन् । ज्यायान् भ्राता मे मुरभारत्या नदीप्लुतामवाप्य
प्रथमं श्रेष्ठ्यामाचार्योपाधिञ्च गृहीत्या पाश्चात्यानां वाच्यपि एम ए परीक्षा-
मुत्तीर्येकस्मिन् महाविद्यालये प्राध्यापनपदं प्राप्तवान् । भगिनीषु प्रथमा वी ए-
प्रथमवर्षे, द्वितीया दशमवर्गे तृतीया चाष्टमश्रेण्यापदवती समवर्तिषत् । अनुजो
साश्रयं शैशवमभ्यजन्नावेवास्ताम् । अहं तु विज्ञानविषये विशेषमतिमादधानो
द्वितीयश्रेण्याम् 'एम एस सी' इत्युपाधिनाऽऽज्जमानमलङ्कृत्यानि मेवावृत्तिमलभमान
सदयोभिः सहैतस्ततो भ्रमणे प्रवृत्तः ।

मम ज्यायाम् भ्राता यावान् शान्त, सरल, मधुर, सुशील विनम्र
मदानरणपरायणश्चासीन् अहं तावानेवोप, प्रतीपप्रकृतिक, दुःखीतोऽनुशासनशून्यश्चा-

भवम् । कुतश्चोति निरय निरय मञ्जुशान मयुरानञ्जान्त इतिवददर्शनं नानि
 गिर्त्तं महं घनं विदुः प्राप्नुयात् कल्पान्तिनस्य द्रव्यस्य च विनाशाय व्ययमेवोच्चारणम्
 इत्यादी इव मम ईति कृत्यपु प्रमुखायामभवन्त । मनीषा विनयवशात् घ्नानवर्षा
 अथपि च त्रिपिणो मनीषागोनन मन्मञ्जुनातिता चरणेन विनिता
 अवर्तन्त । अनुदिनमत्र वदाचित नानिपान वशाच्चिन्त घ्नानुवर्षी मामुपनिशति
 स्म वहिगमनानिपघति स्म च । एतन्तु तैलाम्यत्तघट जन रिदुस्त्वि न तदपदेश
 वञ्चन मम मननि ममस्त्यत । प्रयुत प्रतिदिन माजिहार धात्राशितानि थया
 भूतयपि ता युवञ्चववादि मत्तणया पय पृथ नाव भूतमजनिपत । विमञ्चन,
 एतन्तु मम मानन त प्रति विद्व गभायना प्य विम्भूत । अहं गृणन्पण जनयिञ्चा
 प्रकृत प्रतिहृत्तगमेद् ज्येष्ठभ्र ना च विनुनिनगननुत्तति स्म । मिथ प्रहृत्तरिद
 मवाननुत्तवम माव गृहे तस्य निदानमभूत् ।

मनीषा जननी न वात्मज प्रकृति पञ्चगा मती प्राय प्रतिस्तिमत्र वमदि
 विपय व्याजीहृय विगपनो ज्येष्ठनन तन् नाच तशीहृय गृञ्चतह चरीवगी
 तिम्भ । पद्यप्रमुखा स्वभावेन सव एव काटनातीप्रिनु पर ज्येष्ठ घातरिनु मगन
 दुप्रभावोत्प्र मञ्जान । असौ मनस्यो मानकतन्त मम दृष्टान्चरणेन गृह्णवस्था
 मञ्चाननन च परम्भुन सन् निरय श्रीममाणहाय म्चन्त्रथागोमि क्षयरोगस्य
 पाणिगतो भूत परतु परमेश्वरम्याननुपमेनानुपदण सानवञ्चानामपरिमिनेन परि
 धमण मन् घनवपयन प्रजावयात् ममगत मीभायनामो पुष्यधरिश्च पुतर्जीवितमिव
 तन्वा दशमासानतर पुत पूर्णं म्शास्त्रप्रवधन । अस्मिन्पुष्यात्मानु मञ्जानपि
 स्वस्थ तस्मिन् पुता रोगात्रमणभीजा तस्वास्थ्य निरय चित्तर्दातस्म गय । प्रैष्टस्य
 ज्येष्ठस्य तनपस्य म्शास्त्रविना ममानुश मनगत् मुग्धता पद्या वर्तेशस्त्रभायता
 तय नाञ्च विवाह मनाव्यथातिवेत्ता शाच शाच श्रतिपत्र नितान विनाश्वातया
 दन्तमानान्तन् वीधरागणव्यामशिप्रियन । रोगशस्याय म्प्यभूभिगृह कनानुगरे
 वास्वीधन । पयानचिकिमाञ्चरस्वपा वि नयमाजिजनितन व्याधिना वधिणुनै
 वाभूयत ।

रोगाध्यमधिगयानाना तातायाना व्यतीताया मामा न तथा स्वास्थ्य
 म्चया पि गुधार ममदृश्यत । प्रतिस्ति तीगानि तीगता मृगानन्त जीवत पि
 नीरायमवावाप्यत्त तन्ना माय तेन नमि म्भूमा पाया इवास्त्रिदरा धीत ।
 ताना म म्पुयष्टम्पया विवन्माना प्रामात्पृष्वातिगटत ज्येष्ठभ्राना नु पित
 चरणान कतिचन दिवम नामव प्राधणिकान विनोवय प्रकाम स्वयमानगता पादरं
 गव स्थित आगीत वति इरात् घ्नानुष्या मन् मन्त्र निष्टना ग्या च परिनु

गताऽवर्तन्ति । भाग्यादहमपि निखिन दिन परिभ्रम्य दिवसावसानेऽऽमाकुलाये
 शकुन्दाय तत्र गृहं नमागच्छम् । मां वीक्ष्य किमपि वक्तुकामा पितृपादा संवशाऽ-
 असमर्था अपि पूर्वार्धेन जयनादुत्तिष्ठतो यध्य एवाधोमुखोभूय निपतिता । पतनेन
 महेन्द्र च नेमा कः पश्यन्मग्नो गे महत् वेगेनार्धे उ । रोषवेगातिगायितामसहमाना
 प्रसी पुंनरादाश्वत्थं परित्यजत् इव लोचने मनाड् निमोत्य मूर्च्छाभिभूता
 भूता । एतेषामनया दग्धाऽनयज्ञानमाश्रय धमदमदमनी-धावमान-शोणितस्य
 ममापि तदानीमपच्यन्त इवाङ्गानि अमश्यत् इय सर्वत्रियाणि अस्त्रियन्त इव च
 तिथिलाणि देहप्रघ्नानि । स्वितिनेतामालोच्य शिशवोऽपि च रोदसी रोदयन्त
 श्वोचै प्रलपितुमारभत । एवदिधे य्निकरे मातरमहमुज्ज्वराह्वय यन मा
 रश्मिद्वेव वायुना समानीतव च तत्र भटिति समुपस्थित तदीया दशा दृष्ट्वा च
 किमप्यनर्थं जान चि तयती सोन्माप्यश्रूणि विमुञ्चती सुभृग तस्यती च सा माध्वम
 परवगाऽभूत् । अह तु तेषा मनोभावमवयम्य तत्पार्श्वे वृतापराध इवाधोमुख
 उवाचिदाम । तदानी तेषा नयनयोश्चुबिप्रुप जामन । वक्तुकामा अपि कण्ठावरोधेन
 स्पष्ट वथयितुमसमर्था शनं शनैरव्यक्तया गिरा माभवमवोधिपत—

“वत्स पूष ! साम्प्रत मे नदिष्ठ एवाम्यन्तसमय । सर्वे भ्रतिमिरच्छेद्येन
 स्नेहेन वसितव्यम्, न स्वलोऽपि विवादो विधेय । मा कार्पी कदापि मातु भ्रतिर्पि-
 वहेननम् । ज्येष्ठभ्रातरमेवेदानी सर्वे मत्त्वान्ज्वगच्छतु । अय साधुंस्वभाव
 सर्वेषामेव न हितैषी वर्तते । अतो नायमुपेक्षणीय कदापि । सम्प्रति भगिनोना
 विवाद्भारोपि युष्माक शिरस्येव ममापतित । नेमा पितृविहीना भूवा शोचनीया
 म्युत्तियवधेयम् । युष्मन्माता र्वर्णशस्वभावाऽपि न वदाचन हेतवन् तिरस्करणीया ।
 नेष वराको वाघंक्षये प्रतिपन्नमन्यमानता मा मस्मरती रोद रोद जीवन यापयेद’
 इति । वक्तुकामानामपि तेषा नानोऽधिक वच प्रामरत । श्रुत्वेद स्नेहमिक्त
 पितृचरणानाम् अतिममुपदेश दुःखावेगमवकन्धतोऽपि ज्येष्ठ भ्रातुनयनयो सहमा श्रावण
 एव समायात , अहमपि पितृपादाना पुत्रवात्मन्येन द्रवीभूता जात । अद्विरलमश्रूणि
 पातयतो नानिद्विष्ठ पतिवियोगञ्च विनोदयती माताऽपि मे सत्त्वोद्वेकावात्म-
 स्वभाव धिक्कुर्वती, मरोद नि श्वमती नितान्तमनुतपती माम्नेड भक्तुं श्रवणी
 मस्पृशन्ती, स्वहीयेनोत्तरीयाञ्चवन च तान् वीजयन्ती परिव्यथितहृदया तेषा
 पादाव्ययोर यापतत । हन्त हन्त ! ! अम्मिन्नेव क्षणे पूज्या पितृपादा एकवार
 परणापूणदृष्ट्याऽमान्यरोच्य विररात्ताय दीयनिद्रायामस्त्वयन् हाहाकारश्च सर्वैत
 प्रावर्तत ।

पितृचरणाना द्वादशाह्निया पि सावन्म सञ्जाताऽनीद गुहे कलहारोपण
 भानू स्नेह / २६

प्रारभत । सत्य सत्यमहमेवास्य हेतुरासम् । गृह पंतुकी सम्पत्ति लक्ष्यीकृत्य
 मयैवेय कलहवाया समुत्थापिता । यतो मह्य ज्येष्ठघ्रातु शासन नारोचत,
 महैव तमुखमवासमपि नाहमभ्यनन्दम् । जीवत्सु तातपादेषु तु मया घ्रातु सर्वमनु-
 शमनमसह्यत, न वदापि स्पष्टरूपेण तद्विरोधाऽश्रियत । परमधुना विज्ञानविषये
 द्वितीयश्रेण्यामाचार्यतामुपसनस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वस्य मे घ्रातुशासनत्वस्यान वय
 सम्भवमासीत् ? अतो ह पितुरतिममप्युपदेश रूपे निक्षिप्य स्वा प्रवृत्ति-
 मवान्वसरम् ।

मया निरचीयत, मम वयस्यैरपि तथैवाकथ्यत यन् पितुरनन्तरमपि यद्यह
 घ्राता सह निवत्स्यामि तर्हि म मरणपर्यन्त मम स्वानन्द्याचरण रोस्यति ।
 अतो न मया वदापि साम्प्रत भ्रंजा सह वागो विधेय - इति । अत एव मया
 दृढनिश्चयपूर्वकमपरस्मिन्नव दिन ज्येष्ठघ्राता सूचितो यद्दिनत्रयावधानन भवान्
 ज्ञानन्दपूर्वक सर्वे सह मन्वणा विधाय यथाभाग पंतुकरुमम्पत्तोविभाजन विदधातु,
 अन्यथा विवशेन मया न्यायानयस्याश्रयो ग्रहीष्यते । एतच्छ्रवणममकालमेव घ्रातु-
 वयंश्चकितानिचकिन इवात्रोभूवोत् तत्पादननाद भूमि स्वखलितेव प्रतीयत, न च
 तन्मुखात् किमपि वचो न्यमरत । तन्मौनमाचन्ययथा सम्भाव्य मया पुन स्पष्ट
 कथितम्— 'वय भवता मौनमवलम्ब्यते ? न मह्य भवदादिभि सह साम्प्रत
 मेकस्मिन्नपि दिनत्रय्यान् रोचत, अतो गृह एव यथाभाग सम्पद्विभाजने भवता श्रय,
 अन्यथा न्यायालयस्तु वर्तत एवेति' साह्य मञ्चित्य घ्रातोदितम्— 'पूर्ण !
 पुज्यपादाना द्वादशाह-श्राद्धममाप्ती त्वत्त्वयनानुमार कस्मिंश्चिदपि दिवसे सर्वमिद
 त्वदनुकूलमेव वय सर्वे सम्पादयिष्याम । किञ्चिद् द्विवारय सोऽग कि कथयिष्यन्ति
 साम्प्रतम् ?

मयोक्तम् नाह लोकभ्यो विभेमि न च मम पार्श्वे तपा यातां थोतु
 समय यमया निगदिन तदशरश सत्यमवगच्छतु भवान नाह, द्विवार वयन
 जानामि" इति । नास्य घ्राता रिमप्युत्तरितम् । अघोमुख वृत्ता म यहि
 प्रकोष्ठेऽगच्छन् न च पुनत्रिपथस्यास्य कापि चर्चा गृहे तेन प्रचारिता ।

दिनत्रय प्रतीक्ष्य मयाऽऽत्यनिश्चयानुमार न्यायालय विभाजनानिशोग
 प्रास्तूपत, सूचितश्च गृहजन । इदमवगय तु विम्पारिताभिमुत्तो गो रतन्धेन
 ततमा मामवेशमाण एतदेवदोवन्— "यमपूर्ण ! नैतत्तव पुनोचित कर्म । रि
 पितृचरणानामन्तिममप्युपदेश सम्प्रत्यय व्यस्मर ? वा शीघ्रताऽऽमीदिदानीमव ?
 मस्तु यादृशी तवेच्छा ।"

अस्मत्तातपादाना प्राणैः सह मातु प्रकृते. त्रौयंमपि न जाने सहसैव कुव
 दिशोनम् । मर्तावामा सा मदैवकम्मिन् गृहकोणे दु मह पतिशोक-ज्वालाभिर्ज्वलन्ती,
 अविरतमद्रुणि पातयन्ती चावतिष्ठ । न खादन, न सा पान तस्यै किमप्यरोचत ।
 अभूतपूर्वैव तस्या स्थितिरदृश्यत । का कथा पुनरस्या गृहस्थिनिरीक्षणरम
 तु । किन्तु ज्येष्ठभ्रातुगुणैनामावपि गामबाबोयत परमह तामपि
 स्पष्टमवादिप “यज्येष्ठभ्रातृमहोदया दिनत्रयपूर्वमेव मया सूचिता परन्तु ते तु
 मा बालिशमेवावगच्छन्ति, न किमपि मम कथने ध्यान ददति । विवशेनैव मया
 न्यायालय प्रार्थिन” — इति । पुत्रैतद् भृगू दूयमाना मातामन्मुखदर्शनेर्जपि
 पापमाकलयन्तीव चेलाञ्चलेन स्वमुखमाच्छाद्यास्वरीन । भ्रान्तवर्षोर्जपि ततो न
 निमप्यचकथत् ।

द्वितीयस्मिन् दिने मदीयो मातु । ममागत्य मामवादीन् — “अपि त्व
 गृहविमाजन वाञ्छामि ? मवाऽऽर्कणि यत्न ग्यायालयेऽप्रमियोग कृतवानसि”
 इति । यथाह पूर्व भ्रातर मातरञ्चोदतरंस्तपैव मातुलनपि स्पष्टमवोच यन्त
 मया साम्प्रत भ्रात्रा सह स्थातु शक्यते ।

मातुलो भूयोर्जपि प्रेम्णा मा पर्येष्टुञ्चन— पूर्ण ! नव ज्येष्ठो भ्राता तु
 देवतुल्यो विद्यते, सुशील शान्तप्रकृतिवत्त्वं वृश्यते । कथं पुनस्त्व त पंगित्यक्षसि ?

मयोक्तम, इवमन्ति मे मानसी वाञ्छा, मदीयमनोवाञ्छायाञ्चापरेषा
 हस्तशेषस्य कोऽस्त्यधिकार ?

आत्मीयत्वं प्रदर्शयता विपत्रिवता मातुलेन पुन कथितम्— “यन्त पूर्ण ! अवधेहि,
 अवधेहि । त्वदीया पितृपादा अस्मदावुक्ता समाजे कियन्तो लब्धसम्भाना
 अवर्तन्ति । किं तत्रानेन कृत्येन तेषा कोर्ति-चन्द्रिका मन्त्रिना न भविष्यति ? किं
 मुमनसा पुराजुषा तेषामात्मा खानि नोर्ष्यति ? सर्वत्र तव महतो निन्दा भविष्यति,
 सर्वे च स्वामनवदिष्यन्ते । अत साम्प्रतमसाम्प्रत तथेदं कर्म ।”

“नास्ति ममास्य चिन्ता” इति कथयन्तह तत्ररचनित । मातुलोर्जपि
 पराजित इव नि श्वमन् स्वग्रहानगच्छत ।

एव न जाने मम पार्वे कियन्त सम्बन्धिन् समायाता प्रतिगताश्च,
 परमह न स्वपथो विचनितोऽभव पदमपि । अहं नु तस्मिन्त्रय दिने माय पत्नीभुपरि
 प्राणादपृष्ठे भिन्नप्रकोष्ठे म्वनन्त्रमेव भोजन मम्पादयितुमादिशम् । सा तु बहो

कानादेतदेव प्रनीक्षमाणाऽऽसीत् । नया तत्कालमेव तत्सर्वमश्रियत । रात्रौ यदा
 छात्रेण सर्वमावृणितं तदा स तत्क्षयमवोपरि समागत्य तामेव पुराणीमात्मन उपदेश
 साहस्यी श्रावयितुमुपाविशत् ।

न तत्र मह्य भ्रानुगावमनमरोचन । ऋध्यन्तह तमवोचम्— "नाह-
 मिदानी भद्रा सह कस्याञ्चिदप्यवस्थाया स्थानु शर्नामि । यदा च महावस्थानमेव
 न तदा सहभोजन तु बहुदूरम् । अतो न भवता कदापि पुनर्मदुपदेशदात्रा
 घतव्यम् ।'

अवमानभारमिम शिरमि वहन् भ्राना येन पथाऽऽगतस्तेनैव प्रतिपात ।
 द्वादशाहृदियात् न वाचन विमेषरटना पटिया । क्वचिन् क्वचिच्छोक प्रकटयित्नु
 यमवेत्ता लोका अवश्यमेतस्य विषयस्यापि चर्चा वितन्वन्ति स्म । पर मम विचारेष्वी-
 पदपि परिवर्तनं नाप्यावत् । पन्था अनुगोवेन नाह पुन कनपि किमपि श्रावोचम् ।
 भ्रानुवयोऽपि भूयो न मा किमन्यवादीत् ।

पितृवादाना द्वादशाहृथाद् भोजनादि-त्रियाकभीणि सर्वाणि समाप्तानि ।
 सान्त्वयितुमगन्तुकाना तादृश ममवायोऽपि नावर्तत । वराकी जननी अरातुरा
 प्रतिपलम पुत्रिप्रुष पातयन्ती सर्वेषाममहत्कृतेनानुरोवेर्नकमर्धरोदनवबल भुञ्जाना
 स्वजीवनन्व धिक्कुर्वती क्यमपि कारयापन विदधयशानिष्ठन । पितृहीना
 शिशवोऽपि मातुर्दशा लोका लोका हृदन् इवाद्भयन् । एव सर्व एव गृहप्रानिन
 उग्रत पितरि मृता कष्टेनैव जीवन्ति स्म ।

अस्तु । न मया न्यायालयवादभियोगपक्षाणि प्रत्यानीतानि । शीघ्रमेव च
 विभाजनं मदनुकूलं जातमेव । न तत्र उपष्टभ्रात्रा स्वल्पोऽपि मद्भिरोधोऽश्रियत ।
 यदा यद्य न्यायालयाद् बहिरागतास्तदा भ्रानुवर्षा मे ममीप ममागत्य मत्सन्धे च
 स्वहस्त निषाय स्निग्धया गिरा मामवोचन् 'पूर्णं । त्वद्विच्छानुमार विभाजनं तु
 जाननेव परमार्थे सम्प्रयावयो स्तेहे न कश्चन विच्छेद समाकच्छेदिति सर्वदा सर्वथा
 चावश्यम्' इति नाह भ्रानर किमप्युत्तरं गेहन्व ममागतम् ।

विभाजनानुमार नीचैस्ततो विगतो भवनभागो ममाधीनतायाम्, उपरित-
 नश्च उपष्टभ्रातृ पार्श्वे ममापान, मध्यवर्तिनि गृहभागे च माता न्यै पुत्र-पुत्र्या
 दिभिः सह निवासं मध्यकरोत् । न्यायानयात् प्रयावत्ये मध्यमेऽर्हत् भ्रानुद्वेन
 भोजनं न गृहीत, न वा वेतचन गृहभ्रानेन वानेव निहिता । प्रजावया भृशं प्राप्ये-
 मान म केवल स्वल्प जल निनीयास्वपीत् ।

माय यदाऽथो म्वरमवत्या भोजने कर्तुं मुपाविशत्तदा स एवाकी भोक्तु-
मवक्नुवान पनीमवाचत्-- "नीचैगच्छ, शिशून् पूषञ्च समानय, तंश्चैव गया
मह भोक्षयन्ति, तदनन्तर जननी त्वया सह खादिष्यति । एतान् विना मम गन्धदेना-
देकौर्द्वि कवलो नीचैतविवरति ।" तयोक्तम्, अर्थं च तु तत्र न्यायालय स्वेष्टानुसार
गृहादिविभागेन कारितम् अर्थं च भवांस्तस्मिन्नीदृश स्नेह प्रकटयति । अमन्वय
खलु द्वोरय मह सवाम । आत्रोक्त भद्रे ! इयन्तमनेहम् मया सहोपित्त्याऽपि
त्व मन्वृद्धिं नाज्ञामी । माहादज्ञानतो वा यत्नेन विहित न तस्मायमर्थो यन्
मोऽम्तस्नेहभावादपि वञ्चितो भवेत् । तद गच्छ गच्छ अर्च्यं सादापय, कथय च
त्वा त्वद्भ्राता समाह्वानि भोजनार्थ । भूयस्तथा निवेदिन जात तु तदाह्वाने स्वल्पमपि
नाथ सम्पादयामि वदामि च न स मम पश्यन्नेति । आत्र' मानोऽप पुनराज्ञापिता मा
मामुच्यैराह्वयत ।

तस्मिन् दिनेऽस्माक पात्रज्ञानाया ज्येष्ठ भ्रातर लज्जयितुमदध्ययितुञ्च
मिष्ठान्मञ्जनानि मग्नादिना यामन् वाढमाहता माताऽपि तत्रैव स्थिता विद्यत ।
अहञ्च भ्रातृपत्न्या आह्वानत्रयं भुक्त्वा भ्रष्टिनि म्यात्वा नमनानि गृहीत्वा भोक्तु
सन्मनो मव जननीञ्चोक्तवान्-- कथय म विदानी भोजनं कुवन्मस्तीति ।

मया विचारित माश्नममी मा वञ्चयितुमाह्वयति अथवा विभाजनात्तर-
मन्वय मा स्वाधिकार एव रक्षितुं चष्टत । अन्यथा कौश्यमवमरो मगाकारणम् ?
न पास्यामि न वास्यामि कदापि अहमभुना तेन मार्धं नैव स्याम्यामि ।

भ्राता यदा जननी दधत् सर्षं कृतवांस्तदा तक्षणमव ग भोजनामना-
दुष्याय प्रजावनीमश्नीन्-- नाहमिदानीमिह भोजनं करिष्ये । त्वमत्र तिष्ठ,
अयमहमागच्छाम्भेव भ्रष्टिनि । भुक्त्वेद मा विम्मपमादधाना किमपि नोक्तवती,
भ्राता च मन्वरमम्भाक मदानम ममुनेय म जननी सम्बोध्य सस्तह प्रोक्तवान्--
"स्तुषे ! अहमभुना त्वैव भोक्ष्यामि ।"

इह तु ज्येष्ठभ्रातु सहजमनहपूर्णं पीयूषाञ्चित वातमल्पसबलितञ्चेद वचो
निशाम्य भूमिमवेक्षयाणो वाच्यमो मिष्ठान्त-मशारे दस्तवित्तमिवात्मान प्रदशयन्-
निष्ठम् । शरीरिणी मनोभ्यक्षेव जनन्यपि त्रिस्मयमावहन्ती न किमप्युक्तवती ।

यदीया जाया यदैकस्यामन्यस्या स्थाल्या मिष्ठान्त-भ्यञ्जनानि सञ्जयितु
ममारब्धा तदा भ्रातरोक्तम्-- "तिष्ठ तिष्ठ, पूर्णं पूर्णं एव भोजनं करोतु, एतद-
नन्तरमह भोक्षे ।"

(१)

अस्ति विपिनविहारी नाम बगिावैङ्गमस्थानस्य कोशव्यवस्थापकः । महाराजवाग्महाजनत्वाच्च तन्वचननीय सुप्रतिष्ठित गण्यते । तस्य परिवारो विस्मृतो महान् बटवृक्ष इव जाम्बाप्रशास्त्रामनाथो बभूव । नत्पिनामपि पिनामही, मातामही, मातामही, मानापितरौ, मानुलो, मानुषानी मानुष्या विनृष्यो धानरौ, भगिन्य सर्वेऽपि च मुजिष्ठिता दीक्षिता विद्वन् । प्रायस्सर्वेऽपि चास्य कुटुम्बस्य सदस्या पुमानो सवनात्रनाथ राजकीयमेवामु नियुक्ता सन्ति । अधिकारास्तु महापदान्वयित्पुस्त प्रोचर्त्त सारीया परिष्ठाप्राधिनारिणो बान् । परिवार-स्यास्य बहवः कन्यकाश्चन्यापि सर्वा गृहीतशिक्षा व्यवहारकुशला गम्भीरस्वभावा स्मिन्पूर्वं मयुरकोमलभाषणाश्च विद्वन् । मनुक्तोऽभो परिवारो जनशिरिः । राज्यकार्येषु सामाजिकेषु प्रमत्तेषु धार्मिको-पदेषु, मन्त्रा मन्दिनममेवनेषु, दिन-चर्यासु च तामु तामु सदा सर्वदा तपामेवयां सर्वानुक्ल पश्यहरणात् मदा चारादि गुणै मरंजनमहायकत्वाच्च सर्वेऽपि नागरिका जना, नामाजिका मन्त्रा शासना-धिकारिणश्चैने सन्तुष्टा सुप्रमन्ना हितैरिणश्च विद्वन् । अभिजनवता महनि कुले समुत्पन्नास्त एते हिन्दु-वाभिमानिनो वपिज खच्चेकतत्रनिबद्धा । मन्त्रयोगगुण विजि टा लौकिकेषु बर्मकलापेषु परमचातुर्थेण व्यवहृन्तो मोमुच्यमाना सन्ति । कुटुम्बेऽत्र विचारस्वातन्त्र्य व्यवहारवननस्वाधीनता, व्यक्तिगता सर्वतन्त्रस्वतन्त्रता च विलोदय नेया जीवनयात्राप्रणाली च विद्विष्टगुण वीक्ष्य लोकशर्मन् कुटुम्बमेवमादर्शवस्त्व-दिह मन्वन्त, समाद्रियन्ते च । जत्र परिवारे कश्चनार्थममाज्य्य मदन्दता परिपालयति, कश्चिदन्य सनातनवर्षाश्रमप्रमानुयायी, पर शास्त्रशीलादीक्षितोऽन्यन्यो वैष्णवी भक्तिमार्गामनुसरति, कश्चन योगिजन्मभक्तोऽन्यपरो विज्ञानवादी, कश्चिद्गोभक्तोऽन्यो ध्यापारव्यवसायनिपुण, परोनास्तिकशिरोमणि सर्वथा भौतिकवादी, कश्चनानिप-मोशी, कश्चिच्छाकाहार, कश्चन श्रीडारसिक शिक्षकश्च वर्तते । सर्वेऽपि च न

विक्रमविद्यालयद्वारा स्वामश-प्रतापविद्यालयानुषंगी जीव-रक्षितमनुसन्धयेषु व्यवहृतुं च स्वतन्त्रा मन्त्रि । मन्त्रयेव तदमे सुमङ्गलित्वा ऐतन्गुणमस्वद्धा दुर्भेदा शिष्टजुष्ट-माश्च-त्वेन च व्यवहरन्ति, येन तेषां कदापि च कस्मिन्नपि च विपदे मनभेदे वा विप्रतिपत्तिर्वा भवति । तयामेवविद्य विचारम्बान्धय श्रवणम्बाधीनतामैव, मनभदराहित्य, पारम्परिक स्नेहवद्भाव च नगरिका सर्वे किमप्यनयमुत्तम पुण्यशर्तैरपि दुर्नभ्य किमपि स्पृष्टणीय मोभाष्यगुणमिव मन्त्रये ।

(२)

अथात्र देशे भारत स्वराज्यशाप्तानन्तर विपिनविहासिण पितामहो वैराभ्यभावमापन्तो हरिद्वार गत्वा तत्रैव गगानीर पर्णकुटी निर्माय शेर जीवन मगत् स्मरणे यापयितु कतनिश्रयस्तत्रैवाधुवाम । तस्यमातापितरौ तीयमेवनन्दया काशी जन्तु । परिवारव्यायान् पूर्वमेव हि ती स्वोपाजित धन भूमिगृहापणादि सम्पद मवमपि भौतिक परिग्रह च नमचल च न्यापतो यथायोग्य समन्तान विमज्य स्वपुत्रस्य सर्वस्य प्रापयताम् । स्वोपयोगसम इव्य ती स्वोभ्या मात्रमरणात्ताम् । नते प्रभृयेव ते वैश्य कुलसन्धय पृथग्भूता यथेनद्य स्वगृहाश्रमान स्थिरीकृत्य निवसति । प्राचीन राज्यशासन विलय गत, मवीन प्रशासनात्मक च प्रवर्तित विपिनविहारि-णोऽपि राज्यमेवातो निधामवृत्तिरक्षणमयो दिने दिने निवट्टमुगच्छन्प्रभून्, नन्वे शासन दिनानुदिन जायमानानि परिवर्तनानि स्वमन्त्रिणा वृद्धिमा मनो जीवनस्योत्-राद्धे वृद्धिगच्छती मष्टयता गाहंस्थ चापचीयमाने प्रभून् धनव्ययगतवतोय विपिनविहारी स्वजीवनस्योत्तरकावविपये, मुष्यतोऽणिजनमुत्तमस्वभावात् विशिच-न्निन्नाकुन टव भविनुमारभे । एतदा रात्रागान्ते शयान म स्वमनस्यैव चिन्तयामाम—

दायभाग मया स्व शानो न्यून धनमेरोपवच्छम् । तस्मादपि बहु शम-
धावधि क्षय जगाम । वज्र -द्विभ्र म ज्ञायमानान् । ममेका दुष्टिता विप्रविद्यालय
म्यातकोनरुध्रण्यामधीयमानास्ते द्वितीया सर्वेऽस्मिन् स्वानरपरीक्षा दातुमिच्छति ।
जन्यास्मिन्त्र कन्या पञ्चगुत्राश्रमे प्रारम्भिक माध्यामिकपाठशातावधीयाना श्वन्ते ३
मुद्रास्तीनिर्महाधता पशयजातानाम-यावश्यजातामतिमार्वाणां दुर्नभतापि दिन-दिन
विपद माना विचन । शासनेस्थिरतानुनाम्यव वर-नाराजकता विजृम्भमाणेषु
दृश्यत । राजकन्धेऽस्मिन्तवीने शिक्षाभिधेव दुर्नभा सम्प्रति । स्वातो इध्येष
पशाश्रय वा सम्यन । निरिन्मोपघान्यपिच धनेकशरणानि सन्ति । गुरशा
नुनाम्यव प्रजाजनानाम् । प्रतिदिन शासननियमगहिता परिवनने विपरिधन्ये

च । राज्यसेवनाना स्थितिरपि क्षणस्थायिन्यनिश्चिताऽविश्वसनीयं वास्ति पुनर्ममैते द्वे पुण्यावति सद्यो विवाहयोग्ये स्त । अत्र कर्मण्यपि च बहुधनमपेक्ष्यते नाम नूनम् । अन्धे कुचीना मुग्धशिखा दीक्षिताः सदाचारिणो वराः प्रभूतधीतुक्त्वात्नेन विना नोपलभ्यन्त । अस्याहि विपमाया लोकास्थितौ मम गृहाश्रमस्थिति प्रभूतधन विना कथमिव कुण्डलिनी निरापन् स्वादारतिवामे ? बहह ! महती हि विडम्ब नयम् । विज्ञपतो मादृशा मध्यमश्रमिणाना स्वल्पवित्ताना राज्यसेवामात्राश्र यिणाम् ! ! ! पत्नीचमम मृणालिनी माध्वी मुग्धशिक्षिता सौम्यस्वभावापि च पूर्वाभ्या सवशास्तेषां सम्भारं पूर्ववत् प्रयोक्षिता मुक्तहस्त धनमभव्येति । स्थानान्तरमपि जेतो मम सम्भारश्च, यथा महकारिणो मेऽपि कारिणो मुखाच्छब्देव कर्णानपि कथयन्ति माम् । अथपुनर्गृहमपीयेषु नित्यमेव हि कर्मवृत्तापसु नन्ववश्यवृत्तव्येषु श्रयाधिक्य महाधैर्यावगादिगुण दशगुणादपि चाधिक्येऽपमानमारणे । वस्तुतस्तदैतत् नयं परशयो मेगहंभ्य ररिन्धितिस्तावद्वह्मिन् शोभनेव परिदृश्यमाणापि चान्तत परिशीयमाणा दुर्बलैवमे प्रतिभाति । यहा ! कथमिवाह तमेत दुर्बल कर्तव्यभार- वनिवायेमुपदोक्तयितु समर्थे स्याम् ? कुनप्रतिष्ठा कुदम्बप्रतिपत्ति, सुविस्तृताऽऽजा- गनिकान् व्यवहारान् धत्त कथमह परिपातयेयम् ? तन्मया किं कर्तव्यमिदानीम् ? केनोपायेन, कन विधिना, किं कृत्वा चाधुना जीवितव्य भो । हा, हन्त ! भविष्य ममान्धकाराच्छन्नमिवैव दृश्यते ! ! !

एवमन्तर्न्यादन्दह्यमानहृदयस्थ विपिनविहारिणो जीवतसमयो व्यतीय- मानाऽऽऽऽऽऽ । अथैकदा रात्रौ मृणालिनी विपिनविहारिण मुखमुपविष्ट पप्रच्छ— कथमिव भवान् सञ्चिन्त मशोक इकात्तश्यते ? दिने दिने भवन्स्वाल्प्यमपहोयमानमिव परिपश्यसि, प्राणनाश ! भवन्मुक्तेप्रागिव सा नैसर्गिकी मौम्यता, प्रसन्नता स्वभाव- मापुष्टी, स उत्साह, सा जाति कान्ति श्रीशेदानी ननु क्वापजगाम ? विवर्ण, विच्छाद्य, निम्नेजो, स्नानमिव मुष्टमालोक्य भवन्स्वदन्तमया पृष्टम् । यदिनातिगूढ रहस्य भवेत्तदा निर्मापमुच्यताम् ।

मोऽभूत्— 'प्रिये ! मृणालिनि ! ! माध्व ! ! ! नास्तेव विमप्यन्याहित नादृश्यम् । परन्तु'

मृणालिनी— 'परन्तु किम् ? प्राणवल्लभ ! निविश ह्नुमुच्यताम्, यद्भव- मनसि विद्यत चिन्ताकारणम् ।'

यद्यपि मन्भीरहृदयो विपिनविहारी तद्दिने तु मृणालिण्या मुहुर्मुहुः पृष्ठोऽपि च स्वाशङ्का गाहंभ्य मन्वन्ध्रिनी नोक्तवान्, परमन्ततोगच्छन्तु दिनेष्वेकदा रहसि

स्वमनोऽपि तस्मै कथयामहे । यत्र च तत्परिचयः स्यात् तर्हि विना तं वाङ्मयं
 मिवानुभवन्ती जीवन्मनसो । एव व्यवमानोऽस्मि रोड वाऽम्भोजो समयोर्जितवाम्
 न्नास्ति ।

३)

अथ गच्छन्तु दिवगच्छेदा स्वकार्यानि याद्विषयमेव गृह्याग्नौ वि पनविहारी
 स्वरया मृगातिवा पुरत एव । वेऽगीतिमह्यमस्त्रयाना भात् मत्ताना म्यत्-
 मद्राणा पाट्टिका निघ्रायाश्रवीत् — द्विय मणाविर । मणां तद्धनरातिम् ।
 निभृत् परिष्ण । मुमुक्षुपत्रकुत्रापि धनमतः प्राणपगोनापि मावधान कथा मुग्धिन
 व्यम् । कुतो वा किमर्थं च धनमेतदह वेतोऽप्यनाप्तवानिति त्वया न पृथग्योऽहम् ।
 प्राप्तवानि मवमरि च रम्यमनद्विपयत् स्वमत्र हि ज्ञायमि त्वम्, परन्तु कथा
 स्वामता नैवापरमपि वदति वाच्यम् । नो चेन्नर्थो महान भारी । आम् मनसा
 वचना कथना च तद्वि मे वचनत्रय परिपायनाम् । अरि च बुध्यसे कथन-
 मेतन्म परमायन ? मानुजार्थमात्रो षी गोपनीयो हि यत्नः ।

मृगातिनी — प्राणनाथ ! मया मना परिपाययित्वं ह भवद्वत् । परन्तु
 मामग्रतमेवाहिनीमव किमथ भवान् गुह्यते दुःखे मह युत्तरत्यापि त्रुणो यतोऽ
 हृदयगुणैवसाप्यतिदुवहे कमणि निपुङ्क्ते ? भवानेव स्वाधीन किमथ न रमति
 स्वतस्वावधाने ? कदाचि मम भीष्मवभावात्मनोऽपि यादा स्त्रीजनगुणभ एनभन
 गोपायितु न प्रभवेयम् तदा

विपिनविहारी — तथा मरन या ति म यथा । एवम् त्वं सुदृढदय
 दीर्घम् । मा वीरी । र मनः ही । नीर शयुररप्रे मरदा त्र महजनानो
 कुतश्चरामि गिरिनाथि समुत्तानुत्ताना मा, ना स्नात्वा ते शयं नम
 जावतिकेनु निपुङ्क्तेषु वरकृत्वा र्वानेनयञ्चेन्नितरा मार्गित्वेन निपुण
 ध्युपनसि । पाश्चा इषीर्षा यता न नाचोरमन्त्राना गान्धिव नि कर्माणि
 कृतवन्तोना मनोनाममनोना श्रान्तिकारिणीना दुर्घर्षाणा प्रपन्नाप्यधरमणा पापितोनां
 दगम्यरहस्यमप्रवृत्तीना निरागतामेव तर्हि नानावागाना चरित्वाणि तस्वतो
 वामी, मिथम् । व महत्याधिरा मुत्तचराररायत्था स्वाधरायत्रमप्रीत्यगनि ।
 एव मनि वा मात्राम्य स्वल्पतमस्य धनरागर्षानरहस्यरभणस्य ? अथ !
 कल्याणि !!! प्रिय !!! समाश्रयमिहि प्राणशक्तिमात्मनो विश्वागम् । । स्वप
 समयान्तरमितो निबिडयनशर्पाय नभो मण्डपिक्क तम्हृत्प कृतदृष्टतां एव
 स्तोत्ररदापि वभास्युय मुष्पीन निमत च भावि सुधे ! तादृगमवाम्यम् ।

धर्मं धाम्य ! वज्रनिष्ठुर विधेहि स्वहृदयम् ! काष्ठाविसनिमितमिव स्वकीय
 भौतिकविग्रह परिभावयस्व ! अये ! देवि ! ! मृणालिके ! ! त्व तु पुनरधुना-
 तन्या दुःसाह्यवशादभ्युदलशिरोमणे पुत्तलिकायाश्चेरितमपि सुदृढ रहस्यरो-
 माञ्च गगिनम् माहमपूर्णं चरित मन्वादपत्रेषु पठित सर्वमाद्यन्तपर्यन्तम् जानासि !
 तदिदानीमान्मनोज्वलाभाव सर्वयापहाय त्वया चण्डीकृतपमाचरणीयम् ! धाम्य
 हि ते योग्यताया , परिपक्वानुभवप्रौढे , सर्वे जिज्ञासा, विप्रेकस्य, चातुर्यम्, कर्म-
 बौद्धत्वस्य धैर्यगुणस्य च परीक्षामयोऽवितर्कितमम्भक्षोऽन्वशापतित ! मुद्गीया-
 नमित मेऽविचनो हि विश्वामो यत्त्वमत्र परीक्षायामदृश्यमेवप्रथमं श्रेष्ठ्यामबंधेऽन्वे-
 नोत्तीर्णा भविष्यतीति । सावधाना भव ! तभग्वात्मचेतनाम् ! किमिव हि
 दुःकर्मत्र मसारे मानवानाम् सुदृढाकपातामद्यन्तपुगीनातामिदानीन्तनेऽस्मिन्
 बुध्दशासने यन्विञ्चनवादिन्यराजके सर्वथा स्वतन्त्रे युगे ? विशेषतस्तु त्वाद्दृशीना
 सचनमा नागीणाम् ! अवग्रन्त्व ! सत्य मे विश्वाम सर्वात्मना कुरुष्व !'

एष वचनशर्तहितोपदेशैर्लैर्स्वैश्च प्रभाकोत्पादकं तुचिर प्रबोध्य स्वपत्नी,
 त्रिविक्रिहागी निगीयोत्तर स्वकक्ष गन्वा सुष्यान्, पन्तु रात्रिभर निद्रा नो लेभे ।

(४)

अय सप्ताहाभ्यन्तरे नगरेऽस्मिन् प्रवाशेऽपि प्रसमार यदि राजकीये
 वैङ्क सभ्याने वेनषिल्लक्षस्यरमुद्राप्राय धन चौर्येणापहृतमिति । 'मुण्डे मुण्डे भति-
 मित्ता मुण्डे मुण्डे मरम्यतीति' नगरे नवा वाणी श्रमभाषास्ते यद्यपि दुर्घटनाया अस्या
 विषये शयश नकोऽपि किमपि ब्रूते, तथापि गृहकुटुम्बान्धत्त तत्र सर्वत्र प्रच्छन्नभावेन
 महान हि क्लेशो बभूवमानो वर्तते । नोऽपि विषयमिममधिकृत्य नानावाद-
 विशदान्, नकं वितर्कान् मोहाभोः युक्तीरनुमानानि च कुर्वाणा दरीदृश्यन्ते ।
 मग्दलाधीश्वर आरक्षिविगागाछ्वादादयोऽप्येऽपि च न्यायालयाधीश्वरप्रभृतयोऽनेके
 वरिष्ठाधिकारिगोऽप्य सर्वे तद्वनापहारक चौरमभियुक्तमन्वेष्टु सयत्नाः सन्तीति
 जनरवो महान् सर्वत्र व्यानेने । एतदपि च ध्रुव पदर्वङ्कनस्थानस्यतम्य सर्वेऽपि
 कर्मचारिणोऽप्य चौर्यकर्ममन्वेहे निगृहीता वर्तन्त इति । केचिन्नागरिकाः कथयन्ति,
 'वैङ्ककर्मचारिणामेवान्यतमस्य कस्यचिदेकस्य हस्तकोशक्षचिकीपितमेतद्भवितुमर्हति ।'
 अन्तेषा केषाचिदमिपाशोऽनुश्रूयते, 'युगेऽस्मिन् धनलोनुपाया मानमी दुःप्रवृत्तिमति-
 निगूढा कोनु धलु वेत्तु प्रभवति ? परन्तु चराकस्य कुलीनस्य विपिनविहारिण
 जिरसिमद्वतीय विपत्तिविष्टुरोन्कापतोपमाऽस्मादापरात ।' अपरे कथयन्ति,—
 'मैवद्रूत ! विपिन' प्राणात्स्येऽपि नैव कश्चपि तथाकर्मपचेष्टेत ! यत सहि

मदाधारवना मुशिक्षितानां शीतविनयदयादाक्षिण्यवना प्रतिष्ठितानां श्रेष्ठानाम्
 नागरिकाणां श्रेष्ठिवर्षाणां मुपुतो वर्तन्ते ।' केचिद्वधधारयति 'वस्तुतस्त इमे नगर-
 वासितो वैङ्क मस्यानस्य कर्मचारिण एवापराधिनो भवेयुर्नस्तेषामेव मविशे कोपघन
 मदेव मन्तिष्ठते ।' इत्य नानाविधा धारणा नगरवासिनामधिकारिणा सर्वे माधा
 रणानां च हृदि बद्धमूलः मन्ति । मन्थमवाय केनापहून घनमनदिनि याधानध्यन
 न कोणीऽपि य वक्तुं पारयन्त मीन । यद्वातद्वाम्बु परन्वग्यान्वैर्वैङ्क कर्मचारिभि
 साकमव विपिन विहारी चाप्यभियुक्तत्वेन मन्देहे निगडित इति कोलाहलो व्याततान ।

अथ प्रारम्भिकान्वपणानुसन्धानादनन्तर सर्वेऽप्येतेऽभियुक्ता विधिकिधान-
 नियमानुसारमावश्यकत्वेनाभियोगस्थापनपुरस्सर न्यायालयस्य निर्णयार्थं प्राहीयन्त ।
 प्रारक्षिविभागाध्यक्षेण न्यायानुम धानाय रक्षयोद्घाटनाय चात्राभियोगे ते त
 सर्वेऽपि चाभ्युपाया प्रयत्नान्न विहितार्थं वन्तिविक्रश्वीरो निर्णीयत । अनवेया
 साक्षिणा, कर्मचारिणामधिकारिणा, सर्वकारपक्षस्य वाकशीलानामभियुक्तानां च
 वक्तव्यानि न्यायाधीशेन पयाप्रतनिषिद्धान्यप्रियन्त । अभियुक्तानां, तममन्दिना
 मुहूर्त्तिकाणां, कौशुम्भिकानां वानुवाग्धवारिचितानां गुह्येषु चान्वेषयानुसन्धानाय
 व्यधीयत । निमृत्त गुप्तचरा नियोजिता । नात्र प्रसङ्गे कोऽपि चाभ्युपाय प्रयत्नो-
 वाज्जाशिष्यत । परन्तु स्तम्भनया नदमिथ रक्षयोद्घाटन वभूव । राज्यशासन
 विषयेऽत्र बहु पुम्पायैर्विहित । अङ्गिकारिणो भूमिता धर्मिनाम्निरमृताश्च ।
 केपाचिन् पदो जनशोचवाधिता, केपाचन पदावननश्च कृता वचन निनम्भिता,
 केचन स्यानान्तरिताश्च पुरस्कारोऽपि भूयो भूयो घोषित परन्तु चौरकर्मणोऽस्य
 रहस्य चिरायानुद्घातितमेव यथापूर्वं तस्यौ । अन्त पञ्च वपानन्तर स्वोत्तरदायि-
 व परिपालने प्रमादानस्यानवधानापराधेविपिनविहारी तथा द्वावन्धौ तमहृत्कर्माणौ
 कनिष्ठाधिकारिणौ न्यायाधीशेन दोषभाजावपराधिनो चापाप्य वर्षत्रयभोग्यन
 कठिनकारावामसदण्डेन दण्डिता । तएनत्रयोऽप्यपराधिनो वन्दिन्वेन स्वदण्ड
 भुञ्जाना वर्तन्तेऽपुना । मामद्वयानन्तर वरिष्ठयापानय पुन प्राथना कृत्वा स्वा-
 भियोगस्य पुननिरीक्षण कारयित्वा नो द्वावन्धौ अधिकारिणौ निर्दोषो धीवपित्वा
 निर्मुक्तौ मुहू राज्यमेवान्तर्गृहीनो स्वनियोगस्य प्रथपदयानिपुत्तिमाप्तवन्तौ । विपिन
 विहारी दण्डभुङ्क्ते ।

(५)

तदिदं राजकीय कथागारमास्ति । सर्वेऽपि वदिनो निय नियमानुसार
 प्रातः कालीन शोचन्वानदतपादनदिक दिनचर्याक्रम निर्वर्त्य स्वयन्तममुं दिन-

४०/राजस्थानम्याधुनिवा मन्थन कथाव्यवस्था

केषु मन्वाना दग्धीदृश्यन्ते । केचन दन्दिन कारागारस्य तस्यान्तराद्याने दुःखनतागुन्म-
पादपानामालशालेषु जलमिञ्चन्ति । केचिज्जलप्रवाहप्रणाली परिष्कुर्वन्ति । अपरे
कारागारस्य कर्मशाखाया कक्षां सम्मार्जयन्ति । केचनोद्यानधीवीरभयतो मार्ग-
परिष्करणाय तृणदूर्वादीनि कृन्तन्ति । अन्ये दृक्षमूलेषु मृत्तिकया साकं खाद्य-
व्यामिश्रयन्ति । परे कक्षेषु हस्ताभ्या वस्त्राणि वयन्ति । केचित् कम्बला-
न्यूर्णासनानि, दर्भासनानि च निर्मान्ति । अन्ये जलकुण्डमपीष वस्त्राणि प्रक्षालयन्ति
केचन मुद्रणालयप्रकोष्ठे पुस्तकानि मुद्रयन्ति पुस्तकबन्धनानि च साधयन्ति । केचन
कर्मचारिणो बन्दिनामतेषा कार्यकलापाना निरीक्षणं कुर्वाणा सन्ति । प्रहरिणश्च
यत्रतत्रगस्त्रदृष्ट्वा इतस्ततः नावधनमटन्त सूक्ष्मेक्षक्या म्बनियोगं परिपालयन्ति ।

तदैव कारागारात् प्राङ्गणो वर्तमान मुविशाने खलु भवाऽऽध्यक्षस्यैव
कार्यालयप्रकोष्ठोऽस्ति । तस्मिन् मध्यभागे सर्वोच्चे काष्ठमञ्चेऽध्यक्षमहोदयो
निपण्णो वर्तते । तत्पार्श्वयोर्द्वयोः सम्मुखे चाकेके कर्मचारिणो लेखकाष्ठङ्कणकर्मकरा
चोपाध्यक्षादयः पत्रसहतीना मध्ये स्वकार्याणि सम्पादयन्तो विद्यन्ते । अत्रैव
कार्यालयस्यास्मिन् प्रकोष्ठस्यैकस्मिन् कोणे काष्ठफलकस्य मम्मुखमवाङ्मु-
खमार्गेण किमपि लेखनकार्यं कुर्वाणो बन्दी स्तूलसज्जवमेकं काष्ठामनमोधिष्ठितो
विपिनविहारी चापि वर्तते । स खल्वन्येषा कर्मचारिणामनेक्षया मनाङ्मलिनवेश-
प्रवृत्तमनुर्चोऽत्रिवर्णदीनमलिनमुग्धमण्डलो मौनमास्थित काश्चिन् कर्गदमहतीर्गु-
हीत्वा कारागृहाध्यक्षस्य हस्ताक्षराणि काङ्क्षितुम् विनम्रभावेन प्रतोक्षमाणोऽध्यक्षस्य
मञ्चाद्य समुपनिष्ठते । क्षणानन्तरं तं तत्रोपस्थितमालोक्याध्यक्षोऽब्रूत्—

अध्यक्ष — 'आह, विपिन ! आयाहि, रामिद्वानि तानि कर्गक्षानि ? अपि त्वमधुनामे
हस्ताक्षराणि तेषु कृतानि कामयसे ? ?'

विपिन — 'धीमन् भवदाजानुमार साधितानि सर्वाणि सेवकेन मया । भवदहस्ता-
क्षराण्येव केवलमवशिष्यन्ते ।'

अध्यक्ष — 'आनय तत्रोत्तान्यनिप्रयोजनीयान्यावश्यकानि च त्वरितप्रेषणीयानि खलु
वर्तन्ते । श्रद्धोवा परश्रद्धो वा मन्विमहोदयस्यागमनमप्यत्र सम्भाष्यते ।'

विपिन — 'महोदय ! कोऽमीमाननीयोमन्त्रिप्रवर ?'

अध्यक्ष — 'अये ! किं न जानीषे त्वम् ? त एते मन्ति गुप्तमहोदया !'

विपिनविहारी किलाभूपूर्णाभ्या नेत्राभ्या तमध्यक्षं निरोक्षमाणस्तस्यो ।

अप्यत्र कर्मोद्देश्यात्मनो ह्यन्तर्धराणि कुर्वाणो मध्ये विपिनविहारिण-
मात्रोक्ताः । बोक्—

अप्यत्र — 'अत्रे ! त्वं किमर्थमनावच्छिन्नाहुनोर्गमि ! तत्र स्वस्त्यमपि च दिनानु-
दिनमाश्रीयमाणमिव दृश्यते ।' मातिमात्रं विन्ना कुर्वन् । गच्छति
कालं सर्वं गामनं भावि । अत्र चित्तया ! आश्वस्ता भव ।'

विपिन — महोदय ! निर्दोशोऽरहं भागवद्विषयत्वात् दण्डभागभूतम् ।

अप्यत्र — अदृश्यमाविनो भावा भवन्ति महतामपि' तदत्र माशुव ।'

विपिन — श्रीमन् ! कथमिवायथायामि तावन्तान् दण्डभोग्यान् दुःखिमान् ।
शमोऽपि च युगायत ! स्वदुःखरतिष्ठा, जीवित्वाऽस्ति सर्वमपि मे
शिनःसम ! दीयन्तुऽत्र मम शिख्यापतित ! मम गृहिणी, धान-
काश्च सर्वोऽनाथा धुत्नामरुष्टा रक्तवर्णमयमीदृति !' (एवम्
यत्नं म दीयमुष्णं च निश्चयं मरुठावगोचं मगदगदं नशाभ्यां स्थूत
स्थूला अत्रिणं अद्भुतं प्रवाहयति)

मध्यत्र — 'ममाश्वमिति मो ! 'ममय एव करोति वनावनम् !' अत्र व किं
कष्टम् ? नरकनिविशेषेऽप्यत्र कारागारं त्वदर्थं यममायतनमभूत्तमर्षी
मौविध्यं मया विहितम् । भूयोऽपि च यथावन्तं त्वं कृते पाया मुविद्या
भवितुं शक्यास्तां शर्वा प्रदास्येऽहं ते । अघुतावधि त्वमन्येष्वो वन्दि-
ष्य पृथग्भूतो मम कार्यालये विपिनत्वनं कार्यं कुर्वाणोर्गमि । अन्यथा
वन्दितामपक्षया मुन्वाहुः स्निग्धं भोजनं घृतदुग्धजारादिमहितं भुङ्क्षी ।
बटोरदण्डेन दण्डनीधोऽपि त्वमनात्पायागमाभ्यं मुक्तरमेव कार्यं सम्पा-
दयामि । मामान्तरे च पश्यान्तं वा तव पत्नी, बन्धुवाग्धवा, मुहुदो,
मित्राणि चात्रागम्यं विनैव क्वपि प्रतिबन्धं, विनैव समयावधिं चिराय
त्वां मितं यान्ति च । एव सत्यपि विमर्षमतिमत्तं किपीदति ?
अपि त्वं जानामि नन्वेतन् सर्वमहं किमर्थं करामिति ? तव पितृमद्रे
रुक्ताहृषि च महतो दुःखादिमाचितोऽभूदम् तन्मादेव तुष्यन्ति मे
नियमपराधीनस्याप्यपवादरूपा महानुभूतिरासौ ।'

विपिन — जनशोभ्युत्कृतोऽभ्यनुगृहीतोऽग्नौ भगवन् ! संशयोऽयं तेषाम् ।
भवेदुत्कारपरम्पराणां तु नास्त्येव मे जीवन्तपर्यन्तं वापि निरृतिः ।
श्रीमतीमपि दोनरीनेऽरुगीदति तत्रैव स्वयमेवोदाहृत्यैव शृण्वन्तीति
भवन्महानुरूपम् पामरोद्भूतमपि किं शवाणि ! परन्तु दीर्घकाल-

भोग्योऽपि दण्डभोग्य समभोग्योऽप्युनाप्यवगच्छत इति मा दृग्वाङ्गोति
थीमन् । विपमेऽस्मिन् मरुटकाल भवन्मत्रभवन्त विहाय नान्ये-
वान्य कोऽपि मे सहाय । प्रसीदन्तु महाभाग । मम हृदयदोषस्य समम्ब
प्रभो !

अथश — 'जानऽहं तत्त्वतो यत्त्वं कुर्वीतोऽसि मुनिशितोऽसि, सचेतास्त्वमसि ।
स्वामिमानस्तं स्वामेन वक्तुं दानिमायेतं प्यहं जानामि, परन्तु दण्डस्तु
तावत् कथमपि भाय एव । नान्या गति । नास्तत्रवोनायाग्वर ।'

विशिन — कुर्वन्तु कुर्वन्तु नान्येन प मरुट क्व येन मम सर्वोऽपि परिवारो पलाञ्छित
इत्यव म महद्दुःखमसह्यम् ।

अथश — 'नत्पमान्य त्वम् । तमाश्रमिहि । नाहं तव मुक्तिं विषयं किमपीदमिच्छ
यत्तु धारये परन्तु मणिं सम्मन्त्रय मातनीयं मन्त्रिमहादय कारागार-
निरीक्षणार्थमागतो त्वद् विपत्रे किमप्यायेदपि तु चिन्तयामि । धर्ममव-
लम्बस्व । नेतन् किमपि कस्मादपि कथमपि वक्तव्यम् । शातवेनमा
स्वकापनिशोऽ सावधानं परिपालय ।'

(६)

अर्थः वर्षेप्रथमं समभोग्यतीर्थाय । एकदा सम्भ्रादोज्याव द्यत यदि मग्मा-
ननीयो राज्यमन्त्री नगरेऽत्र जिज्ञादिभागा- कारागृहादीनां सर्वकारस्य कार्यालयानां
निरीक्षणायानन्तार्ज्ज्विरास्वेति । मण्डलाधीना- कार्यालयनञ्चापि प्रामाणिकं सूचना-
पत्रं मेनद्विषयकं सर्वकारार्थेणैषु प्रभाष्यत । तिथ्यादिकं च सर्वं सुनिश्चितं तत्र
सञ्चारं पत्रे विक्रान्तमभूत् ततोऽप्यन्यकार्यालयेष्वपि कारागारेषु च तत्प्रकार-
सम्भावनानुरूपमानिध्यायोऽत्र क्रियमाणमास्त । मण्डलाधीशश्चमुखा सर्वेऽपि च
वरिष्ठादिहारिण स्वयं कारागाराध्यक्षो, नास्पालिवाप्य मन्त्रापति, कर्मचारिणञ्च-
नगरे, कार्यालयेषु च व्यवस्थां सुविहितां निरीक्ष्यमन्त्रिमहोदयस्यागमनं श्रेयसमाणा
सन्तिष्ठन्ते । दन्दिनश्च सर्वे कारागारप्राङ्गणैर्दत्ते पङ्क्तिं बद्धां समुपनिष्ठन्ते ।
म्यानीयेभ्योनानाकार्यालयेभ्य आननास्तरूपानि, वेद्यामनानि, काष्ठपीठं पथेऽङ्कानो-
न्यानाप्याय कारागारस्य भवनप्राङ्गणमध्ये दृक्षततानां सधनच्छापकुञ्जमधो
मण्डपोऽस्ति विरचितः । मुख्यद्वारं मुभयतः पुष्पपादपानां प्रोणयो यथावत्
सुमञ्जसा शोभन्ते । प्रवेगद्वारे पत्रपुष्पनोरण्यश्चरुपाकरदण्डं दोष्यं मानां सन्ति ।

अथ क्षपादेव मन्त्रिमहोदयस्य मरुत्वरयात् दिमान्मत्पमाजगाम । तदा-
नमनुनरन्ति लोभश्चात्यपि च नृत्तरमानं व्यापयुर्वेणु मन्त्रिमहोदयस्य सचिवादय

महत्पात्रिणोऽमुं वन् । मण्डलाधीशेताभ्यश्च वरिष्ठप्रिणारिभिः कारागृहाध्यक्षेण च,
महत्तधूनन मन्त्रिण स्वागतविधिं सोपचार साडम्बर चोपपादनदमि मत्स्यापंण-
मन्त्रि । मण्डपाधो मुख्यमञ्चे मुखमुपविष्टे मन्त्रिमहोदये, सर्वजनममुदाये च
कारागृहाध्यक्षोमुद्रिताभर स्वागतभाषणमपाटीत् । ततो मन्त्रिणापि पूर्वनिश्चितम्
मन्त्रिपत्रमभिभाषणमपाठि । तदनुमन्त्रि प्रचरोऽभ्यध्विनीयो बन्दिगृह निर्गममाण
वक्षान् वक्ष्ये चक्षाम । ध्यस्तथा सर्वा वक्ष्ये मन्त्रिणा मतोपभाव प्रररीकृत
गत कारागरे गन्त्रा मन्त्रिमहोदयस्तत्र त्यमन्त्र प्रबन्धम्, कार्यपद्धति सञ्चालनश-
मादिक सर्वमद्रापीत् । मन्त्रिमन्त्रिवन निरीक्षण- विवरण विलिख्य सरधितम् ।
तत्र कारागारे भविष्यति सुधारोन्नतिविषयसा केचन प्रस्तावाभीष्टिता लिखित-
स्थाश्च । अद्यक्षेण मन्त्रिमहोदयस्य पुरतः न्यस्थापिता । अन्ते च बन्दिन सर्वे
प्रत्येक मन्त्रिमहोदयेन दृष्ट्वा तेषां मुखदुःखादिकं च पृच्छता मन्त्रिणा तदपराध-
विषयेषु किमपि पृच्छन् । भविष्यति तद्दुःखपरिवानस्य कृत्, सदाचरणाय च
बन्दिन सोपदेश प्रबोधिता । एव बुचता तेषां विपिनविहारिण जमप्राप्ते वारे
समाधानं तमुद्दिश्य मन्त्रिमहोदयेन कारागृहाध्यक्षं पृच्छ — वीज्जी ? कारास्या-
पराध ? को दण्ड ?

अध्यक्ष — श्रीमन् ! विपिनविहारीति नामाग्री वृद्धी । वैद्वृद्धनापहरणताण्डे
स्वर्नियोगे प्रमादाचरण, स्वोत्तरदामि त्वेऽस्खलनमस्यापराध । वर्षत्रय
भोग्यध्यास्य कठिनकारावासदण्ड । दण्ड भुञ्जानोऽभावत्रवर्षप्राम समय
व्यतीतवान् ।

मन्त्री — 'अयं ! किन्नामामि त्वम् ? (विपिनमुद्दिश्य)

विपिन — 'विपिनविहारी, महोदय ।'

मन्त्री — 'कस्यापय त्वममि ? किं चते पितुर्नाम ?'

विपिन — श्रीमन् ! गगनविहारी ममपितामहोऽध्यक्षविहारी च मे पिता ।'

मन्त्री — 'कवने पिताधुनावर्तते ? पितामहश्च किं कुरते ?'

विपिन — 'मातापितरौ मे तीर्थाटनयावगतौ स्त । पितामहश्चममगाहंभ्याद्विरक्तौ
हार्गडाःमधिगति ।'

विपिन — 'किमयं स्वया वैद्वृद्धतमपहृतम् ?'

विपिन — 'श्रीमन् ! नाहमपहृतवान् घनम् । न जाये केनापहृतं तत ? प्रमादान्

स्वोत्तरदायित्वात्पस्त्रलनादनवधान दोषोपराधोदेव तन्निम दण्डमहमलभे ।'
(अशुपूर्णलोचनोज्वाड्मुच पश्यति)

मन्त्री — 'अपि त्वमपि निर्दोषः ?

विपिन — 'सर्वथा निर्दोषोऽस्मि प्रभो ! हनन्नायमेव मे ममपराधिन प्रामाण्यत् ।
वैवसन्धानस्य घनमरक्षणे मम प्रमाद एवापराध ।'

मन्त्री — 'अवश्यमेव भोक्तव्यो दण्डोऽप्येते प्रमादज । अस्तु, भविष्यति मैव वदामि
प्रमद !'

इत्यत्रमेणावगिष्टान बन्दिनोज्ज्वान्यानापि वैवमेव किमपि किमपि पृच्छन्
मन्त्रिमहोदय पुनर्मण्डपमागत्योपविष्ट । सचायचपक्षपान स्वल्गाहार फलादिमहि-
तमुपभुज्य ततो राजकीयमतिथिभवन जगाम ।

(७)

अथ रात्रौ सम्माननीयमन्त्रिमहोदयस्य स्वागत सात्कारार्थं मण्डलाग्नीशेन
विराट् प्रीतिभोजोऽस्यादोजित । तत्र भोजे बहवोऽधिकारिण काप्रेशीया नेतारो
गण्था नान्या — प्रतिष्ठिता नागरिका विद्वांस प्राध्यापका कवय कलाकारा घनि-
काश्चानिश्चिता सन्ति । यथा सभय समायने मन्त्रिमहोदये समारोहस्यास्य कार्यक्रमा
प्रारभन्त । संयुक्त समीताराधन- कविसम्मेलन, पानगोष्ठी च प्रारभेताम् । तत
प्रीतिभोजोऽपि च सानन्द व्यवलिष्ट । समाप्ते हि प्रीतिभोजे यदा मन्त्रिमहोदयो
दीर्घाया जनपड्क्ति मन्त्रिभ्राम्यति तदास्य प्रस्थानमगतार्थं करबद्ध प्रणामोन्मुद काय-
गाराग्र्यक्ष मन्त्राभीत् । तत चरसङ्केतेनादृय धार्तालाप कुर्वाण प्राङ्गणैवकोण
एकान्ते नीत्वाऽब्रुचन्—

मन्त्री— 'स बन्दी विपिनविहारो भवन्मते कीदृशोऽस्ति ? अयकारागारे तस्य
व्यवहार-वर्तनादिकञ्च किञ्चिदम् ?'

अध्यय — 'नाह किमप्येतद्गत विशेषेण जाने परन्त्येतदह नून जानामि यन् स
कुलीनेऽद्वज्कोनागरिक । दोषाग्यात सोऽपराधित्वेन दण्ड भुञ्जानोऽस्ति ।
कारागारेऽपि स शिष्टजुष्ट व्यवहरति, तत्रत्याग्नियमाश्च सर्वात्मना
परिपालयति सानुशामनम् ।'

मन्त्री — 'तदभवान किमर्थं तत्कृते कमपि मुक्ते रणाय न चिन्तयति ?'

अथ — निवमघीनोऽहं किमिवहि क्तुं पार्यै ? तथापि यावन्मदायसं तावन्
सहानुभूति पूर्वकं व्यवहरामि । अन्यबन्दिनामपेक्षया सोविध्यं च तस्मै
प्रयच्छामि ।'

मन्त्री — 'श्रूयताम् । आगामिनि गणनन्त्रमहोसवदिने राज्ये केचन बन्दिनो महा-
महिमराज्यपालस्याज्ञया मोचयिष्यन्ते । अस्माकं मन्त्रालयाद्वायान्तर्गतानां
बन्दिना सर्वेषां सूक्ष्मो नन्वामन्त्रिता सन्ति । यदि च भक्तानुचितमिवा
बलपरिणतं, तदा विपिनविहारिणोऽपि नाम स्वानुशसां पूर्वकं सम्प्रेष्यताम् ।
अहमपि च तत्कृते राज्यपालमहाभागं किमपि निवेदयिष्यामि । अतः
परं तद्भाग्यम् । विषयोऽज्ञावतीव गोपनीयः । सावधानं समर्पयिष्ये च रक्षन्तु
भवान् मन्त्रमिमम् ।'

अथ — 'यथाज्ञापयति माम्जोभवा मन्त्रिमहा भग । तथैव परिष्येऽहम् ।'

एवमुक्त्वा मन्त्रिमहोदयो मृत्तरयानमारुह्यततः प्रतस्थे ।

(८)

अथाद्यं गणनन्त्रदिवसस्य महापूर्वोत्सवमारोहो वर्तते । प्रातरारभ्यैव नगरे
सर्वत्र लोकाः — विशेषतः राजकीया अधिकाणि कर्मचारिणः स्ततः सर्वंगाधारणाश्च
तमिमं महोत्सवमुत्सवयितुं हर्षं निर्भरमानया मोत्साहा सोद्योषा गयन्ताश्च दरी
दृश्यन्ते । राजकीयेषु कार्यालयेषु सर्वेषु प्रातर्ध्वजवन्दनं, राष्ट्रीयगानं, प्रार्थना,
भाषणानि च सम्प्रेदिरे । विद्यालयपाठशालादिषु छात्रेभ्यो मिष्टान्नं व्यतीर्षत । नगरे
दीनेभ्योऽज्ञातेभ्यः, कारागारेषु बन्दिभ्यश्च विशिष्टं स्निग्धं मिष्टान्नमोजनमदीयत ।
अनाथान्महायान्धविकलाङ्गुलेभ्यो वस्त्रच्छादनादीनि व्यतीर्षत । मायद्धानीनेषु
कृष्येषु खेताकूदनानां साम्प्रतिक्रान्तमापोजनानां, नाट्याभिनयगद्गीतगोष्ठीनां,
कविपम्पेलनामिन्द्रजानकीनुकः प्रदर्शनादीनां, भाषणं व्याख्यानानां, दीपावलि-
दृश्यानां वायंनमाश्च सङ्घिडिमणोरुं समुद्योपिताः । सर्वैरेव हर्षान्महाह्लादपूर्णं
स्निग्धपूर्वमेव वायुमण्डलं सर्वत्रमानमोन्मागवरमासते ।

साष्टादशवादनप्राये समये स्थानीये कारागृहे बहुदिनान्तरं मधुरं स्निग्धं
गुम्बादु मरसच मिष्टान्नमावृत्तिं भुक्तवतो बन्दिनोऽज्ञावकाशदिनमिति स्वकीयेषु
कोटोट्रेषु विश्राममुपगमन्भवतो निष्कारिण्या प्रगताः स्वस्थां गुग्गुलुभारिणां
मन्यमाना मोदन्ते । कारागाराध्यं स्वकार्यान्ते क्षेत्राग्निप्रधानीनोऽस्ति । बन्दी

विपिनविहारी कार्यालयस्य तस्य वक्षत्रोरो भूमावेवाहं निद्राप् स्तिमितलोचनो
मुहुर्मुहुर्जृम्भमाणो विमना विषण्णो निषण्णञ्च वर्तते । तथा भूत विपिनविहारिणमा-
लोक्याद्यक्षमहाक्षयो विनोःशर्मया निरा सगन्धस्मित तमवदत्—

अप्यथ — 'अये, विपिन ! अपि त्वा निद्रा वाधने ? तत एव त्व भूयो भूयो
जृम्भसे छन्दु ! मन्ये, ऽद्य यथेच्छम् सूरिभोजनादेव त्वमेवमालस्याभि
भूतोऽसि ।'

विपिन — (निर्लक्ष्यमिव पश्यन्) 'नहि श्रीमन् !'

अप्यथ — 'अपि सत्य वदति ?'

विपिन — 'महोदय ! सत्य वदानि ।'

तावदेव केनापि भृथेनाद्यक्षक्ष प्रविश्य विज्ञापितम्—'श्रीमन् !
मण्डलाधीश महोदया ममायान्ति । मृत्तर ध्वनि श्रूयते ।' अद्यक्षो पावदुत्वाय
नरभम कारागारस्य प्रवेशद्वारप्रायाति, तावदेव मण्डलाधीशोमोपुर सम्मुखमाजगाम ।
अद्यान् प्रविश्य च स वेत्तामनमुपविश्य त्यक्ञ्चुकत्पूतान् पत्रमेक माकृष्य तत्या-
पत्रमानो राजाज्ञामिवाश्रावयत्—

"अद्य तावद् गणतन्त्रदिवसमहोत्सव स्वाधीनभारतराष्ट्रस्यैतस्या स्माक
वर्तने । केन्द्रिय सर्वकारस्यादेशानुसार राज्यपालमहाभागो महामहिमोऽस्य राज्यस्य
मन्त्रिमण्डन तन्मन्वद्धं मन्त्रालय चाज्ञापयति यद्वि स्थानीये कारागारे निगडितान्नि-
म्नाङ्कितान् पञ्चापराधितो बन्दिनो मण्डलाधीश स्वयं तत्र गत्वाऽद्यक्षमादिष्य
मोक्षयतु— (१) सीतारामः (२) साधुदासः (३) रामभजनः (४) दुर्गापरण
(५) विपिनविहारी चेति ।"

मण्डलाधीशस्यागमन ज्ञान्वासर्वे कर्मचारिणो बन्दिनश्च तत्र कारागार-
प्राङ्गरो समवेता आसन् । तेषाम् सर्वेषामुपस्थितानामेव मण्डलाधीशसमक्षमेव
प्रोक्तान्त इमे पञ्चापि बन्दिनो लोहकाराबन्धनानि विच्छिद्य तत्कालमेव निर्मुक्ता ।
स्वातन्त्र्यमाप्य ते पञ्चापि वना हर्षनिर्भरमानता स्वगृहान् ययुः ।

(६)

अद्य च गृह प्राप्तो विपिनविहारी द्वार प्रविश्य प्राङ्गणमध्ये स्थितः
स्वगती मृणालिनानुचरै स्वयं सम्बोधयत्— 'अये ! प्रिये !! मृणालिनि !!!

प्रियतमे ॥ क्वनुत्तुलुवर्तमे ? किं वा कुर्वामि ? ? इहागच्छ ! पश्य, कारा-
गृहाग्निमुक्तोऽहं गृहं प्राप्तोऽम्मोदानीम् !! आयाहि ! आयाहि भो ! स्वामि
त्वम् कल्याणि ? किं करोषि ? ?

आकण्ठं चिरपरित कण्ठ-स्वर गृहान्तं कथतो वहिरागत्य मृणालिनी
सहमाकिमत्यन्तद्भुत विस्मा पकमवितर्कितमम्भवमिदं सम्मुखे साक्षाद्गमानं प्रत्यक्षं
पश्यन्त्यपि स्वने श्रदशं न विशस्वास्त । केवलं मौनमास्थिता दिङ्मूढा वित्रान्ता
चित्रलिखितेव कामपि विचित्राभेवान्मनो मनो दशा, मानभौं विह्वलता गोपायितुम-
पारयन्ती विस्फारितलोचना जडता गतेव निर्जिमेयं समम्भ्रमं पश्यन्ती तस्यौ ।
कञ्चिच्छाल विपिनं बिलोच्च महता काठिन्येन स्वात्मचेतनामुपलभमाना, यथार्थं
ब्रानविश्रामा, लम्बमाना, प्रवेपमानाङ्गवष्टि, प्रस्वेदकिन्ता, शूच्छन्तीव, विगल-
शुधारा सवेय विपिनमपीष कयापि मनोवाचामगोचरया प्रेरणया प्रसह्य तथाक्तुं
निबोध्यमानेवागत्य तच्छरणी बबन्दे । प्रणयाश्रयंहीसद्वोचगद्गद चोवाच—

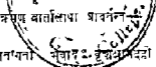
'स्वामिन् ! किमिदं पश्यामि ॥ स्वागतं ते मम हृदयं सर्वस्व ॥
स्वागतम् ! जीवितेश्वर ॥ दयित ॥ प्राणनाथ ॥ स्वागतं ते ॥ कथमिदं
निमुक्तो भवान् वन्दिगृहान् ? दण्डभोग्यात् कालावधे पूर्वमेव हि कथं प्राप्तो
भवानन्त ? ? स्वागतं ते प्राणवन्धनम् ! स्वागतम् ॥ धन्वोऽपि दिवम् ॥ धन्व-
श्रमो क्षण ॥ ! महत्भोग्यास्य विपयोऽयं यदहं प्राणनाथ, स्वामिन् भर्तारं गृहाणत
साक्षात्पश्यामि ॥ !

विपिन - 'प्रिये ! समाखसिहि ॥ प्रवृत्तिस्था भव ॥ ! [महतीय दीर्घा च मम
मुक्तिं कथा । प्राप्तकालं विम्वरेण त्वा कथयिष्यामि । बाले ! मुग्धे ॥
गन माशुच । आनय तावदागनम्, जलं च पातुमिच्छामि । कृपभोज
नोर्गमिसतृप्त । आम्, आनीयन्ताम् तावन्मम शीरं कर्मसाधनोपकरण-
मञ्जुपादनीदीनि । स्नानार्थं जलं, धोनानि वस्त्राच्छादनानि चोत्स्था-
प्यक्षाम् ।'

मृणालिनी - 'क्षणान् सर्वं मागधयामि दानीं तेऽहं स्वामिन् ! उपविश्यतामत्र । इदमा-
गनम् । न जाने स्वरमाणापि शीघ्रता क्तुं न पारये तस्किमप्यं ?
जाप्रदवस्थायामपि च स्वप्नं मिवानुभवन्ती स्वकृतं व्यपिपासयितुं नामन
प्रभवामि ।'

तत्र यदती मृणालिनी स्वपतेर्विपिनविहारिण मेवार्थं यथोक्तं क्तुं
व्यवस्यति ।

अथ कृतशोः स्नानो विपिनविहारो वस्त्राणि परिधायं गृहीतविश्रामो मद्यो-
होत्तर मृणालिन्या प्रणय चाट पूर्णशुद्धलेखोभिर्जातितो दिनाय गयामुत्तम-
च वैशामनमध्यामीनोऽस्ति माम्प्रतम् । तत्त्वम्मुख भूमोवेव मृणालिनी चापि निषण्णा-
स्ते । गुञ्जगुणविटयो तयो परस्परमिथ सम्भाषण क्रमण वार्तालापा प्रावर्तन्ते ।

मणालिनी - 'दणित । प्राणरते ।। अतीव दुर्वेलनगना भवान्-दुर्वेलनगना
दृश्यते । मन्ये तत्र वारागारे निदंयदुत्पीडितो भवोस्तत्र-ये कूरं दृश्यते
कठोरहृदयैःनिष्ठुर च दण्डितो भवेत् ।'

100933

विपिन 'प्रिये । नाम्न्येव यवथागतोऽपि तादाय किमपि यज च चिन्तयानमि ।
तथाह तन भारम्पतन्का त्पण्णम सर्वं नमुद्यमानिष्ठम् । स्वगृहनि-
शेषमेवाह तत्र कालमन्यवाहयम् । व-तुतस्नय विरहादभ्यन् किमपि दु ख
नान्दभवम् । मन्य वशीमि । अम् किमपि नोर्वन्मिवाल्भ्रमि तत्रारण
द्विदमेव भवितुमर्हति, यदह सदैवैतन्वित्तयानोऽभूव यन् कदाचिन्मद
मृणालिनी स्त्रीहृदयसुलभप्रायला जनस्वभावमीरयथा वा रहस्य भेद वृषी-
तेत्याशङ्क्यैश्चाह मनाग् दुर्वेलना एत स्थाम् । नान्यकिमपि मम क्षीणत्वे
वारणान्तरमास्ते । आश्रयन्ता भव । स्वस्योऽस्मि, तत्तुल्योऽस्मि मानन्दोऽ-
स्मि च प्रापदत्तभे ।'

मृणालिनी- 'आश्रयं मे भवति नन्वेवविद्य भवद्वच शृण्वन्त्या ।'

विपिन- 'थपि स्वभाव मुग्धे ! मूढन्त करणे ।। भीरो ।।। प्रिये मृणालिके ।
तदिद द्रव्यापहरणकलाकीशलमपि 'योग कर्मसु नीचजन्म' इतिवद् योगसा
धनतपश्चक्यैव दु माध्य दुष्करन कर्ममन्यताम् । तदत्र मम योगनमाधिश्च-
रमा सिद्धिं शप्तवान् ।'

मृणालिनी- (समन्दस्मितम्) 'वान्त । भवानुना मम कोऽप्येन्द्रजालिक इव प्रति-
भाति । धन्यहितेकंभवम् । धन्य न मायाविता । मद्दूते वने वा तत्र
नायामिमामीदृशीमिदमिन्ध भेद । पर सन्मयेवहित्त्वयातीक्याश्चयंकर
दुस्ताहमिक दुष्कर च कर्मानुष्ठितम् ।'

विपिन :- दस्तुतस्व न जानीये ययार्थतो जगज्जाल प्रपञ्चमनुनातनयुगीनम् । पुन-
रिदानीन्तन स्वराज्याभिधान दुःशासनमराजक त्व सर्वथा न परिपिनुये ।
तत्र एव विनल्पने । अधुनात्र बेजे योजनपक्वैरुलमिवदृषीकालीन
जलमिव सर्वतो धनमपरिमेष प्रभूतधारामारम् प्रवहद् वार्ति । तच्च

मञ्जना मदाचारा परलोकाभयाद्विम्यतो ह्यास्तिका भोक्तु न प्रभवन्ति
परन्तु माटुषा वपटपटवो धूर्ता वञ्चनाकुशला विदूषकशिरोमणय एव
तदुपयोग वक्तुं सक्षमा भवन्ति । सत्यमेव मन्वत्येव मद्भव ।'

मृगालिनी 'अस्तु तावत् । अयाधुनावाभ्यां स्मिन्नृष्येयम् ? को हि जीवन्त्रय स्वी-
करणीय ? ? ? केन विधिना च व्यवहर्तव्यम् ? ? ? त मे स्वयोजनानुरूप
निरूप्यताम् । तथैवाहमाचरेयम् ।'

विपिन 'इदानीं तु द्वाभ्यामपिचावाभ्या दम्पतिभ्या अरिं दुःखदग्धाभ्यामविञ्च-
नाभ्या दुर्भाग्यविदम्बनोन्वोडिताभ्यामिदं नगरे वस्तव्य एतु । मम
मुक्ते सम्वाद स्वमाहारम्यान् स्वत एव सर्वेताचिरादेव प्रचारमाप्सवति
नाम नूतम् । ततो वन्धुरान्धवा मित्रसूहृद् परिचितास्तथावपिता
हितं पिण कौटुम्बिका मजालीया प्रतिवेशिनोजनाश्च सर्वेऽभ्यदगृह्णना
दृताश्चाप्सवण्यमागमिष्यन्ति, ते च सर्वे वृत्तका सहानुमूर्ति, वृत्तिमा
समवेदना, गतानुगतिका, मिथ्याचारवचनावलगर्भा हिनैपणा, माडम्बरा
वन्धुता च मकराश्रुलील स्वचिकीर्षिर्नस्तरभिनाटपिष्यति ध्रुवमिति मम
मानवहृदयमनोविज्ञानम् । तदावाभ्यामपि तसामान्य तथैव व्यवहर्तव्यम् ।
ततोयथेच्छं वरिष्याव । (मगम्भीरभावम्) अपि तदानीमसूहृदत्र
मुद्रामिन धन त्वया प्रयन्तपूर्वकं सुरक्षितं तत्र सनाजम् ?'

मृगालिनी - (समन्दमनुरस्मिन् विपिनविहारिणी मुद्यमुद्रा प्रेत्य) अस्त्यैव तत्तथैव
निगूढं सुरक्षितं मानुजारमिव यथा भवान् मे नि शेषरूपं समर्पितवान् ।'

विपिन - 'अस्तुतावत्त्वमपि च मेऽर्घ्यद्वी नवयुगत्रान्तकारिणी स्वराग्योत्तर शिशा
दीनामस्वाराचारवती वीरवधू । त्वय्येतन्मम् विश्वासानुसारं सर्वयोग
पश्ये । अयं पुनरवधीयंताम् । अद्य तावद्गणतन्त्र दिवसमहामहोत्सव ।
नाद्य कोऽपिचात्रागमिष्यन्ति । सर्वेऽपि च नागरिका लोकास्तमिममुमव-
मुगपदितु ऋद्धीदानी इव गड्डिग्विवाप्रवाहमनुसरन्तस्तन्मनस्वास्तदगत
प्रवस्वामोच्चास्तास्तन्वेष्टास्तस्मर्पितवशेषमनोऽस्त्यस्तद्वैव जीवनसाधक्यं
विन्दमाना मोमुद्यन्त । आवां तावत्स्वगृहमेवाधिगता यद्य रात्रौ तमिम
महोत्सवसमाप्ते सानन्दं समुद्यं च द्विरागमनसमये मधुरजनीमिषोद्योग्याव,
यमुन्मर्षं निमित्तोत्सवाह कारागारान्निमुं लोका स्वामुपदध्योऽस्मि,
मृगालिके । धाते । । ।' मुग्धे (एव वदन् विपिनविहारी स्वपत्नी तां
मृगालिकां भ्रूजपपाशे मुद्रा गृहीत्वानिलिङ्गं शुचुस्वधचिरम्)

आत्मवेदना

प्रभाकर शास्त्री

धीकलो जात्या चमकार आसीत । स सवर्णाना क्षेत्रेषु हलादिपरिचालनन स्वजीवन यापयति स्म । परिवारस्वतः सदस्या अपि धर्मादिकैयत्किञ्चिदजनम- कुर्वन् । मूलतः त सर्वे धर्मिका आसन् । प्रातरारभ्य सूर्यास्त यावत् धर्म कुर्वन्तो पि स्वल्पमेवार्जनं कर्तुं शरयामामु । सर्वेषा मम्मिलितेन परिश्रमेणापि नोदरपूर्णा क्षमास्ते । वृत्तिरहिते तु दिवसे सर्वे एव उपवासमकुर्वन् । सत्यमेव तेषा निवाह कृच्छ्रतया समपद्यत ।

अथ तु धीकलो विषद्प्रस्त इव आभामने स्म । काऽपि नव विषद भृश- मविनश्नात त वराकम् । न केनाऽपि गृहसदस्येन सहाऽलप्तुमिवप स । तदीयाऽत वेदना तु मुखमुद्रया प्राकटयमवाप । मन्त्रोपधिभि मरुदवीर्यं सर्पं इव स मनप्यव कृष्यति स्म एतेनान्त वनेषेन तदीयो देहो यदा कदा भृशकम्पत ।

प्रातरय ग्रामणी स्वय तदीयोऽट्टद्वारे मयागयाऽजर्जत्— ' ह्यः त्वात्मजा राधा कृपिकार्यमसमाश्र्यैव क्षेत्रात् पलायिता । न च तथा किमपि कारणमाभिहितम् । एतादृशी वृत्तिर खलु क्षम्या । अद्याऽपि न स्थास्यति चेत् साऽस्माक क्षेत्रे सूर्यास्त यावत्तदा न स्वातु शस्यसे स्माक ग्रामे ।'

ईरमित्वंतनिर्जगाम स । धीकलस्तु मूक मन्त्र विमपि जगद । स तु गच्छन्त तगुत्पीडक स्वदृष्ट्या दग्धुमिव कामयामान । न किमप्युत्तर प्रायच्छत म इतिकृते स्वात्मान बहुशोऽनुगुप्तत । क्षेत्रात् प्रत्यागतया राधया सर्वमेव मभाषित मासीत् । ग्रामाध्यक्षस्य पुत्रणैकान्त सदृश्य तामालिङ्गितु प्रापतितम्, तथा च शीघ्रमेव तत्रत पलायितम् । श्रुत्वंतत् स भृशप्रकुपित, पर नाश्नत स प्रतिकर्तुम् । न श्रोष्यति ग्रामणी क्षणमात्रमप्येतत् । स तु राधामेव गृह्णीष्यति । तदनुसार तु राधया एव तत्राकटं प्रयतित भवेत् प्रत्याखाने च कृते मति र्धैया मरविना त्यात् । सत्य ज्ञात्वाऽपि ग्रामणी स्वात्मज नैव गृह्णीष्यति । स खतु न

स्वीहर्षोति यदन्यजानामपि काचन प्रतिष्ठा भवति । स तु सर्वबोधोपपत्ति यत्
 मन्वगता स्वर्गमायेगाऽऽयज्ञा पावननामापद्यन् ।

चिन्तयित्वा नद् घ्रीण्यो न किमप्युक्तवान् ग्रामणीम को लामो निरर्थकेन
 प्रशमन ? जन एव मौनमाश्रित तेन । पर विपत्तिभ्यु न निरस्ता । ग्रामाध्यक्षस्य
 वचन त्वादेश इव ममाकलनीय । तदा हि स स्वात्मजा तत्रैव प्रेषयेत् यय यनु
 ग्रामाध्यक्षस्य पुत्र तस्या भील इत्तुं चष्टिष्यते । न चेत् मा तत्र गच्छेत्, तदा
 ग्रामणी दास्यति । तदा हि कुर्वाण् वराह स ? एव चिन्तयता तेनाऽऽमनो
 भाग्य बहु विनिन्दितम् ।

हि निर्णयि त्वया ?" तस्य भार्यापृच्छत् । सा खलु बहुकालत
 १ यथासिद्धिनिर्णयमाणाऽऽसीत् । राधाऽपि तत्रैव स्थिता एकत । स्थितेर्षीर्षीर्षं न
 यत्परगिहितमुभयो कृते । त प्रतिकारस्तु मर्त्याऽऽदधेय इव प्रतीयन् एव । न
 विह्वल रङ्गाना प्रतिष्ठा मुदधा वेति निर्णयि ताभ्याम् । राधा तु पित्रोर्देशना
 मानस्य स्वजीवनमेव विचकार । तस्या एव कृते पित्री विपद्ग्रस्तो गन्जाती ।
 अथवा तु न कदाऽप्यतीत्यमनुभूतवन्तौ तावुभौ । विवित्यैतान, केवल स्वानि
 धारयानि निन्दन् या अपि प्रस्तुतयाऽऽजदा सा भृग विमयाचकार ।

'निर्णयस्तु मजान ।' बहुकालानन्तर ममुदीरयाममधौरल । 'अप-
 मानोक्षया नु मृयुवरीया । अथवाऽऽराशवेव त्यजेम ग्राममनम् न कोऽपि रोस्य-
 त्मान तमियाऽऽन निर्णय । युज्यव किमेनत् ?' प्राप्तीन् म पलायनमेवम् ।

पर कुत गन्तव्यमस्माभि ?" कलत्रण पृष्टम् ।

"कुत्राऽपि । न्यक्ते खनु सर्वस्मिन् वा विचार नष्टते । माग्रत तु
 दशाग्रस्य मुत्राद् बहिर्गमनमेव चिन्तनीयम् । बहिरपि चेद् पृथोऽस्ति प्रस्तुतो भग्यि-
 तुमगात् । तदा ईश्वर एव शक्तिना ।" प्रकटितैव भाग्यवादिताघोरलेन ।

× × × ×

जात स अश्रेयश्च । निश्चिना पि ग्रामो निद्राया अधीनो दृश्यन् । यदा
 कदा प्रियाविरहितस्य कुतपुत्रस्य कुक्कन स्ववश्यमेव नीरयनामध्यगत । कश्चित्
 मयसी तत्र आगति न वेति कथायत्तु नु न पापते । कुर्वाणोऽपि कश्चिच्चरन
 तारकाणि गणाधिनु प्रयतने न वेति निर्णेतुमपि न दास्यते । परमेतत् खनु एषट् यन्
 कोऽप्यर्थ्य तेषा दिप्यमणम् ।

घोरुलस्य समग्राऽपि गृहसामग्री लघो खल्वेके प्रसेवे तनुली भूतमासीत् । प्रनेयश्च तस्य स्वन्धमाश्रयति स्म । भारश्चाप्य नाज्जाघत तदीया गतिम् । सत्यमेव स अम्बलितया गत्या चलति स्म । तस्य भार्या पुत्रो च तदनुसरणमकुस्ताम् । पर योजनद्वयेऽतिक्रान्ते सति तेषां गतिं समबद्धाः । न केवलमेको दृक् प्रत्युत त्रयो भयावहा वृका भुशुण्डिमि सज्जनास्तत्र मार्गमबद्ध्य तिष्ठन्ति स्म । दृष्ट्वं तान् नरराक्षसान् राधा तदीया जननी च भृशमधिभीताम् । क खलु द्रायेत तान् तवान् वाम्प्रनम् । तन् स्थल सर्वयैव अनशून्यमासीत् । निःशक्ता खलु ते वृकान् रोद्ध कथं क्षमिष्यन्ते ?

“किमिच्छामि भवन्तः” साहममिवाघृत्य प्रप्रच्छ घोरुल ।

“जीवितुं चेद्विच्छसि, तदा प्रतिनिवृत्य ग्रामाध्यक्षसमीपं नयाज्जगान् । मार्गे न किमपि बक्तव्यं त्वया । कोलाहले कृते सति यमालयमेव प्राप्स्यसीति जानीहि । तद्गृहस्य स्थितिरपि त्वया दर्शनीया । न काऽपि भुक्ति म्यादस्या वर्ष-नाशाम् । अन्यथा शोलिकैषां तत्र हृदयस्थलं मद्य एव भेत्स्यति ।” वृकस्य कथनं सुस्पष्टं सदेहातीतं चाऽऽसीत् ।

घोरुला विस्मितः आसीत् । तदीय परिवारोऽपि विगतभय इव प्रतीयते स्म । तैरनुमितं यदेते वृका ग्रामणीमेव शक्तिबुधमिलयन्ति । प्रतिनिवर्तनं त्वचरयमेव विधातव्यं तं सर्वं । न कोऽपि पित्रत्य आमीत् तस्मिन् विषये । ग्राम प्रतिनिवृत्तो मनि यद् भविता तद् भविता । न पारयामानुस्ते किमपि प्रतिविधातुम् । विचिन्त्यैतन् घोरुल स्वपरिवारेण सह ग्रामाभिमुखं सन् प्रययौ । वृका खलु तानन्वसरन् ।

घोरुलो निश्चिन्त इव मार्गमलङ्घत । राधा तज्जननी च तस्याऽनुसरण-मकुस्ताम् । परिवृत्तितु सर्वयैव न कामयामासुरते सर्वे । को जानीते यत् परिवृत्तिरेषा वृकान् शोत्स्यति । अत एव मौनमाश्रित्य ते मार्गं लङ्घन्ते स्म ।

ग्रामं प्राविरान् ते सर्वे । कुक्कुराणां वृक्कनं तं सभावितम्, परं वृकंभी-नास्ते स्वलाङ्गूलपादयोर्मध्ये वृक्वा कुत्रापि दिलोमा इव बभूवुः । अतर्कितमेतद् घोरुलस्य कृते । कथमेतन्नं कुक्कुरा न घोषयन्त्यपरिचिना प्रवेगमस्मिन् ग्रामे ? परं नाऽऽमत स तन्निश्चरितो ।

“तन् खनु यामाध्यक्षस्य गृहम् ।” घोरुलेर्नैकस्या दिशि इङ्गितमिव कृतम् ।

“किं कथं यच्छेम माम्प्रन स्वगृहम् ?” पुनः पृष्ठवान् स, परं न किम-

पुत्रमासादितवान् । वीतचिन्तोऽपि स पुत्ररपि स भयघस्त समनायत । परिवृत्तिं
 कुर्यान्न धेति स चिन्तयामास ।

“अत्र तु न कोऽपि विद्यते ।” राघवोद्घोषितमेतत् ध्रुत्वैतद् धौकलोऽपि
 परिवृत्य तान् वृकानन्वेष्टुमियेष, पर सत्यमेव ते नाऽवर्तन्त तत्र । विमूढा इव मे
 इतस्ततो दृष्टिमक्षिपन्, पर न कोऽपि देवा दृष्टिपथमायात । वैश्वेनाजेन ते
 दिग्भ्रान्ता इव तत्रैवाप्रतिष्ठन् । ननश्च स्वमस्तक हस्तेनाऽऽष्वात्य धौकलो गृह् प्रति
 प्रचचाल । परिवारश्च तमनुससार । ततस्तु प्रमाता छलु रजनी ।

“किं कुर्याम वय साम्प्रतम् ?” स्वपरिवारमप्रच्छद् धौरल । श्रन्दनात्
 किञ्चिदेव हीनमासीत् तस्य वचनम् । नैराशयेन च पूर्ण आशान्ताऽऽमीदावृति-
 स्नदीया । न स्यातु न च गन्तु शक्नुयुस्तदा किं कुर्युस्ते वरावा । दीर्घायेन
 ममुन्वीहितास्ते परिधान्तिवशाद् भूमावेवाऽस्वपन् ।

सूर्योदय सजात, तदनन्तर च मध्याह्न । पर न आप्रतास्ते । अपराह्णे
 सजाने कार्ष्णि प्रतिवेशिनी राघवाया जननीमाकारमास । उत्तरमप्राथ्ण म गृहान्न
 मविवेश, ददर्श च मुपुप्तावम्याया समग्र परिवारम् । पोटलिकामपि पार्श्ववर्तिनी
 दृष्टवती सा । दृष्ट्वैतत् छलु साध्वस गता सा । ततश्च तया प्रातिवेशिका
 आकारिता । क्षणाऽभ्यन्तर एव तत्र जनसम्मदं सजात । अनेन शश्वद
 व्याघात इव सजानित तस्य परिवारस्य निद्रायाम् । चक्षुषी समुभौल्य
 तेऽपश्यन् सर्वान् छलु परित स्थितान् । दृश्येनानेन समग्र एव परिवार ध्वया
 समाक्रांत ।

शिमश शपनमेव विधीयतेऽपरारह्ण यावत् ? शिमधं चैषा पोटलिका ?
 गमन तु नेष्यते भवद्भि कुत्रापि ? प्रश्नाना वर्षैश्च कृता पार्श्ववर्तिन्या तया ।

“न शिममिषाम कुत्राऽपि ।” समुदीरित धौकलेन ।

‘परमेया पोटलिका तु स्वत्वघन सर्वैरेव क्षण्यति ।’ सा छलु तरंबलेनाऽ-
 तर्जयत् ततन्मिव गृह्पतिम् ।

न शिममप्यत्याहितमिति कृत्वा प्रातिवेशिकास्तु शनै शनै तत्रतो बहिरंग्मु,
 पर सा प्रातिवेशिनी नाऽमुञ्चत तान् सर्वान् । इतस्ततो दृष्टि निक्षिप्य तया ज्ञान
 परिवारस्याऽनशनम् । ततस्तु सा सन्वरमेव स्वगृह् शवाऽननूणादिशमानिताय ।

पर पदा मा पाकक्रियार्थं ब्रह्मिप्रख्वालवितुनारेभे तदा राघवा समुत्थाय स्वयमेव पाककार्यं प्रारब्धम् । दृष्ट्वैतत् प्रतिवेशिनी दम्पत्यो पार्श्वे समुपाविशत् ।

“श्रुतं किं भवद्मया शब्दं ग्रामाध्यक्षस्य पुत्रो व्यापादितः ?” भणितं तथा ।

“किम् ? किम् ? जायताविव बभूवतुदम्पती ।

“अर्धबोध काले केचन दस्यवो ग्रामाध्यक्षस्य गृहे बलात् प्राविशन्, क्षयान् च तस्य पुत्रं यष्टिकाप्रहारैरधत् । अन्यांश्च न किमपि कर्षयित्वा गृहान् बहिर्निर्गत्य कुत्रापि व्यलीपन्त । ततस्तु महान् खलु कोलाहलस्तत्र समजायत । कस्य नाञ्जूरुत प्रथमेनम् ?”

“वयं तु गहननिद्रामसेवामहि । कर्मणं च बुभुक्षिताः खलु जागरणं विदध्या ?” चातुर्यं प्रकटीचकार धीरुः ।

श्रुत्वंतत् न कोऽपि सदेहो जनिः लेभे प्रतिवेशिन्या मनसि । सा तु पाककार्ये सन्ने सति कार्यध्यायेन स्वगृहं प्रतस्थे । तस्या निर्गमनेन समग्रं परिवारं समुच्छ्वङ्गात्तमिव लेभे । आहारं समाप्य ते सुखमासत । स्थितिपरिवर्तनमात्रं च तैर्ग्रामपरित्यागस्य निर्णयं सर्वथैव त्यक्तं । न काऽपि बाधा पुनर्जनिष्यते, इत्येव समचिन्तयन् ते ।

कतिपये दिवसाः ध्यतीताः खलु । न किमप्यमामान्यमजनि तत्र । परमेकदा आरक्षिणं समाप्युस्तस्मिन् प्राप्ते हृत्पाया सम्बन्धे । सर्वे ग्रामवासिनस्तैराहूताः पृष्ट्याश्च रहस्योद्घाटनाय । निहृतस्य शिवनीमभिलक्ष्याऽपि केचन जना रहसि आकारिताः । आरक्षिणिं समाश्वामनमवाप्य ते खलु मृतस्य कस्युपितं जीवनं साकल्येनोद्घाटयामासुः । श्रुत्वंतदारक्षिणं स्तब्धा इव समजायन्तः ।

“किं हृत्यायां पूर्वस्मिन् दिवसे किमपि कुचेष्टितमासीत् निहृतेन तेन ?” जिज्ञासा कृतवान् कोऽप्यारक्षो ।

तत् न जाने ! परमेका युवतिरतेनोत्पोडितेव सभाव्यते । यतो हि सा कार्यं मध्य एव परित्यज्य स्वगोहं गतवती । न च सा प्रत्यागता तत्र धर्मकार्याय ।” स्मृतं खलु केनाऽपि प्रेक्षकेन ।

ततश्च राधा समाहूता पृच्छार्थम् । आरक्षिवर्गं दृष्ट्वा तु सा भृशमवेपथ ।

पितृभ्या निदिप्या सा सत्यमुद्घाटयितु प्रस्तुता नाऽऽप्नोत् परमारक्षिणा चातुष्येण
 तर्जनेन च विवशेव सा समप्रमेव घटनायकं न शयाकं गोप्तुम् । श्रुत्वंतत्
 आरक्षिणस्तेऽभिनवाया दिशि स्वकीयमन्वेपणमाग्भु । पर न साफल्यमाप्नुते ।
 राधाया कपन पितृभ्या सपुष्टमासीत् । अत एव न खलु तदविश्वमनीयमारक्षिणा
 कृते ।

अधुनाऽपि हतृणामन्वेपण प्रियते पर तेषामभिधानमद्याप्य- विज्ञातमेव
 वतते । हताशा इव दृश्यन्ते समस्ता शारक्षिण । सपरिवर धीकलोऽपि न जानात्य-
 द्यापि धानकाना नामानि न च स्मरन्ति तेषामाकृतिविशेषम् । पर कृतोपहारस्त्वा-
 सोदेव स, यतो हि तरेव विवशीकृत स परिवारेण सह स्वनेह प्रत्यागन्तुमभमत ।
 आत्रास्तेऽधुना स —

' गुप्त रक्षेद्भि गुप्तता ।'

भाटकमवनम्

विश्वनाथ मिश्र

द्वितीयवर्षा भाटकस्य मन्मत्त भवते न निवाम स्तस्य मदिभा अनिवच-
नीय । प्रत्यन्तं वृत्तौ पश्चिमतस्य स्वरूपम् । वृत्तौ न भवन्मिदं तादृशं भवति
जलविन्दनं यत् पदं पदे स्वरूपं पतने च स्वाभाविकम् । शीतकाले तु किञ्चिन्नताजन्म-
शैल्याशिवान्नं प्रत्युत्पन्नं तदेव मन्मत्तं दन्तानां कटकदायमानता पाकशैल्या
श्रीभक्तान्तस्य तु कथंवाच्या । महना मन्नेन कथं कथमपि क्षणमिह विधम्यताम्
क्षणान्तरं तु कथमिह वदनामियं कथंभोयो क्षिप्य ।

देवत्या स्यात्प्रतिपत्तिं वदन्ति उपलब्धं मन्मत्तं भवते आभीन्म महती
प्रचलना । विद्यासिद्धिं मन्मत्त- १ घ स्थान । अत्रैवाप्याम्यति मे गृहिणी । गृहस्य
मन्मत्तं पुत्रपुत्रान्वाङ्गीकृत्य मुनेन वदन्ति । किन्तु अन्वावशावेव भवताम् उद्विग्न
मन्मत्तं वदन्ति विद्वान्प्रगल्भामो म्मि ।

मम गृहस्वामी नाम्ना भावापत्ति । यथा नाम तथा गुण इत्याभाषकस्य
सदापनमोदीयान् । प्रत्येकं मन्मत्तममाद्यते प्रथमं उवाचीयते तन् । न च
समाधीयते किमपि क्वापि । मन्मत्तं द्वितीयं दिनाद्धे भाटकं प्रहीतुं मागते तस्मिन्
भवति मे वायुबुद्धं तेन सह । मयोच्चरेद्वितीयदिनाद्धे मन्मत्तं एव विद्वन्मो ननु
भवतामापमेवेति । यदि कथञ्चित् भवान् स्वान् भाटकदाता तदा स्वयं नुभूतं
स्वस्तं मन्मत्तं स्व विवरं कृतवन्मस्य गृहस्य जनम् । धृत्वा मन्मत्तं च स्व मन्म-
मानो मो वषपति- अहोदन्तीयमी भगवन्माया यथा कृतोऽहं गृहस्वामी, भवापच
भाटकदाता । उक्तवा चैव मन्मत्तं । वृत्तौ गृहमिदं भवति जलविन्दन-
मियुक्ते मपि तदुत्तरं भवति इदं तु अतीव मन्मत्तं मन्मत्तं जलाहरणस्य
वदन्मपि स्वया मोदय्य न भवति ।

इदानीमेवया युवराजं सह चलति मे प्रथममन्मत्तं । साक्षी कृष्टिता मया
महं मन्मत्तम् । तत् पूर्वं वाञ्छति नाम्नां दर्शनं मन्मत्तं भवन्मस्य । तदीयगमीहा-

पूरणे ह मयवेवाममय । न द्वागतयोगे मम भङ्गम् । दृष्ट्वा चंतु किं क्यत्रि-
 श्ययमौ ? कस्या अत्रि बिवाहो सुहाया कथाया विमतायमानता स्वाभाविकी दृष्ट्वा
 मदीय भवनम् । एव प्रकारिक्या विभीषणया प्रस्ताह तया वारम्बार कथ्यमानोऽपि
 नायमवसरो मम भवतदगतय । मयवसरे दजयिष्यत तदिदियगादिपम ।

एवस्मिन् दिने प्रातरव गृहस्वामिनः सवाण गतो हम् स चास श्यामीन
 समाचार पत्र पठन्मानीतु । अवलोकयन्नि ममनाया गानमपरदशमिव प्रत्यापयत् ।
 तस्यैवमभिनय दृष्ट्वा मयोत्तम—

अहमागतोऽस्मि

वादनः आवश्यतामियुक्त उत ।

ममास्वकी धियोप ।

कथ्यताम

भवता गृह नीतादृग यत्राह स्थापु शब्नुयाम ।

एवञ्च तर्हि अयत्र गम्यताम् ।

अयत्र गमनस्य वार्ता भासित किन्तु ममस्थानु इयमस्ति यत ममविवाह
 सम्पत्स्यमानो वतने ।

ममापि विवाहस्यैवाभूत् ।

तस्मिन् ममय मन्य न स्वाद एतद्गो स्थितिसहस्य गृह्यम् ।

एतोऽपि दयनीया ।

एवमेव न स्थातु सम्पत् स्वदीयो विवाह ।

श्रुत्वा च मदीय वारव नम्रे विस्वार्या वनेभयन्माम, उच्यते तन-
 विमुच्यत चया ? तत्र वय ममानवयसता तु मदीया कथा वतने । सोदामिनि ।
 सोदामिनि ? इत आगम्यताम् ? एत आगम्यताम् ? इति भङ्गापि नन । एणा-
 ततरमवायत। सोदामिनी । दायताम् ? इयमस्ति म कथा सोदामिनी । इदतो
 चास्या वय व्यस्तु स्वया मन् तत्र विवाहो न सम्पत् इति ?

अन्त्ये नू णो स्थित सोदामिनी त्रिपुण निगेप्रमाण एवा म् गन्तु
 तामकनास्येव मां प्रथमतः तेन- सोदामिनि । गदन्मानीमन् अयस्या

मौत्रमित्री । अह्वात्मात् स्वस्य कुर्वन्मवोचम- नातिदूर तद्वि यदा मे विवाह
सम्पत्ता ।

तेन किम् ? अस्मिन्नेव गृहे सम्पन्ना नैके विवाहोभवा ? इयुक्त
तेन ।

यदिभवता अस्मिन् गृहस्य परिष्कारं कारयंत तदा वरम् ।

किम् ? परिष्कारेण गृहमिदं स्वर्गता यास्यति ? ।

अत्र विवादेनात्नेन सति विवाहाहमुयायागत ।

अष्टौ दिनानि व्यतीतानि । । पय भावि-या पत्न्या समोद्ग बधमान-
वामीन् यत् दशमदत्त ममवचोदय शौघ्रतया सम्पादनीयो विवाह । इदानीं ममैध्रत
मे दैन्यम् । कथमिदं वृत्ताभवा निर्या स्वप्रशमा ? 'मयमाध्वनमम्पन्त मव्य नदत्त
म भिवाय' । तत्र विराजन्त नैक गवाक्षा । वानायन बहूच परिवर्तित शीत ताप-
निवन्मिन म भवन सर्वं मुद्धत प्रियकरञ्चार्स्ते । धुन्वा च प्रशमा ममगृहस्य
स्मरानना मे भाविनीदयिता । गृहस्य चाम्यस्वरितमेव परिज्ञात यन् मया सह प्रणय-
सम्बन्धात् प्राक् आमीदमी अन्नामत्ता । तेन सह तस्या विवाहोऽपि निश्चित ।
पुरवोऽमी कस्मिन्पियद कार्यान्वये कारं कुर्याणोऽवर्तत । अनुपलब्धभयता कस्यचिन्मि-
शस्य गृहे कृतवमनिग्नो निरन्तरमितग्नो भाटकगृहान्वेषणपगयणार्पि यदा न शशाक
भवतमुपरण्यु तदा तेन सह सम्भवास्था प्रणयसम्पत् । मा प्रयनुरागार्द्रं कसम-
कालमेव जित्नामित तया यन्ममकाय किमपि गृहमिति न वेति ? प्रश्नमिम-
मुत्तरयता मया विदितो स्वभवनस्यकृत्रिमे मध्येस्वरूप तस्या प्रमन्ता स्वामाविरी ।

ममगृहस्य स्पर्धं मिव मम प्रेयस्याः साहममप्यपूर्वम् । एवस्मिन् दिनेऽ-
वस्मात् ममायातामी मदीयभवन । तस्मिन् ममथेऽहं तत्रगृहे सद्यो जायमानस्थ मवीन
गर्तस्य मूढमान्वेषण कुर्वन्नामम् । इव तस्या अतन्नितागमन् जात मे काकतालीय-
स्वरुधराप्रयोद्धकम् । उक्त तयाअस्मिन्नेवगृहे निवसामि ? भुन्वा चेय प्रसन्न मक्ष
मञ्जानस्वेदविन्दवोऽनचकुर्मदीय शरीरम् । जिह्वा म शुष्कतामगत । गिरञ्च
स्यचिन्ता । उत्तरधीय किमपीति विचार्यं स्खलद्गिरा मयोक्तम्— नोपलभ्यते
कुत्रापि समीचीन भवनम् । यद्युपलभ्यतेऽपि किमप्यन्पद् गृहं चेत् तदिदोऽपि
भ्रष्टम् । स्याद्यदि कश्चित् परिवारोऽस्य तदेवमेव भवनमनुपमं स्यात् । नुत्वा
चैतन्नाक्त तया किमपि । परं तस्या मनसि मञ्जात उकारात् इत्यनुभूत मया ।
मा यावद्वतरति मध्येऽत्र तावदेक स्थूलो मूपको प्रधावन् मभागत पादयो
प्रणिगतमिनाचरन् मृद्वा तदीयो पादो शपन्नायिनश्च । मा चोर्चं शदायमाना

कम्पमाना च वष वधमप्यवतत । मया विहस्योक्तम् इमे मूपना एवेगती मे
 सहचरा । तव गृहे ईदृशा स्थूला कृत्यासव ? एवमुक्त्वा यावत्तया निहितो
 हस्ता भित्तौ तावन् भित्तौरेव स्थूलास्तस्तत पृथग् भूतो भूमौ पतित
 अयञ्चापरो विस्फोटो मम मरमजीवनस्य वृत्ते ।

नवधैवर्षपरीय पश्यामि यथा चित्रित गृहम्दम्ष त्वयेयवोचन् मा । लज्जया
 दीनतया व्यग्रतया च गहैवाशानो हृ दीघकालिक मौनव्रत मपहायावोचम्— मा भर्षी
 प्रिये ? विवाहान् पूर्वमव परिष्कृतमिदं भवन मनोजनिबामकल्पमवोचयिष्यति ।
 सर्वमायनमभ्यन्तनिश्चिद्वैज्य भवते मूपवाना प्रेतामानोऽपि नावलोकयिष्यन्ते वा
 खनु कथा वरादानामाप्नुनाम् । श्रुत्वा मदीय वष किमपि ह्ययमनुक्तवा भृश
 विस्मयायितमिति व्याह्वय तद्विदिवापगता मा ।

गृहम्वाग्नि मायापतरिष्ट्या परिव्ययितु मर्षो मे प्रयानो विपत्त ।
 एसदा तु भृशशगे चप्य नःगुण् बहि फारित । फनस्वरूप कतिपयदिवसव्यापिनो
 सञ्ज्ञेता मानितरामपदन् ।

एतस्मिन् दिन तस्य कन्या सोदामिनी वसन्तता लघु लघु गच्छन्ती
 मध्येमार्गं नम्मिनिना । प्रगम्य शन तता कारण पृष्टा सा अचक्षत् यन्म विवाह
 शोध मव उम्यःश्वमनो धर्त्ते । वरवच ममाभिरपित । मया च तस्य युवकस्य नाम
 मकेना दिक मर्षं तत परिज्ञातम् । जागृता म मनमि प्रतिगोधभावना । सोदामिया
 भावित पयुं सतामा लिखितानि मया पत्राणिवन यो विवाहम्दयाम्शीरुत म्म्य
 पत्रमपि भक्त तपरण भाव्यम् । तव श्वसुरो दया नाम तथा गुणयोर्गति । सोमस्य
 तु तस्य परावाप्टेव नाम्ने । मदापि च तस्य गृहाणि वःप्रक म्म्य दत्तानि धर्त्ते ।
 ये च भारकदानारो यत्र कुत्रापि तस्य गृहेषु निवसन्ति, तै गार तस्य दैर्नित्त
 बनह । एवमपि श्रूयन् यदमी मर्दानि विशीष तव शिरगि स्थाम्यनि अहमस्मि
 तरैरु जुभेच्छु । पत्राणि विनिश्चय नून मत्र यास्यति वरवच समरार इति
 स्वस्थमना अहमनिष्टम् ।

एता मम प्रेयस्या सह मे सम्मेतत पत्रपर्यन्त मेववशिष्टम् । अतिस पत्रे
 मयानिहित यन् मनस्वोपरि, मम भारकभवनोपरि च त्वया ध्यान न दयम् ।
 कित्तु ध्यान तु त्वया भवन मदाप्येव दयम् । वृषा स्थिया मपि । दयम्, दयम्,
 यथा वया परिगिर्षो निर्विचन मम्ययेत । एतन् ज्ञानिविदा कथित यत् गम पहा.
 जने शनैरुपुनतामुपयान्ति । किञ्चिन् वासानन्तर द्विभूमं प्रागादे मेवाग
 निरिषत ।

पञ्चदशदिनाभ्यतीतानि । मम गृहस्वामिणी गृहे नासीत् महान्
 जनसम्मर्द । मया विचारित-स्यादेतन् नीतुक मम पत्रापाम् । पर ममानुचिन्तन
 वैपरीयमुपगतम् आसीत् सा तत्परता मीनामिन्या विवाहस्य । जहमस्मिन्नेव तर्क
 वितर्क यावदवर्गे वाङ् पत्रवाहव पत्रमेक प्रायच्छन्ने हस्ते । पत्रमामीन् मम
 प्रेषस्या । किमत्र निहित म्यादिति अरमानहृदय पत्र पर्ययीपठम् । तत्रलिखित-
 मासीत्- - तव भाटकभवनदरंगनामस्तर त्वया सह वैवाहितो विचार सर्वथैव रक्षत ।
 आम्भताम् । प्रयट्य पत्रमह भूमौ त्यपीपतम् ।

पङ्क्तुः

श्रीमती मञ्जु शर्मा एम ए

चित्रितानवस्यैक वक्ष । तदीय कस्मिन्चित्तु कामे काऽप्यका शय्या ।
तामधिगन्तुं कश्चिदातुर । न कोऽपि वरीवति तत्पश्ये । अर्घ्याऽनीत स शल्पचि-
कित्मार्य । दूग्ध्या तामम्बन्धन । अथ परश्वो वा समागच्छेयुस्ते । माम्प्रत तु
स एकान्तमेव भजते । बटुपालतप्तदीया दृष्टि पादद्विजि प्रमगति । नयनकोणात्
प्रवहन्त्यरणि धानि न न शिक्षनं रोदुम् । नैव च स प्रयतत तानि प्रमाष्टुम् ।

अथ प्रातः किमप्यचिन्तयत स । स्वानि भाग्यानि निर्णेतु दृढ प्रतिज्ञात-
मार्सान् तेन । निर्णयस्तु मजात । पर सर्वथाऽनपक्षित एषु । नाऽजानात् स
यत्तदीया प्रणयिनी न तोषयति समधिबुध्य । कियन्तमनुरोध कुर्यात् वराक म ।
पर मा नाऽनुष्यत् ।

“तस्मिन् । किं त्वया कोऽप्यन्योऽनुकम्पनीय प्रणयो ना ?

पृष्टवामीत् तेन ।

“न कोऽपि ।” सहजभावेन समुदीरित तथा । नासीत् प्रवञ्चनात्तेशोऽपि
वचसि तस्या ।

“ततो मा परिणेतु कथं न समुसहमे ?”

“कारणानि तु नैव विद्यन्ते । पर मम बान्धवरेप उद्वाहो नैवानुमन्यते ।
अतः प्रतीक्षणीयमस्माभ्याम् ।”

“कीदृशी प्रतीक्षा ? द्वौ वर्षौ तु समतीतादभ्या प्रतीक्षायाम् न साम्प्रतमपि
परिवर्तनं सदृश्यते तेषां विचार-नरण्याम् ।”

“किं करवाणि नादददम् ? यथा मया, तथा त्वयाऽपि प्रतीक्षैव करणीया ?
त्रिपरिवारं धावत् ते मामनूढामेव द्रश्यन्ति ?”

अतएव तत्र मान भज सा । कमुरीत सा ? प्रणयिन मय्यपि प्रथम वा ?
 नय प्री धय कणा इह च कणाया पतिवचनम् । तीर्थ स्वर वदुवमामिश्रित
 माभीत ।

श्रवैव तद् मान भज सा । कमुरीत सा ? प्रणयिन मय्यपि प्रथम वा ?
 गति प्रणय नो चपममहिष्णुताया कृते । नाम्ना तु भवत्यव महवता शुभेच्छा ।
 तन्मात्रे कीचक ममुदवाह । कीचक वामावि दाम्पत्यम् । पुष्पास्तु नव स्त्री
 क्वचित् त प्रमदन त्वरानव भजन्त मत्रविद्यार्थेषु च । मत्वर धावति त वार्थे
 ममभिन्त्य प्रनिवृत्तये च त ममाप्तौ क्षयव । पर किमथमथा त्वग ? यौवन
 तु न म्वाभ्यति चिन्वताया । किञ्चिन्मात्र तु विवाग्नायमतन ।

किमथ ममुद्विमेव सजाता ? पच्छ ग ।

नव तु । पर चिन्तयामि यत क परिव्याग्य । मितरी त्र वा ?
 उभापि विद्वन्नी सजाता घत्त । एतस्तु पितृभ्यः मण्डि मामवैव । परश्च
 तव्याप प्रथ भगमापति मा वदिति । नैवतम्यापि चयन मभवत् । उभयोरेकतर
 स्यापि पण्य परिव्याग ताभ्यति मा मवद वै । एतदेव चिन्तन मया । नाम्ना च
 भव माय पदिता ।

अज्ञता नाम्नेरमते निर्देशस्य मन्त्रणस्य वा कृत । जह न व म चय
 भव वामय । नैव म्वाकर्त्तव्यमि चव ग इय प्रस्तावमय गता । अपुण
 मया यतन तस्य वाक्यम् ।

तदा किम् ? वदनया राशिनल्लामासीत तस्य वच ।

न यत किमपि । रेतयानाथे प्रपय प्राणात् विद्याभ्यामि ।

वरात म्बध्व ममजायत सा । क्षण यान्ति किमपि न निगति नया ।
 प्रमृन्वत नाम्ने न सा तदाकरणाय । इत्ययोमध्य मन्त्रवमाद्य त तस्या ग वृत्तान
 पथत्तम् ।

किमथ तत्र निशयो परिषत्तनीय ? पृष्ट तया ।

आम् । उदवागथ नैव प्रमृन्ता मि चवम् ।

वया आमघान हृत गति कि वयपिद्यति जना ह्यो मी या म्मभि
 लभ्य ? धिक्वच इवाप्रतीयत तस्या प्रज्ज ।

“किमपि ब्रूयुम्ते । न चिन्तयामि तत सर्वयैव । अन्यच्च न जनैर्द्वीरित
 विमपि वच म्प्रश्रयति मृत वनम् । अत त्यजेत प्रश्नम् ।” तस्य कथने कोऽपि
 निश्चय आभासते स्म ।

“पर मत्कृते तु चिन्तय तावत् पीडितेवाऽद्श्यत ना ।

‘तत्क्षलु त्वयैव चिन्तनीयम् ।’

तदनन्तर न किमपि निगदित लक्ष्म्या । क्षण यावत् प्रतीक्ष्य उत्तस्थी
 स । तदाऽपि वा मूकत्व नाऽप्यजन् । न च निरुद्धस्तथा निष्क्रमणत प्रियम्ब मार्गं ।
 अ मूर्णि तु सतत प्रवहन्ति स्म तस्या नयनाभ्याम् ।

निराद्रतमाभातमनुभूय स शोकाकुल इव समजायत । बहिरागय
 द्विचक्रियकामारुह्य च वाण्ययानमार्गं प्रतिप्राऽघात् स । दृष्ट्वा तु तम्प गतिविम्ब
 लन नदीयोद्भ्रातता समुद्घाटितेवासीत् । मार्गं च नैवोपलक्षितास्तेन नमस्कार
 कथयन्तो जना । आत्महननाय कृतमकल्प स विचार ज्ञ्य इव ऽभाति स्म ।

शर्न शर्नैत्रिकिका प्रचालयन् स समश्मेव नगर समुल्लेडयामास ।
 तनश्च स एतादृशे स्थिते आजगाम यत्र लोहमार्गं किञ्चिन् परिभ्रमति । तत्
 स्थल सर्वथा निर्जनमासीत् । दर्जनायै न कोऽप्यवर्तत । तत्र । तदीयो विवेकस्तु
 पूर्वत एव तस्याज तम् ।

इतस्ततो दृष्टियान विधाय स द्विचक्रिकामेकेत पर्येत्यजत् । तनश्च स
 धाने शर्नैदृढतरं पद यामैर्लोहमार्गम्व्यातिके समागत्य अवातिष्ठत् । अधुना
 वाण्ययानस्यन काऽपि ध्वनिस्तवाऽभूयत पर तत्प्रचलनजनित किमपि प्रकम्पन तु
 स्पष्टमेवा अनुभूयते स्म । तदनुसार नाऽधिको किलम्ब आसीत् तदागमने । प्रती-
 क्षमाण वि कुर्यादिति विचिन्तयन्नेव स चोलस्य कोपाद् रित्तमेक पत्र लेखनी च
 सगु वैतलितलख —

“एतदात्मघातकृते न कोऽप्यन्य उत्तरदायी । जीवनात् सर्वथा निराशोऽह
 स्वैच्छया प्राणान् त्यजामि । अतश्च सर्वथा मयज्ञ एव तिष्ठामि । सुरेश ”

तत्पत्र चोलस्य कोपे विन्यस्य स एकत स्थित्वा एवाप्रतया वाण्ययानागमन
 प्रतीक्षयामास । किञ्चित्कालानन्तर धरा-प्रकम्पन बधुधे । वाचन ध्वनिश्च
 मुखरतामादद्यो । श्रुत्वाऽप्येतत् सर्वं न स स्वम्यानात् परिचचात् । बिभीषिक्या
 आकाव्तोऽपि नाऽद्श्यत स । स्पष्टमेव स मृत्योरङ्गीकाराय प्रन्तुत आसीत् ।

साम्प्रत यानागमन निरन्तरमाप्तान् स्म । धराप्रकम्पनेर्नैको भयावहो
 विराव तत्र वर्णाञ्जफोटनमिव सजनयति स्म । पर सुरेशस्य मुखमुद्रया न प्रतीयन्
 स्मेकाऽपि विरोधिता तद् विचार वीथी । तेन त्रिपिता स्वीया दृष्टिर्यानागमनदिशि ।
 विज्ञाय च तदागमनशय स सत्वरमेव लोहमार्गं शय्यामिव विधाय तदुपरि स्वदेहमत-
 निष्ट । भयविमुक्तय च स निमोलयामास स्वनेत्रे । एव स्थितेन तेन शवसाभ्य-
 मिवाद्यौ ।

मागपरिभ्रममालक्ष्य बाह्वेन पीन पुण्येन शीशू ध्वनिस्त्वादिता । न
 साम्प्रधारित पूर्वतस्तेन यत् कोपि मुमुषुं जनस्तत्र बाष्पयानस्य मार्गं शलाकयोश्परि
 शोते पर क्षणाम्बन्तरे एव स निभालयामास ध्यतिमेका तस्थितौ । तत्क्षणमेव स
 यानगतिं भृशमशौक्तीत् पर वेगबाहुन्यवशादकस्मान् तदवरोधोऽन्यत्र आसीत् ।

तदैव आ ' इत्युच्चैराकन्दनमभूयत । दुषटना तु ईव निवारितति
 सप्रधायं बाह्वेन यानस्य गति सन्धैवाऽवसद्धा । ततश्च सद्य एव स नीचैऽवतन्तर ।
 केचन प्राणिगोऽप्यौरसुकपवशाद् निज्रासनानि परित्यज्य दुषटनास्थले आजग्मु ।
 दृष्ट्वा च तै सर्वैर्दुषटनास्थल रक्तेनाऽऽप्लावितम् ।

सुरेशस्तु ससन एवासीत् । पर यानाप्रभागस्य तीव्रेण प्रहारेण तदीयावु-
 भावपि पादौद्विनावास्ताम् । द्विनस्पलाभ्याममृक् प्रवहति स्म सालयन । वेदनया
 समाक्रान्तोऽपि सुरेशो मद मद मवाऽनन्दत । तदैव यानस्य रक्षिता तत्राऽऽजगाम ।
 तेन प्राथमिकोपचारपेटिकाऽपि सहैवानीता । पर दुषटनाया गाम्भीर्यं दृष्ट्वा नैवोद्-
 घाटिता सा पेटिका तेन । द्विनस्पनयोरावेष्टन त्वयश्चमेव कृतवान् स प्रभूताभिव-
 स्त्रपट्टिकाभि ।

'सत्वरमानयंत शकाटवाऽभ्यन्तरे । त्वरस्व च बाष्पयानम् । यान
 स्तम्भस्थले कोपि चिकित्मव उपलभ्य' । तदधीर्नवास्य समुचिता चिक्रिसा ।
 इति निर्दिदेश यानवाहक स ।

चिन्तितसकनाऽपि स्थितगाम्भीर्यं सद्य एवाकर्षितम् । सत्वरमेव स मुख्य
 चिकित्सालय नियतमातुरम् । एतदभ्यन्तरेऽत्रैव शरत्त प्रवाण्ण सुरेशा निम्नागतामाप ।
 सशामवाप्य तु स आमान तस्मिन् कश्च काणस्थाया शय्याया प्रान्धमानमवैधत ।
 प्राणान्तस्तु न बभूव ' इत्यवधार्यं स भृशमध्ययन् । स्थानि भाग्याऽपि वृणोः
 घहंयत स । तेन तु मृयुताऽऽसीत् पर मृयुस्तमभिगन्तमिव जन नावृणोत् ।

अधुना किं कुर्यान् वराक स' ? कथमेवा दुर्घटना व्याख्येया सुहृन्जनाना
 बान्धवाना च समझम् ? लक्ष्मीञ्च । नहि, नहि, तस्यास्तु स्मृतिरपि
 ध्रुवमस्तुदा । अधुना, तु तस्या कथं व समाप्तिमिगमत् ।

एव चिन्तयत सुरेशस्य समवधान कर्णजपस्य द्यवनिता आकृष्टम् ।
 अज्ञानो मधुनील्य स तद्दिशि दृष्टि विक्षेप । तदीया ससज्जना विज्ञादैक आरक्षि-
 जनम् शनिक्रमावच्छत् ।

“मसज्ञोऽसि किम् ?” तेन पृष्टम् ।

“आम् ।”

‘किमिच्छान भवत ?’

“सुरेश ।”

‘कस्मिन् विभागे ध्यापृतोऽसि ?’

“ विभागे गजपतिं मम पदम् ।”

‘श्रूहि तावत् किमर्थमेव आत्मघातस्य प्रयाग ?’

आरक्षिण स्वरे किमपि मार्दवमागतम् ।

“जिर्जाविषा मा परित्यक्तवती, श्लेघेन जानीहि ।”

“न जानासि किं दण्डनीयोऽसि प्रयासापैतादृशे ।”

“नाऽवित्तानमेतन् पर नाऽज्ञानाम्यह पदेषः प्रथमं विफलतामिष्यति ।
 माम्त्र न तवाऽपीनोऽसि । यदिच्छसि तत् कुरु । प्रयत्नस्व तावद्मदर्थं प्रापदण्डाय ।
 अधुना तु मृत्युरेव समधिक वाम्या ।”

“सुरेशस्य मन स्थितिमनुमीय नाधिक पृष्ट तेनाऽरक्षिणा । पुनराग-
 मिष्यामि” इति कथयित्वा कशनो बहिर्यति स । सुरेशश्च पुनरेकान्तमेव सिपेवे ।
 समग्र जीवन पङ्गुभावेनैव धान्नीयमिति विचिन्त्य न दारुण दशमनुबभूव : जीवन
 तु सर्वधैव पराधित भविष्यति, दयनीयता चाऽऽवहिष्यति । एतया विचारण्या म
 भृशमभोमत । आजीविकाऽपि गतेव प्रतीयते । मित्राणि किमर्थमागमिष्यन्ति ? बान्ध
 वास्तु सत्वरमेव परित्यक्षन्ति माम् । तदा किं भिक्षानृतिराचरणीया ? अन्तिमेनानेन
 चिन्तनेन स न केवल मनमा, अपि तु देहेनापि कम्पननृत्यमिव समाचरत् ।

आतुरालये निवसता तेन द्वयो भासा धापिता । अस्मिन्नवधौ प्राव

मवे बाग्धवा सुहृदश्च ते दृष्टु समाययुस्तत्र । वाङ्मयेन जर्जरीभूतो पिनरावपि
 पुत्रस्नेहेनागच्छताम् । सुतस्य द्विनो पादौ दृष्ट्वा तु तौ मूर्च्छित्वाविव सज्जानौ ।
 पर किं कुर्याता तौ वरावौ । बहुश प्रवाहितानि ताभ्यामश्रूणि । शिवसद्गयानन्तर
 च सुत स्वभाष्यायत्ता परित्यज्य स्वनिलय परावर्तितानुभाषिपितौ ।

सुरेशोऽपि पित्रोर्वेदना सोद् न पारयामास । तयो समक्ष स आत्मनो मोद्दय
 स्वोषकार । वृद्धावस्थाया तयो सेवार्यं न कोऽप्यविद्यत माभ्रतमिति परितापेनाऽपि
 स भूश प्रपीडित । आत्मघातार्यं विहितस्य प्रयासस्य वास्तविक कारण तु तेन नैवो-
 द्घाटित तयो पुरत । एतादृशे प्रसङ्गे समुत्थिते सति भृशमत्रपत स । सत्यमेव
 तस्या स्मरणमात्रेण स त्रन्दितुमैच्छत् । यस्या कृते न प्राणानपि तृष्णमिवाऽन्यत
 सा खल्वेकदारमपि तत्तन्निधौ नागनवती । सभव किं यदेता दुर्घटनां नाऽशृणोन्
 सा ? श्रवणानन्तरमपि या न समागच्छेत्, सा किं प्रेम्णोऽधिहारिणी ? किं तस्या
 कृते प्राणान्तविधातुमैच्छत् स ?

सुरेशस्त्वैतं प्रश्नैर्वारम्भार व्यथते स्म । निद्राऽपि पलायितेव । तदभावे-
 ज्ञान्यपि बहुशोऽगुप्यन् । कृगत्व गतस्तदीयो देह सततमवेपत । पर स चिन्तितो
 नासीद स्मिन् विषये । देहविषयको मोहस्तु पूर्वमेव तस्याज तन्मन विमवशिष्ट
 मस्मिन् जीवा यन्तृते स देहध्वम रूढ्यात् ? अस्या दुरवस्थाया तु देहत्याग बरीय
 इत्यचिन्तयत् स ।

श्व चिन्तिसालयान्मुक्तिर्भविष्यति इति विचिन्त्य सुरेश स्वतापत्रम
 चिन्तयति स्म । मुहूदा प्रपन्नेरात्मघातविषये न कोऽप्यभिधोग प्रस्तुतीकृत आरभि-
 धिरिति कृत्वा स स्वकीय पद पुनर्ग्रहीतु सज्जम धामीत् । गमनागमने किञ्चिद-
 सोक्यं भविता, पर तन्धलु कथमप्यतिश्रमणीयम्, इति विचिन्त्य स समाश्वस्त इव
 बभूव ।

अधुना स चिन्तितवस्थागमन प्रतीक्षते स्म । वार्यभारं पुनर्वीरु मशम
 सङ्कल्पेत् प्रमाणपत्र तु चिरिन्सक एव प्रशाम्यति । तदबाध्यनन्तर स बाहूतमानतु
 प्रायंविष्यति इमपि सेवकम् । गृह गत्वा च यथाकथञ्चित्जीवनं तु यापनीयमेवेति
 निर्धारित तेन ।

चिरिन्सक शनैः शनैरगच्छति स्म ददृशि । परमेवानी नाऽप्यीत् स ।
 काचन युवतिरपि तमवमरत् । प्राट्या गत्वा च तदमीरिवाऽऽभाति स्म । आम्,
 सशमोदेवाऽप्याति । ज्ञात्वावेतत् स पाश्र्वपरिवर्तन कृतवान् । तां दिदृशुर्नामीत् न ।

“पश्य मुग्धमहाशय ! का शयनावामाननुम् ?” चिकित्सक उवाच ।

“न शृणोमि किम् ? जाग्रतो मि न वा ?” पुन पप्रच्छ स ।

“न स्वप्निमि ।” शनैस्वनवान् स ।

“शृणु तावन् । गृहगमनावाऽनुमतोऽमि त्व मया । कार्यंभार पुनर्गहीतु सशमोऽमीति प्रमात्तपत्रमपि गृह्णाण । एषा लक्ष्मीश्च त्वा कस्मिंश्चिद् वाहने गृह्णेप्यति । शुभास्त पत्न्याश्च मय्यु ।” ईरयित्वा चिकित्सकस्तु प्रचलित ।

‘जगन् महाभागा !’ आहारवामास मुरश ।

‘किं ब्रूतुस्त्वामाऽभि ?’ पुनराहृत्य विचिन्तकन पृष्टम् ।

‘एतया सह न जिगमिषामि ।’ आरोग्यमिष प्रकटीचकार स ।

“किमर्थंगया आपत्ति ? या खलु मामवय यावन् प्रतिदिनमत समाजगाम त्वन्बन्ध्याम्यमूवनामध्विगन्तुम्, या च त्वयि मुप्त मति त्वत्शय्याप्रान्त स्वेच्छया न तत्याज, मैव त्वया तिरस्करणीया ? धन्योऽमि त्वम् । न प्रन्थञ्जीकृततादुशी कृत्तता पूर्वं मया । बाढम्, कुप् यत्तोष्मितम् ।”

निर्भर्त्यं तमेव विचि नकस्तु निप्लान्त तस्मान् कक्षात् ।

सुरश. पार्श्वपरिवर्तन विधाय लक्ष्मी प्रत्यभिजानुमिवाभे । मा तु मूकभावेनाग्रुणि विमुञ्चति स्म । दृष्ट्वा तन् सुरेशस्य समग्रोऽप्याक्रोश सर्वथैव विगलित । अद्भु चिन्ने च तजादे तदक्षिणी ।

“अत्राऽऽच्छ लक्ष्मि !” स्वर मादंविवाऽऽनीय प्राधोचन् स ।

“.. . .”

“नैवागमिष्यमि किम् ?”

“क्षम्यता मा सुरेश !” कथनेनानन मान मय सा तत्पार्श्वे समागच्छत् ।

तदनन्तरं च तथा स्वमस्तक तदीयोरस्यने विन्यस्तन् । सगद्गद रदनमेव वृत्तवती मा बहुकान् पावन् । सुरेशस्तु मौनमाधिरप नस्या मस्तक स्व-हस्ताभ्यामार्निजिह्व ।

“आमाहि, गृह्णमयाव ।” कथमपि विमुञ्च्यमान तदीयान् परिवरम्भशा-ज्यगाद मा । तनन्वैक सबकमुपलम्भमानतु प्राथयामास सा । उपलम्भ चानीत

संति तदुपरि सुरेश समुत्स्थाप्य मर्दते चिन्तितमालयस्य द्वारभागे ममाययु । वहिःत्रमेक
पूर्वतोऽ विद्यत तत्र । तमारुह्य सुरेशस्याऽऽवाप्त प्रति प्रातिष्ठेतामुभौ तौ ।

यदा सुरेश स्वगृहाऽभ्यन्तरे प्राविशन्, तदा स विस्मित इवाऽऽजायत ।
ममस्य गृह स्वच्छ मुनग्जिह्वामौत् । बहुमूल्यानि कानिचिदभिनवानि वस्तुभ्य-
विद्य न तत्र । एतद्दृष्ट्वा स्तम्भ इ मप्राप्ता तस्य वाक् । स तु स्वगृहं धूमि मूर्ति-
नमनुमीय लक्ष्मी नाऽनेनृषैऽद्यन् तदन्त । परमेतत्त्वतकितमेव सदृश्यते स्म ।

‘ किमेतत् ? ’ विस्मयं प्रकटीचकार सुरेश ।

‘ नहि किमपि । नवदम्पत्योरावासयोष्यं तु विधेयमेव गृहम् । ’

“नवदम्पत्यो ! किमावयोद्वाह सम्पन्न ? ” वरान स अप्रतिभ
इवामौत्

“मया वृतोऽसि पतिरूपेण त्वम् । मन्त्रपात्रासं मम पितरौ पुत्रोहितादिना
सह समागन्तारौ । तदेव प्रदेयाऽस्मि ताभ्याम् । ”

एतदुक्त्वा सा नयोद्वेय मलज्जरा दधौ । सुरेशश्च वेत्ताऽप्यनिर्बचनीयेन
प्रहर्षेणाऽऽजान्त मन् न किमपि बबन् पारयामास । स तु निनिमेयदृष्ट्या प्रियत-
मामुग्रमेव प्रेषत स्म ।

स्मारकम्

चटमोनि

अथ गान्धिव्रजन्ती पदाम् । देगे विभिन्नरचनामकमायाजन मम्पाज-
 मानमस्ति । समाजमविमम्पा रोचककापकमाणविनिवोजन कृषन्ति । स्वव्य-
 तामप्ताहोपिप्रचनति । वणपुग्शामे विशपमज्जावगेवती । तत्र प्रान्तीपदन्तितमघम्पा-
 ध्यप्रस्थायमन निपन वनत । सामाजिककायकतारि मवौरशद्विचारग्याग्या
 प्रचारप्रमारया कृते समुदिता भवन्ति । जग्यामवममिती चाग्रिमयोजनाया
 म्परेश्वा विधाम्यते । विशेषा-माहमयवातावशगज्जलमहोदयम्यागमन जातम ।
 स्थागतम-कारवोगैरचारिकताया पश्चान् मभाकार्यवाही प्राग्बधा । अध्यक्षोजनता
 म्प्रो-प्रयन्तरोक्त् । 'कतिरपदशब्दा नय ममाजमुझरस्म काकुर्दिना स्म,
 किन्तु तत्राशिकमफ्तनैव-ग्या । अस्माक गन्तव्यस्थानदवीयोविभाति । पुण्यवापु
 मागमदगंयत् । तेनयमनमम्पाकमेव कार्यम् । सर्वज्ञानमस्ति यदस्मिन्नादर्शग्राप-
 द्यापि सबर्णाना हृदयगन्विर्नन नो जानमस्ति । रूपदतिताम्पुस्यागामारोहण
 निपिष्टम् । भेदपावम्यनीतिरवन्नोकषत । सर्वेपिगारंवनिकम्यानानामुपयोग वरुं
 शह्नुवन्ति । तत्रवम्यापिवगंविशेषम्य नन्तिफो-प्यधिकार । इद मत्यमस्ति, किन्तु
 मवर्णि कार्याणि विरोपकद्वयापामव भवितुभाहन्ति । आवश्यकतास्ति यद्वय
 ममयम्यगतिपग्यम । तदनुमार च व्यतहृग्ये । अम्पुश्यतानिवारण परमावश्यक
 विरोपमान्ते । कूर मवर्ण महामवर्णा अपि प्रभतैपुरारोडुम् । यदि माधारणेऽस्मिन्-
 विषय एव रद्वगतिका भवमनहि रादृम्याग्रिमप्रगतौ कमहयोग दानु क्षमा
 मम्यञ्जेमहि । मथान प्रतिज्ञा कुचंनु । अम्य पावनपर्वण शपथ वृवात्यशुद्धे
 सङ्गमपि विदुऽतु । "वशपरम्परभेदभावनो-गित्प्याम । अस्मानु सबर्णामवर्णदो
 वापिविमाजितारेश्वानो म्याम्यति ।"

100933

मभापनेगीज पूणभापणम्योपस्थितवनतायामेन्द्रजालिक. प्रभाव पतिन ।
 सर्वेह्मनोच्छ्राय प्रतिज्ञातवन्त जनप्रतिनिधि. ५० वृष्णचन्द्र आश्वामन दशौ ३ वय-
 म्पुश्यतामवग्यमवापतध्याम । विश्वगतु शमज्जकोपि असुरयो नामतामकिपति ।

पूज्यवापूः मय प्रज्ञाञ्जलिमुदाहरिष्यामि । भवता वृषाम्यान् । क एतादृशी
 विपरीतमयोभविष्यति यो देशस्य प्रगतिवाधियते । वय भवदभि महदेशमेवाया
 निशि वसिन्तु मदागच्छता स्म ।' प्रतिज्ञाश्रमनीरुध्यन्त्य गतोपो जान ।
 मञ्जुताभ्योऽयवादानुवितनार । 'महाभाषा धी विजयनेवरास । भारतमाता
 जयनाम स्यन्त्र दिजयनाम विजयताम प्रभृतिपौरै भभावियजिता ।

ग्राम गोष्ठीय ५० कृष्णचन्द्रस्य प्रगतिविचारस्य चर्चा चलिता । तस्य
 माहमिककायस्त्रिणावस्था चोचनारब्धा । पण्डितस्यमति पल्पूनी विलयगता ।
 चतुधुरीण चतगामो वदन ।

मयमिथमव जायत । अस्मान्बधयति भास्त्रपु स्पृश्यास्पृश्यव्यवस्थास्ति ।
 का हरिजन आरौदु नोशरति । आनोतनास्वरेण टा० हिम्मतविहस्तन लवण-
 मयोदयत ।

जगतीद्विरी अस्ति । कथयतिरिमप्याचरतिरिमपि । इति मिर्जाश्वर
 मरति प्राचीवटत् ।

अश्वयषिन् भ्यष्टप्रश्याम । किमत्ररुम्भ्यम ? यदातोपि नेता बहिरथ
 आयाति तदा तस्य कथनमनुमोदने । चादुकारिता च विदधाति । निद्र द्व म
 कथनो वन्ति- धृष्ट धर्म न स्वस्याम नानाश्यामश्च । किमपि मनाद्य चतुधुरीण
 आह्वानस्वरेऽचकयत ।

वाङ् निणयोऽश्वयषव भवति ठाकुरसाय स्वराय चानयन् अस्थापयत् ।
 मृग एव जानाति मन्नुमती न किमप्यायाति पण्डितस्य माया म एव जानाति ।
 इतिमिथा विणपहावभावन स्व पुराञ्जरोत ।

मभाकार्यवाही सफतया प्रमुदित कृष्णचन्द्रापि तत्रवागत । गर्दे
 वाग्वाण क्षेनु सनद्धा । नेयनवीनाम्पि पण्डितोदिवम कतिकारान् इद स्वभासत
 महन । अयपनात शातगम्भीरुद्रया वरनुमारभत ।

भवता ना जानति । तस्य परिचयत जातम् । अस्मिन्पुगेग एव
 गहनतामाप्सति य गीमात्रिरेव गदु स्यात । कूनीया वागमग्नादका भवत ।
 चात्कारिता प्रनारणा च धमनीपु महोद्विना भवेत् म एव जीवितु पभवति ।
 मम भ्रान्त ! भागतपु नृपु तस्या एव सफचम्बनीयनीत प्रयोगमापरामि यथा
 न यथ प्रगीर्दत । आनोतनी च विलमुपकल्पति । त एवधनस्य

स्वामिनः । देशस्य भवंपा सशक्त्य कर्णधारा । तं साकविरोध कर्तुं न पार्थने,
 विन्दु तेषा शनारणा कर्तुं शक्यत । तेषामकालिकभरिप्रवाह इवाव्यन्ति मन्ति च ।
 तत्र निमग्न्न नोहितकर्म । उन्मज्जनमैववरम् । विद्यानयमवनस्य, मोचरभूमे, कूप-
 जोषोद्धारस्य, पचायतनमदनस्य कृते आधिकमहायता त एव ददति । तान्देवाना-
 प्रियान् विधापप्रवञ्चन कृष्णचन्द्रस्यैवकार्यमान्ते । यदि भवन्त साहाय्यमाचरिष्यन्ति,
 तदा तेषामत्र चरणाधानमेव नो सम्पत्स्यते । द्विदलञ्चनोपक्षते । अस्पृश्यास्तु
 अस्पृश्या एकोन्वना तथैवाजन्म भविष्यन्ति । अस्माक स्वधर्मं प्राणप्रियं । त
 केनापि मूष्येन विक्रेतु नाभिलषाम । शास्त्रपुगणानामाज्ञा शिरोधार्यदत्तैः ।
 तेषामुद्धार वदापि नाचरिष्याम । प्रतिज्ञास्तु कर्तुं भव भवन्ति । तथैवजियन्ते ।
 कर्तुं तदेव भविष्यति यद्यमभिलषाम । इमेवराजा विश्वसन्ति यन्मगाजगुधारो
 भवति । अयम् कर्णलासवो घावन्नागच्यति, सदाप्रेरिष्याविष्यति ।”

कृष्णचन्द्रस्यस्फटीकरणेन सर्वप्रमोदमानु । तस्य प्रत्युत्पन्नमतित्व च
 प्रथमन्ति म् । वृटनीतेलोत्तममन्यन्त । इमे चन्वार पुरषा एव ग्रामस्वप्रधानपुष्या
 अभवन् । तेषामेव करणेन ग्रामस्य सर्वं कार्यप्रचलति । ते प्रत्ययानन् । वयवदापि-
 धर्मविरुद्ध कार्यनाचरिष्याम । इत्य तदेव पलाशस्य पत्तनपमवस्थितम् ।

कृष्णचन्द्र स्वकीयमेकानित पुत्र दयाराम पाठयितु कामपिन्युतता नोवि-
 हिनवान् । यत्किमपि पञ्चायतनकर्मणि बकवृत्तयोपाजित तत्सर्वं तद्दृष्टयने विनिषो-
 जितम् । हस्तलाभनक्रियायामासीत्सपदुतम् । आय पूर्ण आसीत् दयारामस्य
 विद्याभ्याम पूर्णतापहोऽभवत् । तेन ममाजशास्त्रे स्नातकोत्तर प्रणणपत्रमासादितम् ।
 तस्य विचारे परमैश्वर्यामोत् । न पितु विरुद्धमेव विचारभरक्षत तत्र समाजवादि
 विचारधाराया गभीर रगः आन्ध । मन्विषये पारचात्यविदुषा विचारमपि स
 आत्ममान् कृतवानासीत् तद विषये शोध प्रबन्ध विधाय “विद्यागचस्पति” विद्या-
 मुपाधिमासादितवान् । कृष्णचन्द्रस्यमहती चाशासीत् यद्ब्राह्मणीयसेवामुरीकृत्य मम
 बाधं कस्मात्कम्बन भविष्यति । तेन तदर्थं देवतादेव्योपि मानितं व्रत माचरितम् ।
 परमानवाना सर्वा मन कामना वृत्त पूर्वन्ते ।

दयाराम सत्यसमाजसेवनो भूत्वा पितृवृत्तस्य पापस्य प्रायश्चित्त कर्तुं
 सिद्धन्ति । नगरेस्थित न समाजमुधारदिशि पुष्करेण प्रसिद्ध जात, किन्तु
 प्राधीना तत्स्वरूप नाजानन् । कृष्णचन्द्रस्यापि ज्ञात नासीत् यत्तशाशायाः एकमात्र
 केन्द्रीभूतोदयाराम तस्मिन् दया नो करिष्यते ।

मेषमिहोदनिनवर्गस्यमहामन्वी आगौन् । तस्मिन् सयममाजसेवाया
 मररतासीत् । म प्र मेषमन्त्रि कृष्यचन्द्रवत् प्रदर्शनं नेच्छति । अग्न्यय भामीड,
 स्वमपृष्यमवकममन्यत । परिगणितजनजातयस्त प्राणाधिरममयन्त । म स्वमपु-
 लीमास्थित राज्ञो भजनमगायत । दुराचरणदुष्यंमन त्यागायोपदेशमददात् । तस्य
 प्रयागस्य पत्नमिद जातम्, यत् मेषवशीया मपवाता मृतपशुमाम भवतु तयजु ।
 सुरापानमपि शनै शनै पर्यङ्कन् । स्वच्छनामपि यथाशक्ति परिहृहीतवत् ।
 मेषमिहस्यैवे द्रजात् नय चरितमागते । गतिपाठशास्त्रायामधीयते । प्रौढशिक्षा ग्रहणा-
 योत्सुता जाता । शिक्षा तेषा जीवनस्यभिन्नमङ्गमजगि । ते स्वकीयधर्मदानेन
 रात्रिदिशालयस्यभवन निर्मितवत् । यो ग्राम वटापि अस्वच्छताया पद व्याधीना-
 मस्त्वद चामवन् न एवावतस्वपताइद्यान परियोजने । इदमवमेषमिहस्य सधटनस्य
 पत्नमासीत् ।

ग्रामस्यदक्षिणतोऽपृथ्याना वमनिररित । अदृष्टगृहाणि नटजानि च
 लिम्पितानि शोभमनानि दृश्यते । तेषामाकृति कीटगृहमरपरत्तत्र जीविता
 प्राणिनोवर्मात् । अववस्वयनामपि नामीत् मृतपशुनामपृथ्ना कृते ग्रामाददूरेनियत
 स्थानम् सुरक्षितम् । तेषा चर्माणि टट्टकृतितु पृथक्स्थानपास्ने । सम्प्रतिदुर्गन्धिभि
 ग्रामस्यवातावरण दूषित नो आयत । ग्रामस्वमध्य रामदेवस्य स्वच्छमन्दिर
 विराजत । पूजारी त पूजयति । आगतश्योभवनेभ्या वितरति प्रसादम् । यन ते
 प्रवीदन्ति । जानकाना मम्मई तत्र मदेव नि ठनि । पूजारी अमृत्यवजतीयोऽस्ति ।
 म साधरोऽस्ति । यथावमरबानवानध्यापत्यपि । मन्दिरे प्रेरणाप्रदानि विद्याणि
 सम्प्रदानानि सन्ति । यानि दृष्ट्वा जीवनविषये सदाशापरिगृह्यते । मेषमिहस्य
 स्वप्न साक्षात् परिलक्ष्यत ।

ग्रामेत्स्मिन् एव पूरौ राजश्रीवो विभाति । सर्वे ग्राम्या तस्मादेव
 जीवन तभन्त । स्वपशुनपि जनपाययति । जलादानविषये यदावदा मधर्पविपनि-
 जायते । परमेषमिहस्य कारणान् वटाप्यप्रियवटना नाप्रतिष्ठ । अमवर्णाइच्छन्तिवन्
 मेषमिहस्याजा भवेत्तद्दि वष सर्वे जूपमान्दृष्य जनमादानु प्रभवाम । परन्तु
 मेषमिह सन्ध्यास्मिन्पु पूजारी अस्ति । हिमाया विद्याय नो र्शति । अत स्वन्नान्
 मधर्पान् सदा दूरे स्थापयति । नवयुवमु मधर्पुगाह . परन्तु विचारशीलता न
 भवति ।

एवदिने युद्धस्य वातावरण जातम् । सधर्पस्यविधितरात्ता । तसैव
 मेषमिह आगत्य मधर्पमशामयन् ।

कृष्णचन्द्रश्चिह्नकृतनीतिज्ञाया अभिमानमामीत् । स पञ्चचनेव
मफरता मन्यतस्म । समाजमुधारम्यनाम्ना विपुलवत् ज्ञानताज्ञानीयने । चतुष्णाम्
सहयोगेन तदात्मभान्करोति । तद्विपरीत दत्त वन्द्यक्षमता ? यदा भेषमिहो
विरोधमाचरति, तदा तस्यमारणस्य गुणपत्र प्रेष्यते । पर सन्याग्रही कस्माद्-
विभेति ? मेघनिह स्वपिद्वान्ने एवमान आनीत् । येन कृष्णचन्द्र स्वापमान
निश्चिको । विस्थास्पृश्याना कृते जलनिषेधाय तत्प्रयोज्ञायत । यदापापस्यघट
पूर्यते, तदाश्वमेच स मेघसिद्ध पराजितुमियेय । प्रमथ्यगर्भ मवर्णा तत्प्रभपातिन
आमन् । वैवलोदपारामत्तस्यानुयायी नामित । तभेत्तु प्रयगो जात ।
मफलना न मादिना । स विद्वान्वादी सामाजिक कार्यकर्ता अवदा । ग मेघनिहस्य
पक्ष जग्राह । तन तस्यवचनमवगत । नदीनननृचगप्तम् । दयारामस्य निर्देशानुमार
कृपाज्जलमादातु निश्चयोज्ञानोऽस्पृश्यानाम् । मियमाण किन्तकराति ? ते सघर्षयि
चन्तदा जजायन्त । भेषमिहदयारामयोर्नृत्वे तत्प्रमुदाय कूपे समुपग्नित । पत्
पूर्वतएव कृष्णचन्द्रस्यमल्ला आयुर्ध परिचरिता विद्यमाना आमन् । अस्य कुन्ता
यच्छम' सर्वाणि अस्त्रजन्तापि तदन्तिव स्वराजन्त । मन्ये नस्यापि भपालक मुद्धस्य
पूर्वाम्यामोभवेत् ।

विलोड्य दयार मो वस्तुन्विजित परंचिको न । मगर्जनमवोवन्— "भवतामयमन्या-
योऽनुना तो चचिश्चिनि । युगरिर्वान जातम् । ममशानुमार भवनामपि परिवर्त-
मपेशितमास्ते । मावधना भवन्तु । अत्याचारस्य युगाय क स्तृष्टयति ।
चान्तायुप्रान्त प्रयोगेनामङ्ग भवेव जनिष्यते । सर्वोऽपि ग्रामोऽस्मिन्नाद् शक्तिपति ।
अस्माक प्रगति. मबंधावहृदा जनिष्यते । वापूस्वप्न साकारो नो क्षमपत्यते ।
अन्वत्र क्षिपनास्वाणि । कूरमुद्घाटयत मर्वासवर्गोभ्य । पशुता नैव श्रेयस्कारी
भवति । अन्वया विनाशकारिणी चान्तरम्बरा प्रवर्तिशता"

सहमान्तरिक्ष बधस्ये । मन्येमेदिनी चचाल । दयारामस्य निवेदन
व्यर्थ जातम् । धर्मध्वजिन प्रलय कर्तुं कटिवद्धा कृष्णचन्द्रस्य मौन सवेतमाप्य
तज्जना निश्चय प्रहृत्तु तन्परा जाता । अनशब्दो घट्टिप्रहारो नगर्त । नृशक्ताया
नमनदाण्डव प्रवृत्तम् । एकत्रहिमापरत्वाहिमा । एकत्रास्त्राणि परत्र रिक्तहस्तता ।
अस्ति कीदृश वैपरीत्यम् ? पश्यतामेव तामसौदृतिराहटा । सर्वपरस्पर रश्मिरस्य
पिपामवो जगता. मिथो हन्ताहस्ति, दण्डादण्डि, केशादेशि, कुन्ताकुन्ति प्रहरण
प्रक्षत्तम् । दयाराममेघसिहयो माघातिकाहृतिजाता । अन्ये पि बहव आहृता ।
इरित्यिन कृष्णचन्द्र स्वनीत्या स्मयमान आसीत् । आजानिनोऽप्याचारिण मत्
स्मिपि मुपुंस्तत्सर्वम् खन्धमेव । मत्याग्रहिणामुपरि चेन्थ शस्त्राक्रमणमनिहासिक-

पुनरावृत्तिरासीत् । यो यो कूपमारोत् तस्य तस्य कपालत्रिया विहिता । पश्यतामेव
 कूपप्रकोष्ठशीतलजल तप्तस्तरजित जातम् ।

यदानुयायिनोदयाराम मेघसिंह च ग्यभालयन्, तदा तयोर्जोवशुक्
 कायपिञ्जरादुदपतत् तयोर्निर्ममवलिकान जातमिति सर्वेतिरीदितम् । सहना
 चीत्तागोऽननि । आशङ्कामयप्रताया मास्राज्य ध्याप्तम् । दलद्वयस्यापुष्टाराभि
 तत्र त्रिवेणीदृश्यममुपस्थितम् । अघटितघटनापटीयसी प्रकृतिरिति जनैरनुभूतम् ।
 वक्ष्यार्थि यन्न भूत तदेव जातम् ।

पुत्रशोकेन कृष्णचन्द्रस्यापि हृदयगतिरवहृदा । तथा सोऽपि पञ्चस्वमगान् ।
 प्रयाणामेवैकस्या चिताया दाहमस्वारो धाम्यं कृत । सर्वेषां नेत्राणि सज्जतान्यासन ।
 वसतिनिवासिभि स्तेषा स्मारकं निर्मितम् अत्कृपाद् जलायानेतुमागतान् बलिदानस्य
 मूककथा कथयति । इति दिक् ।

दिग्—भ्रमः

कलानाथ शास्त्री निदेशक भाषा विभाग, जयपुर

धूमशकटि^१ प्रतीक्षागले^२ शीत समधिकमासीत् गिरीशेन सकृत् प्रकोष्ठ-
घटा^३ पटिषा दिक्षिता, किन्तु नादिन्योमे तमसि न सा दृष्टिगोचरा भवत् । निशी
परय समपोरित लघुतर चेद धूमशकटिस्थलम्, विद्युत्प्रकाशस्य तावती व्यापक
ध्रुवस्था कथं सुलभा म्यादत्र ? गिरीशेन चिन्तितम् । तथापि समग्र दृश्य विलोक्य
सेनाऽनुमित यद्दधूमशकटेरागमने न्यूनान्यूनम् एकाहोरा त्वयशिष्यत एव । तदैव तु
निर्माभकमिष दृश्यते । यदाकदा कर्मवराणा घृतकाचदीपिकाया पादस्तापध्वनि सुदूर
श्रूयते विलीयते च । द्विधा यात्रिणो धूमशकटि प्रतीक्षायाणा प्रतीक्षायत्नेन सहैव
समिल्ये यात्रिविश्रामरुद्धे^४ गिरीशेन सहैव वेज्रासदीपु^५ समुपविष्टा ।

अवशाशदिनेषु स्वगृहान् प्रत्यागतस्य गिरीशस्य सर्वोऽपि समय कियत्
स्वरित म्यतिपात !! श्व पुनरपि विश्वविद्यालये कक्षासु गन्तव्य स्यात् ।
तान्येव पुस्तकानि, काव्यप्रकाश, तुलनात्मक भाषाविज्ञानम्, भारतीयदर्शनम्
भवभूति, मूच्छकटिकम् । सस्कृतविभागस्य प्राध्यापकाः, केचन प्राचीनप-
द्धत्यनुयायिन, अपरे निरंतरामाधुनिका, एवमेव छात्रा, फतिपये पुराणपद्ध-
तिप्रिया, धोत्रबल्दसाधारणकंपुकनिचिता, अपरे तु पारचात्य यस्त्रवेष्टिता आधु-
निका । सस्कृतविषयस्य स्नातकोत्तरस्वक्षा एव विद्या एव भवन्ति समिथा । यथा
हि छात्राध्यापकादीनामाचार विचारेषु समिथता दृश्यते- तथा कक्षास्वपि समिथता
प्रकटा-मुदकरिच पुवत्पश्च सर्वे स्नातकोत्तरकक्षासु अधीयते । स्नातककक्षासु पुरण-
महिलाना पृथक् पृथक् महर्षिचालया भवन्तु नाम । भगवत्कृपया छात्रावासा नाम
भवति समिथा. । कथाछात्रावाम पृथगस्ति, काम भवतु स विश्वविद्यालय-परिसरे

- १ धूमशकटि ट्रेन इत्यागलभाषायाम् । २. प्लेटफार्मं, (रेलवे प्लेटफार्मं)
इत्यागलभाषायाम् । ३ प्रकोष्ठे बद्धा घटिका गिस्ट वाच इत्यागलभाषायाम् ।
४. मुसाफिरखाना इति भाषायाम् । ५. बेंच इत्यागलभाषायाम् ।

एव । गिरीशेन चिन्तितं यदपदि विदेशेष्विव ममिथाशङ्कात्रावासा अत्रभविव्यस्तहि मनोज-नवनीतमदृशास्तस्य रमिका सहपठिनस्तु सर्वमपि दिवस सत्पाठिनीना कथोप्येव व्यतियापयितु मर्चाप्यन्त । नाश्र्यं प्रयत्यापि बोद्धुमपारयद् यत् स्वाध्याये समय न प्रदाय किमिति मनोजो नवनोरश्च कन्याद्यावावासस्थाघो अमले प्रभून् समय यापयत ? किमिति तावत्रकाशदिवसेषु नूतानि वस्त्राणि परिव्राय स्वकीयाऽभ्यास-पुस्तिकानामादानप्रदानमिषेण^१ कदाचिदनिताया, कदाचिच्च सुधाया प्रकोष्ठे यातु कन्याद्यावावासप्रतीक्षारेण सह सख्यमासादयत ?

तस्य तु मनसि न कदापि तादृशी समुदिताऽऽहासा । सोऽयं सुगचिरदर्शनो, युवा, बुद्धिमान्, विश्वविद्यालय प्राप्तप्रमोऽप्यस्ति उच्चश्रेण्या सर्वदेवोत्तीर्णो भवनीनि सर्वे तस्मै स्निह्यन्त्यपि, किन्तु न तत्र कदाप्यशोष्ये यदेवविधेपुरमिकोचि तापु निरर्थकेषु व्यामेषु समय व्यतियापयेदिति । कुतो न स्यादेवम् ? तस्य परिवार एव तादृश सदाशरपरम्परानुयायी, लब्धप्रतिष्ठश्च । भवतु स काम ग्रामवासी, किन्तु किं ग्राम तस्य परिवारो न मुशिक्षितो न वा भूष्यं स्यान्मधितिष्ठति ? ग्रामवामित्त्वे मयपि किं स निर्धनोचरा नागरिकसभ्यताश्रित ? किं स न जाना-त्यागलो भाषाम् ? अथवा किं स न वे याद्युनिक्वाऽऽचारान् ? छात्रावाम, यत्र हि स समाहृत स्यात् धारयति, स बहुधा कार्यपालकपदेषु निर्वाचितोऽपि । किन्तु न तेन कदाऽपि स्वाध्यायवृत्तिरिच्छान्यस्मिन् कस्मिन्चन व्यतिकरेऽर्घ्यन ममयो यापित । इतस्तुतस्यैव छात्रावामस्याऽऽवागिनस्तस्य महाप्र्यायिनो मनोज नवनोताऽऽवोऽप्यपने स्वल्प, सामाजिक सर्वश्रयापने च समधिक समय प्रददति ।

अस्मिन्नेव शीतावकाशे गृहान् प्रत्यागत स धर्मशास्त्रेण पित्रा सगाम्भीय पृष्ठोऽभूदिति सहमा तस्य स्मृतावागच्छन् । सप्ताहो पि तु नातीत, किमिति न स्मरेत्सर्वं मुस्ताटम् ?

“गिरीश किं चिन्तितं त्वया कदापि विवाहविषये ? अनिरादेव त्व स्नानकोत्तरपरीशोत्तीर्णो भवितामि । तदनन्तर तु विवाहो न भवेदवान्त्रि ? किन्तु करचन ममशील परिवारस्तु पूर्वत एव निर्धारितो भवचित्यनदर्थं मया दृष्टचर एक परिवार । कथया मुगीला, मुनिगिता च । स्नातिरा तु पूर्वत एवा-ऽस्ति, सुदशना सेय कन्या न तिष्ठेद्विवाहिता चिरकाशाय । अतो यावदस्य कश्चन वरो निर्वाच्यते तैस्तत्पूर्वमव यदि मय स्वीकृति दद्याम तर्हि ते यरारा निश्चित ।

१ शीट बुक इयाग्नभाषायाम् ।

स्युः । कतिधा तु पत्राणि तैः प्रेषितानि । त्वग्माता तु वन्द्या द्रुष्टवत्यपि । त्वं वाछमि
 तर्हि पश्य ता त्वमपि !” उच्यते पित्रा ।

“नैव तादृशं किमपि । पञ्चपत्राणि तु चर्चाऽपि न दिवाहस्य ।”

तेन साष्टोपं स्वन्तिमुत्तरितमामीन्

मध्य एव मातृकवनी” किन्तु पूर्वं निश्चयो, वाग्दानं वा भवतिव्यत्र का
 तैः विरचितं पति ? भवतु विवाहं पञ्चपत्रान्तरमेव । कन्यापक्षीया अपि न स्वरन्ते
 तावत्तु ।”

‘भवतु न किमपि, किन्तु वाग्दानादेरपि चर्चा ममाध्ययने विघ्नायेत ।
 लिख्यता कन्यापक्षीयेभ्यो पदस्य कचन वर कृतायंयन्तु ते ।” सघाट्यमनेन पुनस्त-
 रितम् । एतदुपरि विद्वावता, प्रकाममनुभवता च पित्रा भूयान वैचारिको विमर्शस्तेन
 सः कृतोऽभून् । पाश्चात्यमनस्तत्त्वज्ञ प्रायड-एडलरप्रभृतयोऽपि मध्ये समानीता,
 याज्ञवल्क्या मन्वादयो पि. वर्णाश्रमव्यवस्थाऽपि सुभृशं विचारिता, समधिकं समयमविवा
 स्तिस्तिष्ठन् न किं चन विज्ञिष्टं प्रयोजनं साधयति कश्चिदिति जनकेन साघयितुमिष्ट
 नद्विपत्तेन गिरीशस्य ब्रह्मवर्णाश्रमस्थाधारं सततं प्रतिष्ठापयान्वायिको, मानसिक
 शास्त्रेषु विक्रमो न भवति पूर्णो, पादत्वचर्पास्तं विद्याध्ययनं न सपद्येत्,
 तावन्तादृशी चर्चाऽप्यकचिकरी स्यादित्यादि सहैतुकं प्रतिपादयितुमैच्छन् । सुतस्य
 तार्किकभिव्यक्तिकोशलं मनस्येव प्रज्ञसताऽपि पित्रा प्रकटं केवलमिदमेवोक्तं “सर्वं
 तद्ब्रह्ममपि मन्ये, किन्तु प्राचीनानामाश्रमाणां युगं तद्व्यतिपातम् । चतचित्राणामिदं
 युगम् । अद्य हि प्राप्तकौशोर्पा, प्राप्तयौवना वा बालका ऋष्यशृगा इव तिष्ठे-
 युर्नित्यमभवत् । बह्व्यो मेनका विश्वामित्राणां कृतेऽमित्रायन्ते । किन्तु त्वं नाधुना
 ता चर्चा रोचयति चेत्तिष्ठतु तदिदमप्रिमं श्रीपमावकाशं दावत् ।”

सहस्रं तीजो घूमशकटिन् प्रकाशो^१ गिरीशस्य स्मृतिसमाधिं भग्ममकरोत्
 परिधानपिठकगादाय^२ त्वरितमद्यावदतिष्ठत् । आयाता घूमशकटि ।

X X X X X

(२)

‘शानुन्तसं’- नाटकमचनस्य पूर्वाभ्यासानां दशमोऽञ्च दिवसः । किन्त्वद्य
 यावान् विस्मयं समजायत, न तावान् पूर्वं वदाऽप्यभूत् । शक्तिरेव चकृन्ता ।

१. हंडसाट । २. सूटकेस इत्यान्तभाषायाम् ।

प्रदोऽवद्घ' घटिका वीड्य सप्तवेद्यं गिरीग । सार्धाष्टवादनम् कथं समपस्य
निरर्णो नाश' । समग्रनाशस्य नैरयंकपमिद तेन तदा प्यनुभूतमासीद् यदा 'शाकुन्त-
लस्य मञ्जनमस्मिन्' रापिकाधिद्वेगने भवत्विति विनिश्चित्य विभागाध्ययेण नटक-
स्यास्य मवोयुक्त हसन्तरण विधाय तदनेष्टस्य मपादनमारो गिरीगोपरि निश्चित
त महायकत्वेन च मुद्या समनुद्धा, तत्प्रसंगेन च साप्ताहादधिकोऽब्धि' शाकुन्त-
लस्याऽऽलेखमपादने व्यनीत किन्तु न जानात्यती किं तन्कारणमभूद्येन प्रेरितोऽयं
सप्ताहावधि भूय परिश्रम्य आलेखममुं पूर्णमकरोदेव । मुद्यायाऽपि तु भूपान्
परिश्रमो विहित । सा घराकी सकोच विहाय बालकानां छात्रावासे, तस्य कथे
प्रत्यहं समागत्य दिवस होरापर्यन्तमस्यात्, तस्य च श्रुतिलेखमलिखत्, त्वरितं लिखि-
त्वाऽपि मौक्तिकवत्सुन्दरेश्वरं सर्वोऽभ्यालेखस्तथा सपादित इति दृष्ट्वा चकितोऽभवद्
गिरीग । निभृतमलज्जत स, तेन हि पुरुषदम्भामिभूनेन न कदाप्यनुमितमासिद्
यन्महिषा अपि तावत्सुन्दर, त्वरितं च लिखितुं क्षमा स्यु । न केवलं सुन्दरमेव,
शुद्धमपि । मुद्यायां व्याकरणज्ञानमबनुष्यापि तु गिरीशश्चकित एवाऽभूत् ॥ असद्वृत्तया,
दिनमग्ननापूर्वकं गिरीश प्रतिबोधित पाणिनीयव्याकरणानुरूपं प्रयोगं परिवर्त-
यतुम् । कालिदासीयानां समस्तानां प्राचीनपरिवेशोपयुक्तानां च वाक्यानां नवीनेषु
साम्प्रतिकपरिवेशोपयुक्तेषु च वाक्येषु रूपान्तरणं वाच्यमित्यस्येच्छाऽभूत् । किन्तु
स्वल्पमपि व्याकरणसंश्लेषं मुद्या त्वरितमेव सूचयतीति परमता तेन शनं शनं
कालीशसीमत्राचरानामेवाधिकधिकं तथैव स्थापनं समारम्भमभूत् ।

किन्तु न कदापि दम्भस्य, घमण्डस्य वा लेखमपि मुद्या प्रदर्शितवतीति स
सारचर्यमस्मरन् कथं सत्तज्जया तथा शोक्तमासीदेकदा— "भवस्तु कन्याछात्रावासे
नाऽऽगच्छेदेवेत्यहं जानामि । अत एव सकोच विहायाहमेव भवन्त्यात्रावासे समागच्छ-
मेतावन्ति दिनानि । अन्यथा लेखो नाऽभविष्यत् पूर्णं, प्राख्यापनमहोदयारचं नामे-
वारिधिनी प्रासेषयिष्यन् 'स्त्रीशुद्धिद्वज्जबन्धुना त्रयी न श्रुतिगोचरा', इत्यादिना
कथं महिषा एवाऽज्ञानशेषभाज । किन्तु अद्याऽलेखस्य समय-परीक्षणाय । यदि भवान्
मत्प्रकोष्ठे समायातु कष्टं विदध्यान्नाहि महत्सोविष्य मे भवेत् । आनेद्यो मन्वे
होरात्रयं ग्रहीष्यति, एतावन्तं च समयं नाऽहं परथं स्यातुं तदयामि ।"

तज्जया, पश्चान्तापेन च गिरीशस्तारत्वमनुभूय विलय इव सपुल्ल ।
सक्षमाप्रार्थनमयं स्वदिनं कन्याछात्रावासे गन्तुमन्वमन्यत । मुद्यायां शानीय, बुद्ध्यां

बुद्धि, विनय च दृष्ट्वा विहस्तोऽग्री सवृत्त । मन्ये तदिदमेव कारणमभूद्
यदनेन नाद्यप्रयोगे दुष्यन्तस्य भूमिकामपि कर्तुं मनुमत, यदाऽऽथायजानात् यच्छकु
लाया भूमिका सुधा निर्वहेदिति । ततश्च पूर्वाभ्यासेषु भूयत समयमतिशय्य सर्वदेवासी
समयनाशपश्वात्तापाकुतो भवति स्म, किन्तु नायमजानात्कीदृशी भा प्रेरणाऽभूद्यया
साय पचवादनसमनात्तमेवात्य पादो विश्वविद्यालयप्रेक्षागृह प्रति स्वत एव जिगमिषु
सम भवताम् । वापिकोत्सवानन्तरमय सर्वे तदिद नाटकमचनादिक विहाय केवलमध्ययने
एव समय प्रदास्यतीति मुदृढ निश्चितमनेन । मनोज्ञ-नवनीतादयस्तु नाटक पूर्वाभ्या
सेषु कियन्त रसमगृह्णन्ति स पश्यति स्म उपहसति स्म च तान् मनस्येव । एवविधा
स्तथाकथित-सामाजिकाश्रद्धाला सर्षदैव तेनोपहसिता अभूवन् । ते त्वसकृदमु श्रययो
घयन् 'सखे गिरौश, तपोवनस्य ऋषिकुलस्य वा पुस्तककीटापिनश्रद्धालस्त्व कि जानीया
जीवने कोदृशो रसो भवतीति । अरे कुमारसभवस्य भामिनीविलासस्य च पाठका
भूत्वाऽपि यदि वय खदिरदुस्रवद्रूक्षा' स्याम तद्दिघिगत्माक साहित्यपठनम् ॥' एव च
सर्वदेवैतान् समुपादिशत्- 'दग्धव स्वपित्रो समधिक द्रव्य स्ववस्त्रपुटकेष्वादाय
छात्रावामाना जीवन रसयतो यय न जानीमो यदाधुनिकजीवने कियत्य प्रतियोगिता
अस्माभिर्योदध्या दति । अद्य हि प्रतियोगितायुगम् । विश्वविद्यालये प्राथम्य वा,
समधिकानकरन् वा यदि वय न लभामहे, भृत्यै च द्वाराद्द्वारमारमाहिष्पदन कर्तव्य
भवैत्तदा कुमारसभवो, भामिनीविलासश्च न भोजनमस्मभ्य प्रदास्यत । अस्माक
नियोक्ता नेद प्रक्षयति यद् भवता सद्य कतिकन्याभि' सहास्ति, स भवतामकतालिका
मेव द्रक्षयति । " इत्यादि ।

वभासु प्रायस्य लब्धवान् गभीर समादरणीयश्च छात्रोऽयमभूदिति सर्वे
तस्य शौरव रजन्ति स्म । ततश्च तयाविद्या रसिका सहपाठिनो नैन प्रकटमुपा
हयन्, किञ्चनेन ज्ञातमासीद् यस्तैस्तस्य नाम "नैयायिक" इति रक्षितमभूत् । पर्यन्ते
तदिदमपि तेन ज्ञातमासीद्यन्नेयायिद्वत् तस्मिन् केन कारणेनाऽऽरोपितमभूत् । यथा
नाट्यगृहे सहृदयास्तु रसनिष्पत्तिमधिगच्छन्ति, 'नैयायिकस्तु रसा तर्वेश्मकुड्याशम-
रन्ति भा" न निश्चिद्रसयन्ति, तथैवाय जीवनरगमचे 'नैयायिक" एवाऽभूदिति
तस्योचित्यमेभिर्दत्तमभूत् । सर्वमिद ज्ञात्वा विनोदमेवाऽभाव-वभवत्, न कदाप्यकु
प्यत्, यतो न तेनाऽऽमनि सहृदयत्वभाव कदाप्यनुभूत् ।

किन्तु नाटकस्य पूर्वाभ्यासेरस्य मानसेऽज्ञात विचिन्नाऽन्तरिक परिवर्तनमिव

१. शालेख वाचयित्वा, वियत समयमय प्रहीष्यतीति समयनिर्धारणमिति यावत् ।

विजीयते इत्याशङ्कते स्मायम् । क्षणेनैव चाऽऽशङ्कामिमा दूरमधिपदसो । कथं तदिदं
सम्भवति ? धर्षिणोऽनौ व्यासगत, मुनीर्धर्षपरिप्रमानन्तर विधामवन्मनोविनोदोऽयं कां
वा हति सपादयेत् ? नाशय सत्र कामवि हानिरन्व भवन् । मुघ्रापि तु प्रथम श्रेणिका
छात्रैवाऽभून् । साऽपि तु नाटकेऽस्मिन् भूयास समय यापयति । सापि गभीरा,
समादृता च छात्राऽस्ति । द्वयोस्तयाविद्य गाम्य मुग्धमेव । तर्हि सापरात्रीने
होराद्वये पूर्वाभ्यासैव्यतिपापिते को वा दोष समापतित ? सर्वमिममन्तद्वन्द्व
निरन्तरमन्वमवदसौ । किन्तु स्वकीये व्यवहारे पि तु ईपत्परिवर्तनमयमनुभवति
किमिदम् ? यो हि गिरीश अनिताया, श्रद्धया, अग्न्या वा कयाचन सहपाठिन्याऽभ्यास-
पुस्तिका प्रदातु, कस्यचन पुस्तकस्म नाम लेखितु वा पृष्ठोऽपि वाचयेनैकेनैवोत्तरमदान्
सोऽभ्युता पूर्वाभ्याससमयेऽनितया, माधुर्या चाभिवादि किमिति सस्मितमुत्तर
प्रददाति ? अनिता माधुरी च अनमूया-प्रियवदयोभूमिके अस्मिन् नाटके निर्वाह्यत ।
किमिति सर्वा एतां स्व स्व भूमिका शिष्यवन्तपि स प्रमोदमनुभवति । वपुर्वं
श्रीनश्य पादत्राणयुगस्य प्राचीनता दृष्ट्वा किमित्यनेन नूतनोपानटत्रयमिष्यते ? न
केवलमिष्यते एव, पूर्वाभ्यासस्य तुनोपे एव दिवसे श्रीतमन्यनेनोपानटयुगम् ।

नाटकेऽस्मिन् नवनीतोऽप्येका भूमिका वर्तते, मनोज्ञोऽपि । द्वावपि
सुष्यतिगात्रौ युवरा । सामाजिको, लोकप्रियो चाऽपि । कन्याधारावासास्य सोपानं
सह तयोर्षवान् परिव्यस्तावान् नान्यस्य भवेन् । किन्तु द्वयोरप्यनयोर्वाणी न
तावती गभीरा, उच्चारण च न तावन्स्फुटमिति विभागाचार्येण गिरीश एव
दुष्यन्तस्य भूमिकार्यं वृत्तोऽभूत् । पूर्वाभ्यासमाना सचालनस्य प्रभूतो भारोऽपि तेन
गिरीशस्वैवोपरि प्रक्षिप्त आलेखोऽपि तेनैव लिखितोऽभूदिति शृत्वा । नवयुगीना
अनिता माधुरीप्रभृतयश्चात्रा प्राचीनपरिपाटीपटो पुस्तककीटस्येवाऽस्य दुष्यन्तस्येन
चयने मये निराशामनु भविष्यती यशश्चितमनन । किन्तु किमिदं विपरीत सजातम् ?
त दुष्यन्तस्येन वृत्त बोध्यं यथा मुघ्रा प्राग्गीदन, तन्नु प्रत्यागितमेषाभूत्, किन्तु
नवयुगीना कन्यया अपि चयनेनानेन प्रासोदन्नेवेति तेन प्रुतम् । तदेव न जाने केन
धारणेन, गिरीश प्रस्तावितवान् यन्नवनीत कण्डस्य, मनोज्ञश्च विदूषकरय भूमिका
निवहेदिति । स्वरितमेवेदं समुत्तममाचार्येण । किन्तु प्रस्तावस्यास्यान्तं वाचनेऽप्यां
तु नाऽभूत् ? नैव, नैव । किमिति स्यादेवम् ?

× × × × ×

(३)

माधीयशीतस्य निगीथे यदा प्रेशागृहाद् दशाका. शाकुन्तलस्य मचन प्रत्यशी

कृप प्रयावर्तमाना प्रभूवत्सना सर्वेषां मुषारैर्कैव वाणी निरस्मत् । 'दुष्यन्त-
शकुन्तलयोर्भूमिके निर्वहता कलाकार-द्वयेन तु चमत्कार एव कृतः । सजीव इव
तैर्विहितं कानिदाम ।' दशकेषु कुलपति^१, प्राध्यापका, सभाविदानामरिकाः
वर्षिष्ठा प्रशामका, पत्रकारा कलाकारा सर्वेऽप्यासन् । कुलपतिना, प्रशासकैश्च
विभागीयाचार्यै स्वप्रज्ञना कलाकारयो मकारा प्रापयितुमनुष्टु किन्तु पत्रकारास्तु
तेष्वन्यन्तरेव प्राविशन् । सहस्रनपीडन तैर्विरीशोऽभिनन्दित । तदिदमनुमातु सुप्रक-
मामोदयन् इवस्तनेषु समाचारपत्रेषु गिरीशस्य मुक्तकण्ठे प्रद्यमाना स्तम्भा दृश्यन्ते ।
केपूरगण्डिन बाहुरय सस्मिन सविनय चाभिनन्दनानि स्वीकुर्वन्नासीत्, एकद्वेषीधरा,
शुभ्रवस्त्रादृत स्वकीयमभिनन्द्य मौन्दर्यं द्विमुणमिव कृत्वा प्रसारयथी सुघ्रापि तेषा-
मभिनन्दनानि विनयावगता भूत्वा स्वीकुर्वाणाऽभूत् । विभागीयाचार्यो हृषंगदग्दो
भूत्वा समम्पनन्द इवावपि । तदैव संत्यापनोदनिपुणा चेतस्यपर्णी^२ उष्णपेया
समाधाना । भ्रमार्थेण, प्राध्यापकं, कलाकारंश्च तस्या रसास्वादो गृहीतः । न
ज्ञान, कतिवार मतडिक्वाकचक्य छायाविप्रशाहसैस्ता^३ चित्राणि गृहीतानि, कति-
पयैःशुर्वस्तु तस्य स्मृतिहन्ताभराण्यपि^३ त्रिषुशिनानि ।

अपूर्वं कश्चिदयस्मत्प्रभवोऽभूद् गिरीशस्य । कतिजा विश्वविद्यालयोद-
परीक्षास्वनेन प्रापन् सन्प्रभून् तदाऽपि जगानामभिनन्दनान्यमौ स्वीचकार,
बादविवादप्रति शोणितासु प्रापन् लब्धाऽप्यभिनन्दनान्यनेनाऽऽजितान्यभूवन्, किञ्चस्य^४
रात्रेऽभिनन्दनेषु कीदृशमभूद् वैलक्षण्य यदनेन चायचपक सीधुचपकमिद्वानु मूतम् ।
केन कारणेनाद्यनत साफल्यमिदं गरिमास्तद्यनुभूयत इति विचिन्तयितुमवमरोऽ-
प्यनेन न लब्धो यदा नेनचन सूचित यन्मस्तरजवटि^४ कालाकारान् स्व-स्वगृहान्
प्रापयितु प्रतीक्षते । चाय-भान समाप्य नगरस्थरच्छात्रावासोऽयं शठार्तगमनानुसति
याचिना । छात्रावासा सर्वे निकटस्था एवाऽभूवन् । अत सुधा विहाय माधुरी,
अनितादमोऽन्वावद्वाद्वाश्च तस्यामेव शकट्या प्रद्यता । आचार्यादयोऽपि निरगमन् ।
मनोब्र-नवनीतादय इवकीयेद्विचर्चैर्निर्गता भवेपुरिति सर्वे जानन्ति म् । दुष्यन्त
शकुन्तलादिनायकयो इनेऽभिनन्दनाना पूर. इथानःभूदयत् ताभ्या स्ववेपावतारणाय
समय एव न लब्धोऽभूत् । अत शीघ्रं नाट्यवेपावतारणमाभ्यामारब्धम् । स्व-स्व
परिधानानि परिधाय यदा लो बहिरागतौ तदा मचप्रबधवा विद्युत प्रबधाद्युपतहारे
मलान्ना अभूवन् । प्रेक्षागृहाद् बहिरागत्य द्रष्टव्यमपि परस्पर^५ दृष्टिपान कृत-

१ चाय इति भाषा । २ फोटोग्राफर इत्याग्लभाषायाम् ।

३ आटोग्राफ इत्याग्लभाषायाम् ४. मोटर वन इत्याग्लभाषायाम् ।

किन्तु नैकेनाप्यरुर्गर्भनदिन । मनमि परस्परमभिनन्दनप्रदानस्य मत्यामपि तीयायायाकादाया किमित्तेतयोर्वैदरी नात्र प्रमुनेति नेकोऽप्यजानात् विचित्रा समभवद् द्वयोरपि मन स्थिति । गिरीशेन स्पष्टभुभूत यत्साफ्त्यऽस्मिन् सुघाया माह्वर्चस्यापि वर्तने कश्चन भागः । किं तदिदमेव साऽप्यनु भवति ?

“सर्वे गताः । शीत च प्रबलम् । अहं भवती छात्रावास प्रापयानि, तत्र परावर्तित्ये ।” गिरीशेनोक्तम् । गिरीशस्य छात्रावासः पूर्वमागच्छति स्म, तदनन्तरं कन्याछात्रावासीभूत् ।

“चायपानमेतद्वदभूद् यत्तत्र गत्वा निद्राऽजामिष्यति इत्यत्र सन्देह एव ।” स्नपमानमुखाम्बुजया सुश्रयोक्तम् । द्वावपि स्फुटमहमतामेतदुपरि ।

“अद्यतनी मफसना भवतीमेवाधारीवृक्षे इत्यहमनुभवामि । सर्वोऽप्यालेखो मयत्या नायिकाया प्रमुखी भूमिका भवत्या . ” गिरीशेन वक्नुमारब्धम् ।

“अहो विनय । आलेखे किमभूमदीयम् ? भवता तु सर्वं लेखितमासीत् ।”

“समग्रमपि नगर शब्दो भवत्या प्रशसाया व्यापृत स्यात् । पत्रकराणां अनिश्चयया किं भवती नानुमानि ?” गिरीशेन विचिन्तितमागत्य कर्णान्तिवमिव अल्पितम् ।

“प्रथमं तु प्रशसा भवत एव स्यात् । भवतामभिनयं वीक्ष्य तु मयाऽप्यारम्भा विस्मृतोऽभूत् । यदि मदीया वाचन प्रशसाऽपि भवेत्तर्हि तस्यामपि भावस्वीमेव प्रशसामहं दृश्यामि ।”

“किमिति ?”

“यतो हि मदीयाया भूमिवाप्यामपि प्रतिवाच्य भवतामेव तु मार्गदर्शनमासीत् ।

द्वय्यामप्यनुभूत यत्स्वल्पीयानपि छात्रावामपर्यन्तो मार्गं क्रियान् प्रतम्ब सम भूद् यत्तयोर्वैतिलाप समाप्तिमेव नायानि स्म । वार्तालापेऽस्मिन्ननुभूतपूर्वो मधुरिमा कथमनुभूयते स्मेति द्वाय्यामपि ज्ञात न वैति न वक्तुं पर्यते ।

कन्याछात्रावामस्य प्रमुखद्वाराद् बहिर्वैत्रासदी पतिताऽभूत् । विचनं अन्तेव गिरीशस्तदुत्तरं निगण्योऽभूत् । ‘किं भवानश्रोतव्यमिति ?’ सुघाया साऽऽश्चर्यं वृष्टम् ।

“अथाथऽत्रोपविश्य चिन्तयितुं वाह्यामि कथं तद्विषयं सर्वं मज्जातम् ?”

“किं सर्वम् ?”

“मा पृच्छ तत् । अग्नं चिन्तयामि तदा वक्ष्यामि, न जाने किमिति तादृशमद्भुतमुत्तरं गिरीशः प्रादान् ।

“चिन्तय, तदा वदे । अहमप्यनेव विष्णामि तावत्” परिहृतपूर्वकं सर्वदा महद्ब्रह्मभौतस्याऽनया द्यात्रया समुत्तरितम् तत्रैव च स्थितवती । किदिममूढं येन निगीधे तस्मिन् शीतस्य प्रकोपे नैनयो कतरोऽप्यन्वभवन् ? मन्ये तदिदमपि कनिषयक्षणानन्तरं ताभ्यां नानुभूतं स्याद्यन्तो विषादपट इति । तस्मिन् परिवेगे तदिदं तु कथमनुभूतं भवेद् यत्कश्चन तौ तत्र स्थितौ पश्यन्ति स्थात् ॥ किन्तु ह्यतः । किमिदम् ? होराध्यानान्तरं ताभ्यामनुभूतं यत्समुद्येव प्रसम्बतरपको पृष्ठतोऽन्धकारे कश्चन जनः शनैः शनैरपमरतिः । द्वाभ्यामपि सावधनं दृष्टुं प्रयत्नितुं नक्तं, न द्वावपि तु त्रयो जना अनुमिताः । गिरीशेन शनितोत्या, शत्रुपथ्या चानुमितं यत्कोपामको नवनीतः स्यात्, अपरो मनोव सृतीयश्च राजपाल इवानुमितः । द्वात्रावातस्येमे द्वात्रा निगीधेऽस्मिन्नत्र किं कुर्वन्ति ? अस्मिन् शीतेऽत्र किमिति समायाताः । किन्तु तावता कालेन सुदूरं प्रयागाल्ने सर्वेऽपि । ततश्च किमिदम् ? सुदूरादेशं भूमितितन्मादृशमस्य ध्वनिः कथं श्रूयते ? पुनरप्येकोऽट्टहासः ॥ अघुना तु मुनिश्चिक्मेव यदेते त एव द्वात्रावासीयारद्वात्रा । ध्वनिरपि तस्य सुपरिचितः । तेन न ज्ञातं कदा तत्राश्रमं मुषा समुन्वाय, केन द्वारेण कन्यादातावासं प्रविष्टा भवेत् ? किं किंचिद् द्वारं तदाऽप्युद्घाटितं भवेत् ? मन्ये किंचित्-समयं पूर्वमवाऽन्याताभिरद्वात्राभिर्द्वारमुद्घाटितं रक्षितं स्यात् ।

अट्टहासेभ्यस्तथाभिर्गिरीशः कदा समुदनिष्ठः, कदा कुत्र प्रचलितः कुक्षं च प्राप्तः, इति नाप्यमज्जानान् । अपर इव कश्चनापि समाधिर्भवेत् ।

X X X X X

(४)

द्वात्रावासीय-घटिकया यथैव नव वादितानि तथैव गिरीशः, स्वपरिधान-पुत्रमाशय निभृतं द्वात्रावासाद् बहिरासत् । सोऽजानान् यत्द्वात्रावासीयानां कृते नैव भोजनम्यायं समयोऽभून् । ततश्च सर्वेऽपि भोजनकक्षे पृष्ठतो भोजनव्यापृता भवेदुः । किन्तु किमिदम् ? रणवीरः कुतश्चन समागच्छन् द्वात्रावातस्य प्रमुख-प्रवेगद्वारं दृष्टस्तेन ।

‘वयं गिरीश ? कुञ्चनं गच्छामि किम् ? विमिनीदं वस्त्रपेटकम् ?’
तेन पृष्ठम् ।

‘आमं घात । कतिपयदिवमाना वृत्तं गृहं गच्छामि । तूष्णमेव प्रत्या-
वर्तिष्ये ।’ उत्तरित गिरीशेन ।

गृहम् ? एषु अवकाश दिवसेषु न गतं किं यद् गृहम् ? अत्रै त्वव-
काशोऽपि नास्ति । वापिको नश्यत् खनातन्तरं सम्प्रति पञ्चनस्य प्रमस्तीप्रतरो
भवेत् । त्वं वयमस्मिन् वारंऽप्ययं त्यक्त्वा गच्छामि ? किं तत्र कुञ्चनं विशिष्टं
वापव्यामगं ? कुञ्चलं तु सर्वं पण्डितं ?

‘सर्वं कुञ्चलम् किन्तु विशिष्टं वार्यमकेमापतिनम् । तदर्थं पित्रा सह कुञ्चनं विमर्शो
विधेयोऽस्ति । तं विधाय पुनः प्रत्यावर्तिष्ये, गुरुं द्रव्यमिदं गृह्णाम् । इह छात्रावास
भोजनालये मासिकशुल्कं देयं स्यात् । मया पूर्वमस्य निष्ठा इति विस्मृतम् । त्वं मदर्थं
तत्र तदिदं विलेख्ये । अत्र मन्त्राह्लादधिकं समयं न प्रहीयामि परावर्तने । तथापि
अथानमयं द्रव्यप्रेषणं भवति त्वां कथयामि ।’ इति कथयता गिरीशेन रणवीरस्य
हस्ते मुद्रा निहिता । ‘इदं स्वपरं मदर्थं कुर्याद्वेत्तमाद्यु भवेत् । पुस्तकालयस्य पुस्त-
कद्वयं मया गृहीतमासीत् । तत्र प्रत्यावर्तनं तथापि समयं शक्यं एव निर्गच्छेत् । वापि-
कोत्सवानन्तरं दिनत्रयस्य निरन्तरमवकाशोऽभूत् । अतस्मिन्नावकाशोऽयमवकाशपृतेन
मया न वदितुमपि पारितम् । तत्र भिदं पुस्तकद्वयमपि पुस्तकालये मन्नाम्ना
परावर्तये । पूर्वं त्वद् गृहे एव तदिदं नेतुमवाञ्छाम् । किन्तु द्वारं त्वं मिलितं एव,
अतः किमिति न तुष्णमेव तदिदं प्रददे ? अतस्तदिदमपि त्वया वरुण्यम्, कृपया,
इति वृत्तान्तेन गिरीशेन तन् पुस्तकद्वयं रणवीराय स्वदस्त्रपेटकान्तिकास्य
प्रदत्तम् । रणवीरो ना मितिव्यक्तवन् मं पुस्तकद्वयमिदं गृह्णामेव नेतुं
विवशोऽभवत् ।

रणवीराय ‘दिनत्रयावकाशे मया बहिर्षं तुमपि न पारितं मिति कथयताय
मनस्यजानादथत् मं मयं न वक्ति । दिनत्रयमिदं न तत्र छात्रावासस्थेन व्यतिपातित-
मभूत् किन्तु स्वग्रामस्थैकस्य मित्रस्य नगरस्य गृहे यत्र निवसन्तत्र तस्य मुद्दत् नगर-
इयं’ निर्वाण्यामेकस्यां कमररोभूत्, निभृतं व्यतिवाहितम् । मित्राय चानेन कवि-
त्तमभूत् यत् छात्रावासं भूय व्यवधानेषु दिवसप्यध्ययनस्य स्यादिति नाहं तत्र स्थातुं

१ फौजदारी इत्याग्नभाषायाम् ।

८६/राजस्थानस्याधुनिका संस्कृत कथासंग्रहा

वाह्यामि । तत्र मदीया अन्ये महपाठिन समय व्यतिपाषयेयुर्गित्यत्रैकान्ते किञ्चन पठिष्यामि ।' सत्यमेव च तेनैषु दिवसेषु नान्यत् कृतम् । शक्यपते, एकाकिञ्चिन्तने, मनने, सिद्धात्रतोरुने, निदिध्यामने च दिनत्रय, दिनचतुष्टय वा कथं निरगादित्यनेन गणितमपि न । समाचारपत्रेषु कदा किं प्रकाशितमिष्यति द्रष्टुं तास्य वाह्या समुदिता । भोजनमप्यप्य पाश्र्वस्थे पान्यावामे^१ निभृतमनाधारणेषु समयेषु गत्वाऽगरोत् । प्रायसुहृन्नु एषु कवेवाऽभौ । स प्रायशं स्वनिर्माणो-भोजनान्तये एव भोजनं करोति स्म, स्वल्पीयसे एव च समयायाहोरात्रे सृष्टस्वपकोष्ठमायति स्म । अतः प्रकोष्ठस्था तालिका गिरीणस्य सविधे एवाऽतिष्ठ देषु दिवसेषु । अर्घ्यं च म ता स्वसुहृदे परावर्त्य निभृतं छात्रादीमपागतं, स्ववस्तुन्यादातुम् । नाय कचनात्र द्रष्टुमवाह्यन् । इदमपि साध्वेव ज्ञानं यद् द्वारि रणवीर एव मिलितं, न मित्रेषु तेषु कश्चन येषामट्टा-हार्गस्तस्य समाधिन्तस्मिन् निशीथे भग्नोऽभूत् ।

तदैव तेन शिचका गणपतकटिरेता^२ राजमार्गं यान्ती दृष्टा । न तस्या वाश्वनं यात्री स्थितोऽभूत् । द्रुतमेतामाकारयदसौ । तस्या स्थित्वा निरदिशत् सोऽयम् 'द्रुतं यूनयः कटित्यल प्रति धल । व्यप्ययानस्य समयो निकटानत एव ।' सरभस यानमिदं राजमार्गं शक्तिं प्रारभत ।

१ होटस इत्याग्लभाषायां ।

२ साइकिलारिक्षा इत्याग्लभाषायां ।

मूल्यान्यमूल्यानि

शशि गुप्ता

"मात ! अद्य मम कतिपयानि मित्राण्यागमिष्यन्ति । तेषां वृत्ते निश्चि-
दुच्छयेय मिष्ठान्तं चेप्यते ।" विजयेनोद्घोषणोव वृत्ता । "कथं अद्यापि मित्राणि ?
ह्य एव समागच्छन्ते ते । किमिदम् ? अधुना त्वज्जनमपि न करोषि । अध्ययनं चाऽऽ-
माप्तमेव । ततः किमर्थमेतदामन्त्रणादिवमायोग्यते त्वया" मात्रा स निभेत्सित ।

'अम्ब ! त्वं न जानासि । एष खल्वाधुनिको व्यवहारः । यदि नाम
मित्राणि नाऽऽमन्त्रन्ते, तदा त्वस्माकं प्रतिष्ठैव नशिष्यति" विजय स्वमातः ममास्वा-
यितुं प्रायतत ।

"कथं तदीयाहारगृहं नैव नयसि सुहृदः ? एतदर्थं रूप्यकाणि न
प्रतिमासमादत्से स्वम् । आवश्यकतैव कुत्र विन्दते स्वगृहं जनसङ्घातं विघातुम् ?"
शुक्ति प्रायच्छत् सा ।

"बाठ बाटम् । अद्य तु समारम्भं विधेहि । न पुनरामनयिष्ये तानि मित्राणि ।"
पराजित इर्वनया युक्त्या न्यवेदयत् स ।

अम्बा तु प्रहृष्टा नृसत्तामेतामालक्ष्य । जानाति सा पुत्रस्य मुग्धावचनानि ।
परं किं कुर्यात् सा ? एव एव तु पुत्रः । न काऽप्यया सन्तति । नैव भोग्यमेतत्
खल्वाजितं धनम् । परं निरर्थको व्ययस्तु निवारणीयः । अयच्च सेविना न तिष्ठति
गृहे प्रतिशयम् । स्वकीयं च तस्या स्वस्थं न ह्यवापसामहम् । अतावत् सा पुत्रस्यै-
वाद्गुणमुत्साहं शिथिलयति स्म ।

सध्याकाले विजयस्य सुहृद आणन्तुमारभे । पञ्चसु तेषैकां शुर्वातरण्य-
विद्यत । हेमेत्यभिधानमासीत् तस्याः । नैसर्गिकं तदीयं सौन्दर्यम् । वेशभूषा चातीव
रम्या । युगानुकूलं तस्या नेत्रस्य यत्नादाकर्षति स्म सुवनात् । तं परिचुता सा मुक्त-
भावेन स्मितान्यकिरत् । यदि शोऽपि तस्या हस्तं धत्तुं प्रयत्ने, तदा सा नैव अरणे ।

पर केन्द्रादि व्याजेन ह्यन तु भीष्ममेव प्र याजहार सा । स्पष्टतः तदीयोपस्थित्या
स्मिन्नेव मर्षं एव युक्तं ह्यनिति स्म ।

यदा च भोज्यगामयी तदाऽऽजीवा तदा ते हेमा प्रीणयितुं चतूनि प्राय-
च्छन्नं पौन पुयेत् । सत्यं चतुं सर्वैव समारब्धा तत्र ः हेमाऽप्यतादृशमनुनय
दृष्ट्वा तत्र न मोक्षेत् । पर भक्षणस्य तु सीमा भवति । मर्षां भोज्यगामयी तथ सा
निर्गिरेदेराशिनो ? एतत्कृततया धन्यप्रदा एव प्रदत्तास्तदनन्तरम् । न किमपि स्वी-
कृतुं मशमत सा । तस्या निर्गप्रमात्तयमालक्ष्य ते स्वयमपि यत्किञ्चिदप्रतुमाघ्रातु
दा प्रायणन । अन्तराले च मन्नाविद्यात्तयमश्निकृत्य वार्तां अवि चान्ति स्म ।

“अद्य तु मुष्ममहाशयै स्वभापरो न किमप्यभिनव प्रतिपादन इतम् । ते
त्वद्य भाषणाय प्रस्तुता एव न प्रतीयन्ते स्म ।” एवेन समुच्छ्रयसितम् ।

‘अहं तु भाषणस्य समान्ति यावद् जूष्मणमेव चकार ।’ द्वितीयेनो
दीरितम् ।

“अरे ! तदीया दृष्टिन् ह्यमामेव गिन्यति स्म । वराव स इय क्षमेत्
भाषणाय ?” इत्यनेनानेन मद् हेमाया दिशि नयन मयेतमिव कृतवान् तृतीयो
युवक ।

“नहि, नाहे !” वित्रोषमिव प्रदर्शितवती हेमा । “प्राध्यायकास्तु वीणा-
मेवाऽज्योक्ष्यन्ति । मद्दिशि तु एकवारमपि न दृष्टं तैः ।” प्रहृष्टेव प्रतीयते स्म सा
व शयन्त्येनम् । पर सन्धस्य त्रेशोऽपि नाऽविद्यत तत्स्थान, इति तु मर्षं एवाऽऽगिषु ।
तत्रैव तदीया वचनभङ्गमासक्षय समप्र एव मुखवर्गोऽदृष्टहास चतुर्मात्रेभे । नैव
प्रवञ्चनायास्त एत्वेवमिति । प्रकटीकृतं तं मर्षं । आत्मानं पति तेषां निष्ठया
हेमाऽपि बहुशोऽज्यन् । तदनु सा स्वयमपि मुक्तभावेन जहास ।

‘आ । गृहीतैवाऽस्मानि ।’ इत्यनेनानेन सादं सर्वे धनु पुनरप्यदृष्टास
चक्रुः ।

एवमेव मोदमानास्ते होरादय यावत्तत्रैवाऽतिष्ठन्त । तत्राद्यागामिन्यव-
वाशदिवसे चित्रपटदर्शनाय निर्णयं नरत प्रस्थिताम् । तेषां निगमनमालक्ष्य
विजयस्य माता दीर्घमुच्छ्रयमिति । साम्प्रतमन्विलमेव तदीयं यात्र पीडया सप्र-
रतमागीत् । पर वररुपया तदा चपत्प्रादीनि श्क्षान्तिर्तानि । ततश्च परिश्रान्ता
सा क्षणमात्रं शय्यामभ्यास्य । पर तस्यां भाग्य विश्रान्तिगन्वलिखिता आगीत् । अत

वयं लभत मा विश्रानि नियममाश्रयव विश्राम प्राप्तदत्तो मा । यत् किञ्चिच्छुष्या
 वयं ध्रुवा न जगार सा जयितुम् । तयावपाटाद्बुद्धाग्निः । एतन्नेव मन्त्रात्ता मा
 विजय हेमया सह प्रयागत दृष्टवा ।

किमया गृह न गता ? अस्या पितरौ चिन्तितो न भविष्यत किम् ?
 जनया त्रिनामितम् ।

नेव दूरभाषण समूचिनमनशा यदया माध्य भोजनमत्रैव विधास्यति ।
 विजय प्रयभाषत ।

किं माध्यभाजनमपि मयोपवल्पनीयम् ? न तत् सुवरम् । अहं तु
 भृश परिभ्राताऽस्मि । नयेना वमपि भोक्रन्दालयम् । तत्रैव भोजनस्य शुभाम्याम् ।
 कथयिष्वैनं मा प्रति यवनत ।

वाह्यम् । परं विनम्बो जायत च मन्त्रमन्त्रं तत्र न कार्ष्णि चिन्ता
 कर्णीया त्वया । बाह्यस्या तालवनं विधाय गमिष्याम्यहम् । अतो न जागरणीयं
 भवत्या मन्त्रम् । मानर ममाश्वानन्निव विजय प्रावोचत ।

मात्रा न प्रयत्तरितम् । हेमां प्रति नृष्टिं निरिष्य मा गृहं तं प्रविवेज
 द्वारागला च योजयामामऽऽप्यन्तरत । ततस्त विजयन हेमामभिवश्य कोपि नयन
 सकेतं प्रहित । तथा च मह्यम् भूभङ्गणं महेतयदृष्टं मगूचिनम् ततश्चोपावैव
 प्रस्थितौ ।

× × × × ×

कतिपय होराऽनन्तरं कृपाटोदघाटनस्यध्वनिं श्रुत्वापत् । अनन्तं विजयस्य
 प्रयागमनामनुमितिं जाग्रतयात्ताज्जनया । आश्वस्तोव सा पुनरपि शशितुमिषय ।
 परं मृतस्य वधे कर्णे जप इवाऽभूयत् । मायाम मन्त्रवमानीता कापि ह्यामध्वनिरेव
 तत्कणकुट्टरयो ममागता । ततस्त्वनुमीय निमप्यनार्यं हृद्यं मा वृद्धा मनस्यव
 च्छुभोम् । परिभ्रातिवशान मा न जशाकाशितुं प्रनाहयितुं च नैज मृतम् । परं
 त्रिनाप्यतस्यैव मन्त्रभूव । पाशवपरिवतनायपि विद्यच्चिरं विदध्यात् वराज्ञो मा ?
 चित्तवद्वाहृवमात्रियाऽपि ताऽनरन्तं मा विमपि चिन्तुम् । अवशमामानं विज्ञाय
 सा मुमुक्षुवेवाऽऽघिन्ता । पतिस्तु पूर्वमव त्यक्तवशाकिनी तां स्वगत । मामत्रया -
 नन्तरं विजयं जनिमन्त्रत । तमाद्यन्त्रैव सा यथावच्छिद्यजीवत यापयति स्म ।

पर तप आघारोऽपि निर्मूल इव मञ्जान । 'धिमेतादृश पुत्रम् । न यन्तु विवा-
रप्रति म विन्दुनस्य मानुसुलस्य वा प्रनिष्ठाम् ।' तथा निगदिन मनस्येव ।

तदनु कदा सन्तु निद्रावज समुपगता सेति तु तथा नैव ज्ञानम् । पर कथा-
टोदघाटनमुद्रणाभ्या पुनर्नपि जागृतिमाययो सा । भटित्युत्थाय सा मुखद्वारमुद-
घाटयामास ददर्श त मन्दमन्द गच्छन्ती कामपि भ्रुवति रिचिन्दूर । पृष्ठादृशा
परिधानेन च हेमाया शक्ति च मन्थेन प्रत्यभिज्ञान तया । एतद्दृष्ट्या बहुरान
मावतत्रैव तस्थोमा । पर तदभिणी तु माग्ध्रन न किमपि द्रष्टु पारयामास्तु ।

अथ ' ति पश्यति ? ' विजय पृच्छती स्म । विर म पृच्छत स्थिन्वा
मानरमवनापयति स्म । मन्थेव रात्रिगत म्दस्यमनातृतिगिति तु नैवज्ञान त वृते ।

' वध्यामि स्वकीय शोभायम् । समुद्धिन्नेन वचना प्रत्युत्तर दत्त प्रयच्छित
तया ।

' पर न वोऽपि व्यधने निवामान शोभायि दृष्टवा । " गुप्तेन वाचातुर्पमिव
प्रदर्शितम् ।

' गृहान्त प्रविष्टमन्तन निवृत्ते गत्वरम् । विजय वागिशत्य त्वन । न
श्रीडनीय स्वया विपश्यन्मया मह । मन्थेवाग्भुभावहा भवन्ति स्फुटयोऽप्यतादृश्या
पुत्राय । अमन्थे ता गन्तु गिनुकुल भर्तृकुल चाऽऽविलगितु क्षमते । अतोऽस्या
गाहायै सद्य एव परित्यज्यम् ।' उपदिदेश मा पुत्रमेवम् ।

"अल भाग्येन मान । तामह परिसोतुमिच्छामि । तयाऽपि स्वीकृतो
मशीय प्रत्यान । अत्रैव सन्विशोरनुमति सप्रप्य वाग्दानस्य घोषणा वरिष्यत वध-
द्वयेन । अनस्त्यया न स्मिष्यनघा चिन्तनीय कथनीय च ।" विजयस्य कथन तुष्टि-
सम्मिथित समाश्वामनमिवाऽऽभ्राति स्म ।

वाडं कथन प्रपीडिता सा तादृशेन पुत्रवचना किमपि विकृतत्व सप्राप्ता ।
क्षणार्द्धे यावन् सा तनुजस्याऽऽजनमेव निभाषयामास । न विश्वमितं तया यत्तद्दृशस्य
मस्तक श्रुप्तार्णवेव परिपूर्णम् । न व दापि चिन्तित तथा यन् तस्याः स्वकीयस्तनय-
स्व विवाहायै मानुरनुषामप्युपेक्षिष्ये । तदीया वाडं वय-तरणी तु साम्प्रत मध्ये समुद्र
निमग्नति सवधारि दृष्टया । न किमप्यवशिष्ट तज्जावतार्थमिति निश्चिन्त्य ता
प्रोवाच-

“यावज्जीव त्वहं न तां प्रवञ्चनामयीं पुत्रवधून् स्वीकरिष्यामीति जानीहि त्वम् । अथच्च न चेत्स्व त्यजति स्वगृहं, तदाऽहं यत्र कुत्रापि यास्यामि, भिभावृत्तिं चाश्रित्वा वशिष्टो जीवनं यापयिष्यामि ।”

यापयित्सेनेतं सा प्रयुत्तरमभ्युत्थैव स्ववक्ष्यात् प्राविशत् कथाश्रुत्तरश्चा-
 र्ज्यामयोऽप्यन । विजयाऽपि क्षणं यावदन्वितयाऽनया स्थि या स्तव्यं दत्ताऽनिष्टत् ।
 नवरत्नं स स्तानादिद्विधाभिनिर्त्तं सः । गृहानिमगार । अतिर्द्विर्द्वयं वपारो तु तेन
 वकीयमाऽथाननं गिरिषो । एव उतु स प्रमथिषी प्रथि नैःप्रापशोऽथ व्यनक्ति स्म ।

× × × ×

स्वरिनगत्या स भाविश्वसुरस्य गृहमाजगाम । परं नाऽग्रेत प्रातरुदुगो-
 र्जितदेवगमनं हेमाया विप्रं मनमहाशयय । स्फुरितेव स्वेरणं तं पृष्टम्—

“किमिच्छते भवता ?”

‘हमा मिलितुमिच्छामि ।’ विजयस्य स्वरं शिक्कार इव प्रतीयत स्म ।

‘स्वपिति सा । अनोऽपराह्णे समागन्तव्यं भवता ।’ मनमहाशयेन वार्ता-
 मथाप्यिरिव समूचिता ।

‘परं तत्रैवाऽऽहूतं समागतोऽस्मि । कार्यं चाऽऽज्यस्यकम् । पश्यन्तु श्रीमन्त-
 स्तावज्जागृता न वा सा ।’ एव स दृढमाष्ट प्रक्रीचकार ।

अवेतत् मनमहाशयो भृशं चुनोत् । तं नयनाभ्यामभिभृत्तिर्द्वा इव वर्षितु
 मारुभु । तदीयावोप्यत्रापि स्पन्दनबाहून्पयवधानतनमिव चञ्चतु । नैव स स्वगृहे येन
 वनाऽपि चातिशेन निर्देष्टव्यं आसीत् ।

“निष्कमणं विप्रश्चि तावत् । न सा दिदृग्भते क्वपि । मद्योगृहान् मय्य एव
 प्रयागता सा त्वदर्थं न किमपि कथयामास ।” उदीर्येतत् स परावर्तत ।

‘शृणुत यूयम् ।’ स्वरं कामपि नञ्जलामानीयं निजगात् स । ‘हमाया
 सान्निदध्यं रघनीयमासीदेतत् परं नैवाऽनमग्यत तत् सन्तु भवद्मि । अतः सन्तु
 कथ्यत— तदकारिणैव मया ।”

‘अस्तु । त्वरग्व तावत् ।’ प्रयागतयत् मनमहाशयः प्रावोचत् ।

“मया त्वेवदेव निवेदनीयं यत् ।” तदीयं वाक्यमपूरुषं मयाऽवर्तत ।

“किं तन्निवेदनीयम् ? जीघ्रता विप्रेऽपि । मया त्वग्यापि कृत्यानि
 विधयानि ।” ममवक्तिशेन भृशमवर्तत मनमहाशयः ।

'धानां त्वेषां न जाने क्वृषां न वा परम् ।'

एतन्न वाक्यस्थानेन तस्य भीतिः स्फुटमायाता ।

'किं त्वं परं परमिति व्रजसि ? कथय त्वि वस्तुनामोक्तिः । अन्यथाऽग्नौ
कुलं स्वग्रहम् ।' विजय तर्जयन्तिर पतोयने स्म मेतमहाशय । विजयस्त्वेतया
प्रनाडनया समग्रिव विभवाचकार । हेमाचेतत्राऽभिहितं तदा तु सर्वमेव गुरुरम-
जनिप्यत् । परं सा तु मुखं स्वकितोति विचिन्त्य य भृगुमशोमत । भीतेन यत्तु न
किमपि माधयितुं शक्यते, इत्यपि य विचारयामास । तप अवगरो न पुत्रागवन्तेति
तत्रास साहसं सगृह्यं वनेवादनं— 'उद्बोवोऽमिच्छन्ति हेमामहम् । तथा पाऽनुगतोऽहं
प्रमोचुमेतत् । मान्प्रत भवतामाजीर्वयानि याचेऽहम् ।'

'किम् ? किम् ? उद्बोवोऽमिच्छन्ति हेमाम् ?' कथयित्वात्तत् सेनमहाशय
उच्चैर्जंहास । 'तत्पूर्वं तु स्वमुखं परय कस्मिन्नपि दर्शने । न जाने कस्मिन्प्रा-
त्वाद्गुणं पुररास्तस्यै वामयने मदीयां विपुतां मन्वति मद्गुणम् ।' एव म उपर-
मिनयान् त प्रमोचतम् ।

'न वामयेऽहं भवाम्भक्तिम् । याचेऽहं केवलं हेमामुद्घातार्थम् ।' दर्शितं
इव म प्रमोचन् ।

'परं निरुपवद् गुह्ये न वस्तु क्षमते मदीयां पुत्री । तस्यां कृते स्वयंभवात्
तु दैनिक्याय व्यायाऽऽप्यवर्षाणि । किं तादृशं व्रजे त्वं हेमामर्षम् ?' कथाऽपि
हीनोऽप्युवा विजयं पश्यन्नापयन् हेमायां जरा ।

'नहि, न क्षमेऽहं तादृशे व्ययाय । यथुना स्वधीयानोऽस्मि । परं मन्विता
मरितं परिवारोऽरूपंमे किमपि द्रव्यमवशिष्यो कोषागारे । अप्ययनममार्गि
यावन्नाश्रितमेराम्मदीयं जीयन्म् ।' विजयेन नम्रतया निवेदितम् ।

'मच्छं ताम् । अहमयं ममानर्थेवाऽऽममनीयं त्वया ।' सेनमहाशयेन
निगदितम् ।

अत्रान्तरे हेमाऽपि तत्राऽऽजगाम । तां दृष्ट्वा विजयं नमुग्धात्त इव
मजान । परं त्रिदृशि दृष्टिपिपातनेन तदीयं उभाहः मप्योवाऽऽश्रुत् ।

'किमर्थं न व्रवीषि त्वम् ? किमावयोर्द्वारं स्वयनमर्हति ?' हेमा
प्रपृच्छ म ।

'कीदृशो विवाहः ? स्यात्तु नेत्ये किमपि तादृशं य धनम् । परिहास-
जल्पेन तु सर्वमेव विस्मरणीयं त्वया । अप्नु । महाविद्यालये मितिप्याय आयाम् ।'
इति कथयित्वा विनेश सा गृहान् ।

हेमाया वचोभिस्तु विजयस्य हृदय विदीर्णमिव सज्जानम् । यस्या वृत्ते स स्वजननीमपि तिरस्चकार, सा तु प्रस्तर प्रतिमव बाह्य सौन्दर्यमेव धत्ते । तदन्तस्तु हृन्नाम्ना हृषीकेन स्फुरणमपि न विधीयते इत्येव सप्रधारित भ्रममानसेन विजयेन । किन्तु अर्धव निगयो जात इति वृत्त्वा स कथमपि किमपि धर्ममङ्गीचकार । न कोऽपि लाभस्तत्र स्थितेनेति मचिन्त्य स स्वगृहाभिमुख प्रतस्थे ।

×

×

×

×

×

गृहद्वार तु तथैवऽनादृतमासीद यथा तेन त्यक्तम् । एतद्दृष्ट्वा स वयाप्य-
निष्टऽऽशङ्कया विचलित इव ममजायत । ततश्च स स्वरितगत्या गृहान्त शविशन् ।
स्वकक्षमधिगमना जनवित्री सदृश्य तदीया प्राणाम्स्तु प्रतिनिवर्तिता इव सजाना ।

पर तज्जननी तु निश्चतनवाग्नेन । पुत्रेणाऽऽजागितानि सा प्रत्युत्तर
नाऽऽदात् । ततस्तु स्वरमारोह तेन मानुहंस्त नाडिका सस्पृष्टा । किञ्चित्तकाल
तु स किमपि स्पन्दन नाऽऽवबभूव, पर शनै शनै नाडिकाया स्पन्दनाऽऽभास मुख-
रतामापेदे । एतेन धनु समाख्यन्तोऽपि स दूरभाषेण पारिवारिक चिञ्चित्तकमुदा-
जहार सद्य एव समागतुम् ।

चिञ्चित्तकेन नाऽऽध्वो विलम्ब कृत पर तदन्तरे विजयस्तु मानुचिन्तया
भृशमव्ययन । तदङ्गानि च यदा यदा प्रकम्पनमिवाद्यु । निश्चितरूपेण न जीविष्यति
स मातरि दिवङ्गताया मयाग्निः । तु स्पष्टमव प्रतीयते स्म ।

एतदन्तरे चिञ्चित्तक समागमाम तत्र । तेन तु हृदयपरीक्षण यन्त्रण
रूपहृदयमन्त्रादेव परीक्षितम् । ततस्तु कोऽप्यौशधोरचमस्तेन प्रारब्ध । प्रथम
तु स किमपि श्रवण हस्तनाडिकाया निचिधेन । तदनन्तर च तेन किमपि हृदय-
मवाहन विहित । रुग्णाया प्रतिश्रिया च दृष्ट्वा स नितशामतुष्यन् । ततस्तु विजय
यपोचित निर्दिश्य निर्गत स ।

चिञ्चित्तानान्तर जनया पात्रपरिवहन विधाय स्वनयन ममुमीलिते ।
स्वपुत्र च पात्रे स्थित समालोकय स प्रनुदितेष भद्राता । विजयस्तु मानुश्चरण-
योऽवनत क्षामामव याचते स्म ।

स्वीकृता

डॉ० नन्दविशोर गोतम् 'निर्मल'

व्यतीतोऽयं निशोककालः । विभावरो चन्द्र इदम् सप्तमुखा । निशाकरेण
निजकरं रजनोनायिकादान्तमावगुण्ठनमपातम् । स्वप्नभाषनाभिश्चिन्तितो दामो-
दर सहस्रैव जागृत । चन्द्रेण मिलित्वा रजनी विलोक्य तस्य हृदये स्वप्न साकारं
कृतुं तातमा जाना । “हे निजानाय ! कदा तद्विनमागमिष्यति यदा मम निर्धनस्य
कन्यापि निजकरेण स्वीकृता भविता ।” उक्तं मनसि तेन । स शय्यामुपतिष्ठत् ।
मनसि महद्दुःखं भारमनुभवन् चिन्ताजालमार्पाततोऽयं पर्याकुलोऽभूत् । निशा
धूमरा जाता । उपानागरी समापना । स्नानादिकं कृत्वा, पाथेयं नीत्वा आत्मजायै
वरमन्वेष्टुं नगरान्तरं प्राचलत् स ।

देवदामेन पूर्वमेव प्रथोदितं स इन्द्रपुत्रीमवाप्य धनाढ्यं सुरेन्द्रमुपागमत् ।
भव्यं श्रमात् विलोक्य तेन कल्पना कृता “किंयत् मौभाष्य मे बालायाराधयाश्चेत्
गृह्यस्य गृहिणो मा स्यात्” किन्तु निर्धनतया तेन चिन्तितं यत् इयं मुकल्पना,
न कदापि सत्यं भवितुमर्हति । पुनरप्यन्तर्गमना स माहमं कृत्वा अजिरं स्तित्वा
सुरेन्द्रमहाभागा ! सुरेन्द्रमहाभागा ! इति वारुह्यमाकारयत् । सुरेन्द्रोऽपि अजिरं
भद्रपुत्रं विलोक्य तमस्कन्धे पृष्ठवान् “कुतः समानादिताः श्रीमन्तः ?

दामोदर — उज्जयिनीत ।

सुरेन्द्र — कथ्यता कथं समागमनं भवताम् ?

दामोदर — श्रेष्ठिवरदेवदामेन प्रेषितोऽयं नन्दनात्मजो दामोदरः । श्रावसा दशानाय-
मन्मशाप्तः ।

“अहा ! हा ! हा ! देवदामस्तु भस्माकं पञ्चमित्रमन्ति । इति उक्त्वा
सोऽजिरमुपगम्य दामोदरस्य वरं करेण गृहीत्वा निजानिषिक्तं नयति । किञ्चित्-
पश्चात् वार्तापातान्तरं दामोदरं पृच्छति “श्रीगता गुपुत्रस्तु अत्रैव स्यात् ?” “नहि
महि आयुर्विज्ञानशिक्षायास्तु स तु भूपालनगरे वर्तते, चित्रं द्रष्टुमर्हति भवन्तः ।”

त्रिभुवनानन्तर सुरद्रोण उवाच— दामहृद्यमुद्राया प्रस्ताव प्रभुत ।
 दामादरस्यायनुवन् दीर्घमात्र च विनाश मन्महृद्यमुद्रा स्वीकृतुं प्रमत्ता भूत ।
 दामादरस्य तु तस्मिन्नेव काले पश्चिन्नेव समाहूय विवाहार्थं त्विन् निश्चितवान् ।
 यद्यपि तामोदरो घनाभावतः प्रसन्न आसीत् किन्तु निजकथाया मगदाय म मनसि
 निप्रारथानाम यत भवन्नाम मम गृहस्य विक्रय परन्तु राधाया विवाह शोभन
 करिष्यामि यतो हि राधैव तु मम एकमात्रमन्तति ।

दामोदरो वरयात्रागमनात् पूर्वमेव निजगृहे यामीकृत्य पञ्चमहृद्यमुद्रा
 प्राप्तावान्, पर दोभाष्येन विवाहसमये पूर्वविक्रय तद् धन चारंरपहृतम् । तथापि
 दामादरस्य धैर्येण यत्कृतवान् तस्य मन्त्रिण विवागेरप्यत्र ममुद्रभूतम् किन्तु पुन धैर्य
 मानस्य तत्र निश्चित यत् विवाहानन्तर सर्वं समामाधयिष्यामि । वरयात्रा तस्य द्वार
 समाकृता पर एत न कर्म अपि निजहृद्यस्य कान्तमिहिका । वरपश्रवनेः मानस्येन
 भोजन कृतम् । सर्वाणि औचकारिभगवत्पराचारार्थ्यपि जानाति । मन्त्रिणस्य काल
 तन्निवृत्ति विनाशय सुरद्रोण दामादर जगात् दामादर मनोदय । स्ववचन पारिभाष्य ।
 दामादर — नूनमेव वचन परिभाषयिष्यामि मगनविधानानन्तरम् ।

सुरद्रोण — (त्राजदृष्ट्याविनाशे) दामादर । वचन परिभाषय । ममय सजान ।

दामादरा नीतवधमा उवाच मायवया । हो मम गृहान् उपायनरा-
 शिरोरैरपहृत इमानि क्वचामि भूत्वा सुरद्रोण एक ओषादिनो भूत् यत् येषु तदैव
 त्यक्त्वा निराश्रय प्रयावन्त । दामोदरोऽप्यत्र पश्यत्या मन्ददृष्टमनुभूय पञ्चत्र
 यन् । दामोदरस्य स्वगवामन राधायाग्नम्या जनयाश्च हृदये वितीर्णै । किञ्चित्
 कालानन्तर उपायनराशिरोरैः श्रद्धिना यामीकृत गृहम् अङ्कितम् । अधुना राधा
 तस्या जननी च निजगृहं त्यक्त्वा अरस्थान निवसन्त स्म । राधाजनया जन स्य
 शाणासाधारे कस्यचित् श्रद्धिन् पाकमवाया कार्यं स्वीकृतम् । एतया राधाजननी
 एतया जाता, तदा तदा स्वस्थाने निजत्तमया राधा पाकमवाये प्रेषिता ।

विवशनाया राधा श्रेष्ठिगृहं मनवती किन्तु नवयोवना राधा विनाशय
 श्रद्धिना मनसि त्रिचारा जाता श्रेष्ठी राधामनुचितदृष्टया दत्ता परन्तु राधया
 दृढमभिमतम् । अतएव च तच्छा मा मौनमाचरन्त्य परगृता । गृहमुपगत्य मत्र
 मात्र निवसित तथा । राधाजननी विपत्तिबाध त्रिदोषत्र निश्चितवती यत् राधा
 कथमपि श्मुगनय गच्छति । माश्रुतत्राम्या हा रागामुत्तवती स्वमुराय चत्
 वदा तत्रैव कथमपि स्थानस्यम् । माया गत गा श्मुगनयमुपगतवती पर
 सुरेन्द्रम्या न स्वीकृतवान् । राधाजननी तु कानिचित् क्षिन्तानि ध्यनीय जनन

महददुःखेन पतिमार्गम् अगमत् ।

इदानीं अगदित्र भीषणतर जात राश्यां । तथा जीवनथापनाय स्पृन्निवाय
प्रारब्धम् परन्तु दुष्टयुवकानां दुराचरणान् तस्यास्तत्र तिवगनमनश्च जातम् ।
राधा तत्र स्थान विवशतया त्यक्त्वा निर्गन्धिना च भूत्वा नक्षपहीनेदं अचलन् ।
मन्मथमेव रेतगन्धी प्राप्य विना विचारेणैव सा प्रथपथेगिकक्षमृपातिष्ठत् । किञ्चिन्न-
वानान्तरमत्र पात्रादिमागपत्र निर्गन्धिक समागत । सा राधा यत्राप्रमाणपत्र
दर्शयितुं पृष्ठवान् ।

मृगीव भयभीता राधा अवदद्वक्षणेन तरोद । राधाया कम्पावस्था
दृष्ट्वा मन्मुगामीनस्य युवकस्य हृदय कम्पायाप्लावितम् । दयाद्वेन तेन तस्यै
बान्धवै शीतमक यात्राप्रमाणपत्र निरीक्षत्वात् । तत्र परमना पृष्ठवान् क्व
आगतौ भवती ? कुत्र च गमिष्यति ? कथं च यात्राप्रमाणपत्रं न जीन भवत्या ?
परन्तु अवलया तथा न किमपि प्रयुत्तरं दत्तम् अपितु अवराधानन्तरमपि नम्या
नन्नपोक्त्वा घाशुघाता प्रवदन् ।

महमेव युवकस्य दृष्टि राधाया मुद्रिकायामतिष्ठत् । मुद्रिका सा अभिज्ञा-
ना । चिन्तितेन तदा यत् इयं मुद्रिका तु मया भायार्थं मन्प्रगितासीत् । माहृतं कृत्वा
न पृष्ठवान् 'अपि भवती राधा ? इत्वेन सा चञ्चितवती उवाच' कथं भवतिभिर्जाति
यदहं राश्यामीनि ? युवकोऽपि जगद् 'अङ्गुलीयकमिदं कथयति । कुत्र तव पितुः ?'
राधा — तमो तौ स्वर्गं गतौ । अनाथात्तमेव दास्यन्मिमं समानं जोदित्वा ।

शर्तं शर्तं सा मर्तं कथा तस्मै श्रावयामास ।

युवक — दैवल्यं मा स्म गम इन्द्रपुरीवास्तव्यं मुग्धेन्द्रा मत्राऽऽमत्र अमरनाथो म्मि ।

राधा चञ्चितचञ्चिता भूत्वा लज्जया अवनमिता । मञ्जलनत्राभ्या तथा
पृष्ठम्" कस्मान् कारणात् गृहं गच्छति भवति ?

अमरनाथ — जनसन् पत्रं श्रोतम् । तेषां स्वाम्यं नाग्निं समोचीनम् । चल
त्वमपि मया सह पितृसादसंवाधम् ।

राधया मन्ये पुनर्जीवनं प्राप्स्यम् । स्वामिन ओदार्यं प्राप्य सा मनाथवती ।
गृहं गत्वा तथा हृदयेन एतादृशीं श्वसुस्मेवा कृता यथा तस्य हृदयमपि परिर्वतितम् ।
धुक्तावस्थायां कारणात् मुग्धेन्द्रा दिव गत परम् अमरनाथेन साध राधा तु जगप-
त्सिन् सुप्रमनुभवति ।

राष्ट्र निर्माता

ईश्वरानन्द शर्मा

जनादनात्रमरप्राप्ताध्यायको स्ति । जीवनस्य महान्त भाग शिक्षणकार्ये एव मांतिवाहितवान् । मण्डनस्य कापि शिक्षणसंस्था नामीद् यत्र तस्य महामाङ्कित न भवन् ।

जीवनस्य स दशावो वनमानस्य तस्य मुखे विनाक्य तत्काले प्रति सहानु-भूतिप्रदर्शनमन्तरा कापि न तिष्ठन् । ग्रामस्य मुख्यभाग तस्य ज्योतिर्शीर्षं पंनूवमपक्व-वगृहमभवत् । जरमाभिभूतोऽत्रमरप्राप्तयेन स तस्मिन्नेव नियमति । कामना तु तस्ये यमामीद यत्तस्य स्थाने एकैरेणवाचित चक्रुस्व गृह निर्मित भवन् किन्तु कामना कामनीशाम्भ्यात् ।

गृहस्य बहिर्वेदिवाया निम्बू भूम्याधस्तात् तस्य मृत्पृष्ठं निधाय स आशि-वसमनिष्ठः । मन्त्रिणि वाद्यक परिवर्तितो जातः । यौवन यद्दशान् कृष्णमुष्णीपर्व-पयंघान, तस्य स्थाने स मुग्धवान् श्वादिनिर्मित तदागतमाग्ने । यत्र तस्य शुक्लश्वत-शिरःकशा स्पष्ट द्रष्टुं पायन्त । धीनवननपरिधानादिकं तद्ववाभोन् किन्तु तस्य प्रत्यागतस्य मुत्तं त्वरया नागच्छति । तद्विचिदस्य शिक्षणस्य इतभाष्यस्य कपो पूर्णामाश्रयानु-कथमपि नो सकुचति । अत्र ग्राम तदध्यापिता बहव युवान् सन्ति । तपु कापि गतिमागति च कुवाण 'गुरुभ्यः प्रणामा' इति वदन्ति तदा स स्वकीये निर्भीचिनः नत्र उन्मील्यआशाश्वितन चक्षुषा पश्यन्ति, किन्तु तदन्तरमागतुक् दूर एव प्रयाति ।

ग्रामस्य स्थविरो ग्रामणी, य तस्य आरमडाध्यायी समभवन् यदा कदा तस्य समीपे तिष्ठति । स प्रतिभात्रता यत्रनत्रोच्चपदासीनाता स्वकीयवृत्तात्राणां कथानक मोमान्माह्वयति । तत्रप्रसंगे स मोच्छ्वाम भाषमाणाऽभूयत् "यद्गुम्बुडो-निष्ठः शिष्यः शक्यतामिति" । किन्तु तस्य स्वनिर्मातारमेव व्यम्मन् ।

रक्षितस्तनः । ग्रामं यातायानमारुह्यम् । दिवाकर समश्च दूरत विगतनपदतमात्रया निमरस्यारपरपार प्रयात् दृश्यते । यामिनी यष्टिमादाय

भित्तिप्राहमनात् । 'किमपिपत्रवाहक नायात् द्वाराभिमुखं पृष्ठं विधाय स्थितं स्वयन्निमवलोचय सावोचत्'

अनादृतस्तिमितं नेत्रं पल्लव्य न जान श्मिन्वेपम ण आभीत् । तेन यामिनो पाती ननुता भवेत्, यदि ध्रुवादि तरा तदुत्तरितुभुवित् नामन्वत् । तमुखं पूनतोऽपिभृगु श्यामायमानं गानभासन् । यामिनी तस्मादपि शुका मती कण्ठमिव जनि । सा मध्याया इमिनान्धकारे स्वपत्नं विशि करुणापूर्णनिर्ममं ध्यानपरायणा सती निरीक्षमाणाऽभवत् । योऽनेमुखमिदं कीदृशं प्रभासमानमासीत् । यदाह उरिणीय पत्यु मदनपागताऽभवत् । अयं सर्वं कायं वचनास्थि पञ्जररत्नक एवावलोचयते । तस्याः ध्यानं वरवत्पादं बहिर्निगनहस्तयोह्यग्निमम । पादौ जामुनी, कपोलौ पूर्ववदानीनावशिष्टौ मामस्थानं बलितं चर्भवं प्रतिभाति । दास्ममानानि वत्राणि केवलायस्थीनि योचरीभवति । स्वपतिं दशदशयामिनो लोचनाभ्यामध्रुवि प्रावन्नन् यैर्देदिनीपदान्चल मित्तम । सा मौनमवलम्ब्यैव प्रतिनिवृत्ता । यष्टिध्वनिना अर्नादनस्य ध्यानं भ्रमम् । धमपत्नी दष्टवा नेत्रमोहितग गहनं प्रसूतम् । स त्वा निरीक्ष्य मुद्रितनेत्र एवोवे । न्वया किमपि भगितमासीत् ?

सावद्वा मनी परावृत्तं चक्षुर्भ्यां निषेधं विधाय चिन्तितोदासीनमुद्रायामेव शिरोऽवन्वयत् ।

जया नामताकिम् ? सो बोचनं भवान् द्वारि तिष्ठति । ता इतएवामि प्यति । धमपत्नी गनैरवदत् ।

माम् विस्मृतम् ? मा स्थानागता ? धनाच्छकारे तस्या अनागति चिन्ताया विषय इति पिता जगाद ।

चित्तमापन्नं स क्षरोक्षरौ बधमानान्धकारे परिधमाया दिशिदत्तदृष्टि- तिष्ठत् । साद्र तपसि द्विहस्तद्वररचमपि वस्तु द्रष्टुं न शक्यत् । यामिनी यथागता तथैव निजगाम ।

तागता जयति दिवपश्यन् जनाऽना दीप निरशवासं तत्याज । स्वकीयाऽऽ धिक्शया स भृशं विव्यथ । सोऽचित्तवत्—

ममाज्जीवनपर्यन्तं सेवमानस्य गमं कृतं स किमकरोत् ? मह्यं राष्ट्र- निर्मातुं दीयमानं पदमुपहृत्वासास्पदमिदं प्रतिभाति । मम शिष्याः सबक्षेत्रेषु कर्म सम्पृक्ता वनन्ते । परमौरपिकिमहं कदापि सन्ध्यात् ? गुरस्काररूपे अवकाशपात्तं चतनं गनमानमुपकल्पितमेवाहम् ? ममाज्जम्पदृष्टी मदीयमूल्यमेतावदेव ।

अतीताभ्यागङ्गजीवनस्य स्मृत्या तस्य समग्रं शरीरं रोमाञ्चितं जातम् ।

जीवनरक्त कथं कथमापवाहितम् । सर्वैर्वाधिकं वृद्धं नानुभूता । पत्नीजीवन
मागच्छन् नताद्योगिनि व जाना । यदगृहं पूवपुरोधोवाजिनं दायभागे प्रप्तं तस्य
पुनरुद्धारावापि नैव मानदरम् ? तयैव भग्नदशेव मम्प्रति अरुक्तेतरजाञ्जितं
मयाप्यन ? मममनध्यापनव्यवसायं कारि मम्मामदृष्ट्या नैवापश्यन् । घृति प्रमणेन
राष्ट्रनिर्माणं कर्मणि मवानशाभाददृष्ट एवावमम् । नम्प्रति स्वयामभिमतं अपरिचितं
इव आपन्नितोर्जितम् । मया मन् कम्पापि महानभूतिं प्रेमचापि नोदरीवति ।
विश्रुत्या मह्यं प्रदत्ता यामिनी जीवनस्य यात्रायां शिष्येण आश्रितकष्टमवान्भवत् ।
कदापि बुद्धिजिनपारावपादरं नो पूर्णम् । तस्या अश्रमि मित्ते नत्र विलोक्य मम
धैर्यस्य मीना न निपटति । बाधस्यैव नय कथा दीरुत वि दशयभवाभवत् ।
भोजनाच्छादनशोचिताकापि व्यवस्था नैवजाता । मन्मिषी भूषणि सा मासा-
भूषणवमनादिमञ्जानामपी कदापि नायाचन । सा नोज्ञानात् स्वादिष्ठं मधुरं
भोजनं किम् भवति । शोभनानि च परिघनानि कानि भवति । मामान्नं वनत्र
प्र ९५ माञ्चतन नेत्रवारि प्रमृश्य स्वगृहकार्ये मर्दवनन्तरानिपटन । त्यागस्य तपसश्च
किं फलं जातम् ? इतिमर्दं मा पाकलय स्थिता मतो तथा राष्ट्रनिर्माता चाभ्येव
निन्द्यादपस्याघस्तात् वदित्वापि जीर्णशीर्णगिरणमाद्योत् समक्षवित्तुवहरितामया
वनिवानि क्षत्राणि निरीक्षमाण एवाज्ञामीत् ।

तस्याप्योपवस्यन्त्ये वयस्या विदिधव्येनायं दुर्वाणा मृदाधिक
स्थिशा प्रबोधनाना अदबोधत । नेपागृहं घनशायं मुक्नुविद्याभि पणिपूगगरा-
जीनि । नृद्वं शिवास्तु कामनया चतुर्दिशनिरीक्षणं त्रितु मवेत्तं भयङ्करतैववता-
वयन् । व्यवहारन्याय्यं कारणान् मर्दं वै वास्योर्गर्भवावनिष्ट । जीवनस्य शान्त्या,
निगिञ्जयतया सह शरीरमपि साहाय्यं ना विदधति । जीवनगत्याया निघ्नंतया,
पराधीनताया, ध्याधिना च पूर्णतं प्रतिबद्धीकृति, यत् दिगृष्टे शोऽप्युपायो नो-
दृश्यत् । अशवधिहृत् राष्ट्रनिर्माणकार्यं पनाभाव विदम्बनैव प्रतीयत् । अस्याम-
वस्थामपि तन्न स्वकर्त्तव्यं सुचारुरूपेण परिपातितम् । देयनवृभि कमावारपत्रं
जननात्रैवैव शान्तिनिर्माणं स्वमावश्यं गवोन्नतं मानमदुर्नन्दितं जातम्, किं तु
वश्यं नत्वा स्वकीयं धिक्पतनस्यध्यानमवापास्तमासीत् ।

महमा देहं कम्पानुभूतिरमदत् । जीर्णम्वलं शरीरादपगतम् । द्विन्द
भिन्नवमनमपदाय गीतनमनीरं बाण इव कापात्तं प्रविशति । तदैवजयाऽऽप्याती-
दृग् । सैव जीवनस्य महती तस्याशा । वृद्धताया आधार एवाऽनतोऽवनिष्टा ।
सा काष्ठधारि निरभि श्रुत्वा तस्मिन् न्वरयाऽऽप्याशे विधिपन्ती समीपभागतताम्य ।
मयस्य विद्यायापि तस्या मुक्त्वमवबोधितुं नशेरे । सैवैवमात्रगन्तानमवनिष्टा ।

मन्त्रेणा तस्य जीवनमंवाऽमीत् । तनूजाऽभावात्प्रता मती यौवन एव धार्धकमनु-
भवन्ती प्रतिभानि । तस्या पागिग्रहण कोपि युवाचरोनो कामयते । कन्यामन्त्रेणापर
नत्रकिमासादनीय भवेत् ? दायजे किमपिदत्त दातु जनार्दनस्यनामधर्म्यमेव तामीन् ।
निर्धनस्य कन्या क परिणयन ? जया स्वपितु दादिद्रव परिचिनोति । सा स्वय
वनगन्वा स्थिन्वा च काष्ठानिगृह् समानयत ।

काष्ठमार प्राङ्गरो धृत्वा कहि ग्मिन्पितर विनोक्त्य चिन्तामापेदे
“यदस्य मेवा कथं कुर्याम् ।” न कोपि मम पितर परिचिनोति, किन्तु ममाराध्यदेय-
स्त्वयमेव । सा प्राङ्गणान् बन्धिवेदिकामारता, यत्र पिताद्येमुच्छ्रितावस्थायामासीत् ।
न्वरया त सा कम्बलेनाच्छादितवती । आञ्जनेनाभूगिप्रमृज्य साञ्जदत् । “शैत्य तु
नो बाधते पितरम्” ? स ताम् प्रमुखा चिर स्नेहेन सकरणमपश्यत् । पितुस्ता दशा
द्रष्टु सा नो जनाक । सा तत्कण्ठग्राह तारस्वर्णेण रोदितुमारव्यवती ।

अश्वनागोवनीभूतोऽभवत् । निम्बतरोर्नीचैरुभोकृष्णापरगम्यावभवताम् ।
मासान्नेविशेषतोऽदिनत्रयात् भोक्तु किमपि न प्राप्तम् ।

तस्य दृष्टि स्थितिजपारात् परावृत्य पुन पुन मार्गमायाति । सन्ध्याया
निमिर द्वाया मूकपादपस्य पाग धनीभूताऽभवत् । तस्यागा समजनि । कोपि
पदरूपोऽथावि । ऋषयो मानवाकृति दृशे । निराशामागरनिगमस्य वदने आशामव-
रोऽभूत् । ‘तनूजे ! पत्रवाहक गवामी भवेदिति मन्दमवोचत् ।’

अज्ञाने मयनादेजमानेप्यति । धान्याभावेन पाकरुत्पान शून्यप्रतीक्षते ।
धनिमापण सत्का भोज्यनामध्रीमानेप्यमि । अन्यथा विपणि पिधान जनिष्यते ।
पितु वचामिथ्न्वा सा पुनर्जीवितेवाभवत् ।

द्विचरुया समुत्तीर्य पत्रवाहक सविनयमवोचत् । भवदधमिवाकाले
तिमिरमये मयागतम् । एकदिवसस्पविलम्बेन गुरुदयस्य कदाचिदभीविद्य जायेत ।

“धन्योऽमि पुत्र ! धन्योऽमि । मया त्व स्नेहेणपाठित । त्वया मम महती
मेवा विधीयते । परेशस्त्वमग्न विदधातु” जनार्दन पाणीमुद्रयाञ्जदत् ।

अत्र हस्ताश्रायि । “भगिनिजये ! वेतनद्रव्यगणने त्वया
माहाय्य विधेयम्” इति पत्रवाहकोविनयेन आलीनतपाविनिवेद्य तिरोदये । हन्त !
कोदृशोऽय राष्ट्रनिर्मातु पुरस्कार. ? जनार्दने व्ययया कम्मान पत्रवाहददशं । जया
चस्मिन्विद्भावनालोके निगमना निम्बमहीरुस्याथये स्थिताऽप्रवाहगुञ्जन्तीप्रस्त-
रापितामीन् ।

द्वौ शास्त्रिणौ

मनोहर शर्मा

पण्डितज्ञानचन्द्रशाम्त्री कलकत्ता नगरस्य ब्राह्मणभवनात् निर्गत्य शीघ्र गच्छन्नासीत् । अद्य भोजन-निर्माणे तस्य वशचन विवश्वो जात । श्रेष्ठिन आपत्ते दैनिक जप क्तुं तेन दूर गन्तव्यमसीत् । कलकत्तानगरे समागतस्य तस्य अधिकानि दिनानि न व्यतीतानि । तन्नगरस्य विभिन्नमार्गाणां तस्य सम्यक्तया परिज्ञानमपि नासीत् । गन्त्रिभिः सह सधट्टनस्यापि भयं तस्यासीत् । मार्गेन पर्याप्तो जनमम्मर्दं । म कदाचित् केनापि सह सधट्टते चेत् परत्र कस्यापि प्रतिघरतो न स्यादिति पर्यालोचयन् त्वरया गच्छन्नासीत् ।

ततः समागच्छन्नासीत् एको हृष्ट पुष्ट दीर्घशमश्रुको विशालनेत्र पुरुष । म च मनसो मन्त्रया मन्दमन्दमागच्छति स्म । जानस्तस्य घात प्रतिघातश्चपण्डितज्ञानचन्द्रेण सह । पण्डितस्तेन पशन्निवासीत् । तमनवलोकयन्नेव पण्डितोऽवादीत् "अनामाप्रत सम्पन्ना अन्धा । न च पश्यन्ति इमे मनुष्यमपि परापतन्तिम् ।" श्रुत्वा चैतत् पुरुषोऽपि समवाप्य उन्तोजनामनत्रवीत् दृष्टुं वैवचल । इयं कलकत्तानगरी । नायं स्वकीय प्रदेश । कदाचित् देहपानेन सह प्राणपरित्यागोऽपि समाप्यनेत्रम् ।"

ज्ञानचन्द्रेण न भूता कदाचिदेतादृशी कठोरवाणी परन्तु किं कुर्यादसौ । भूमिरियं परकीया । तेन दत्ता दृष्टिस्तदुपरि । असावपि विरराम । जाता कश्चित् विचित्रानुभूतिः । मनोयोगेनापश्यदसौ तं जनमवादीच्च "तव निवामग्धान किम् ?"

अपि नामामि त्वं भानु ? "इदानीं" तस्यापि जाता प्राचीना स्मृतिः । "ग्रामस्य नाम पश्चात् वश्यामि । तावन् वश्यं त्वं कदाचित् ज्ञानं अमि किम् ?" जानेदानीं ज्ञानचन्द्रस्यापि काचित् स्मृतिः । म हि अवोषत् 'अरे भानु ?'

पश्चादुभावलिङ्गितावेवानिष्टताम् । मार्गे गच्छन्तो लोका महता वीरूहलेन दृष्टवन्तो दृश्यमिदम् ।

श्रेष्ठिन आपणगमनं विस्मृतं ज्ञानचन्द्रेण । स्वबालमित्रस्य भ्रान्तो हस्तो धृनस्तेन । भानुनापि मित्रस्य हस्तो हस्तं धृत्वा ऊचे "नियान् कालो व्यतीतस्तवा-

शामनस्य ? कुत्र न विहितो वानस्पयः ?”

ज्ञानचन्द्रोक्तं “सामद्वयमनीनं मेऽज्ञागतस्य । ब्राह्मणसकने मे वास- ।
श्रेष्ठिन मवाहमन्लम्भापणे मंत्रजपार्थं गच्छन्तस्मि । एतदर्थं लभ्यन्ते त्रिंशत् रूप्य-
काणि केवल, यानि चात्र भोजनस्यै परिमत्तापानि भवन्ति । तैवदतिरिक्तोऽपरोऽपि
परचनाय । न च कनापि परिचय एवास्ति । तव च कीदृश ममाचारः ?”

रामदुर्गपरित्यागादनन्तरमहमद्वेद निवमामि तथा श्रेष्ठिनः प्रतापमल्लस्य
गृहे पाकत्रिया करोमीत्युक्त भानुचन्द्रेण । प्रचलति सुवास्तथा मे कार्यम् । सर्वप्रकारेण
मानदोऽहम् । गुग्णा मदर्थमियमव विशा दत्ता, यस्या लभ्यते फलमिदानीम् । एता-
वदुक्त्या हस्मिन् भानुचन्द्रेण । प्रत्युत्तरस्वरूप ज्ञानचन्द्रेणापि हमित्वोत्तरितम् पाक-
शास्त्रीनि ते नामाद्य सार्थकम् । ज्ञानशास्त्रीति मदीय नामधुना । निरर्थक सम्मानम् ।”

“भानुनोक्त सर्वं साधु भविष्यति । भगवत्या कालिकाया क्षेत्रमिदम् ।
अरागवाना मरुतगममावेव कगेति । धैर्यमत्र परया अवकात्र कल्पयित्वा मेनिष्पे त्वया
मह । इदानी नाम्यवकाशो मम । तवाऽपि च जायते दिनम् । परश्व द्विवादन
समये ब्राह्मण भवन तदवकाशमायाम्यामि, भविष्यति वार्तालाप सर्वस्मिन् विषये ।”

उमौ स्वमार्गमनुसन्तु ।

(२)

रामदुर्गस्य मन्त्र-पाठशालाया मृदूरप्रामाणा विद्यास्थिन प्रवेश्यन्ते ।
श्रेष्ठिन मन्त्राणां विकासस्य, भोजनस्य, वस्त्रस्य तथा पुस्तकाना कृते समीचीन
प्रबन्ध । ज्ञानवाल्मीकिव वान कुर्वन्ति पठन्ति च सस्कृतम् । ब्राह्मणश्रवकः पाचकस्तत्रा
सीत् । विद्यायिना कीदृशोऽपि व्ययो न भवति । अध्ययनेन सह तेषां पालन पोष-
ण-चापि भवन्त्यत्र ।

पाठशालाया विद्याधिपु एक आसीत् ज्ञानचन्द्र अपरश्चभानुचन्द्र । पृथग्
शामवादिनाकपि द्वात्रिंशामे एकस्मिन्नेव कक्षे निवसन्तौ उमौ शनिष्ठ-मिने आस्ताम् ।
ज्ञानचन्द्रः पठने यावान् तीव्र आसीत् तदीयो मित्र भानुस्तावानेव मन्द । एको वक्त-
दिवम् अध्ययने रत्नवेदपरो भोजने शयने च प्रवीण आसीत् । ज्ञानचन्द्रेण मृतां प्रति-
बोधितोऽपि तदीयः सुहृत् तर्पयामीत् । तेनावगत यत् भानो भाग्यमेतादृशमेव ।
समयानुसार ज्ञानचन्द्रो गौतीर्णा शास्त्रिपरीक्षा किन्तु भानुचन्द्रेण प्रथमाया पर्वतोत्स-
घन र्नेच कृतम् ।

पाठशालाया काम कुर्वता भानुचन्द्रेण सपत्न्यश्चको गुण । नैकवारं पाचक
स्वामावे सर्वेषां द्वात्रिंशा कृतेतेनैव निमित्त भोजनम् । जने जनेभ्यः विद्यायाममौ

श्रीवीर्यमासादितवान् । अस्मिन् कर्मणि तदीय मनोजीव रमते स्म । अम्यापरमिद
कारण यद् पाककस्थानुपस्थितो घृणस्य अर्कंरायाश्चोपरि भानोरेवैकगान्धमधिकारः ।
एकान्तेऽग्नौ अस्वावमरस्य पूर्णं लाभ विन्दति । पाठशालाया पाकशास्त्रीनि तदीय
नवीन नामकरण विहितम् । श्रुत्वा चैतन्नाम भानुचन्द्रो नान्यथा मनुने ।

अध्ययन परिममाप्य ज्ञानचन्द्रो रामदुर्गे एव काममकल्पयत् । विवाहानन्तर
पितरावपि अर्त्रैवानीतो तेन । श्रेष्ठिना तस्य वासार्थं स्थान दत्तम् । अर्त्रैव निर्मित
तदीय गृहम् । नगरे पूजाया पाठस्य च कार्यारम्भो विहितस्तेन ।

समयो व्यतीत । शास्त्रिण पत्नी ऋमश तिस्र कन्या सुपुत्रे । तस्य पितरो
पौत्रस्थाननमनिरीक्ष्यैव स्वर्गती । शास्त्रिण प्रथमकन्या विवाहयोग्या मञ्जाता । तस्या
विवाहे शास्त्रिण सम्पूर्णो धनराशिर्व्ययोभूत । यदा द्वितीया कन्या विवाहयोग्या
जाता तदा शास्त्रिणावगत यद् अन्ननिवासेन कार्यं न चलिष्यति । यत्रकुत्रापि बहि-
र्गमनमेव वरम् । अन्ते शुभमुहूर्ते पर्यालोच्य कलत्रत्तानगरे ज्ञानचन्द्रं वातिकया
शरणमवाप्य ब्राह्मण भवन वसतिमकल्पयत् ।

(३)

ज्ञानचन्द्रस्य स्वकीय बालमित्रम् भानुचन्द्रो यदाकदा स्मृतिपथमायाति स्म
परन्तु अद्य तु धाये धाये तस्यैव प्रतीक्षा आसीत् । द्विवादनसमय । परन्तु नायात
भानुरिदानीमपि । ज्ञानचन्द्र कदाचित् मार्गं परिपश्यति चेत् कदाचित् पशवर्थं
पञ्चाङ्ग पश्यति । ब्राह्मणभवने जज्ञा भोजनानतरम् विश्राम कुर्वाणा आसन् ।
कतिपयजना स्वग्रामचर्चया लीना आसन् । तावदेव धमधम इति ध्वनिरभूयत ।
ज्ञानचन्द्र पञ्चाङ्ग त्यक्त्वा अग्रे अयात ।

ममागतस्तस्य वानसखा भानुचन्द्र । दृष्ट्वा त ज्ञानचन्द्रस्य नपे आनन्द-
कमलृते जाते । द्वे अपि मित्रे आसते अनिष्टनाम् । भानुना धूमवतिका प्रज्वाल्य एव
वार प्रपीय मित्रस्य पुरस्तान् कृता । ज्ञानचन्द्रस्य नाम्यामो धूम्रपानस्य तद्यपि यदा-
कदा ननापि धूम्रपान नियमे एव । धूम्रवतिका नीवा तेनोक्त यत् अहं बहुकालान्
पनीशा कुर्वन्नामम् । मन्ये पावनप्रियाया कार्याणि न पूरितानि स्युः ।

भानुनोक्तम् ' पत्रत्रिया तु समय एव पूर्णता गता परन्तु अहं श्रेष्ठिन
अपण गतवानास्म । तत्र न्वदीय कार्यमपि पूर्णं करणीयमासीत् । "श्रुत्वा चैतन्
ज्ञानचन्द्र किञ्चिद् विहस्योक्तवान् "नात्रापर मदीयमन्वदकृते । कीदृशो भून् वार्ता
लाभं श्रेष्ठिना मह ?"

धूम्रवतिका पिबन् भानुश्वाच ' कागंमिद्विरे वायुतोषयने । श्रेष्ठिनो गृह-

मन्दिरस्य पूजकं भृत्या त्यक्त्वा स्वगृहं गन्तव्यम् । नश्वनापरोऽन्विष्यते तन्स्थाने ।
मया च तन्मग्नं भवदीयं नाम प्रस्तुतीकृतम् । 'पण्डित मासात् कार्यं' इति तेनो-
क्तम् । कश्चन मज्जनं विद्वां अपेक्षते मया । केवलं विद्वत्तया नात्र प्रयोजनं किन्तु
मज्जनताया अपि मही आवश्यक्ता । श्व. द्वादशवारान्ने तस्याभोत्तुं चलिष्यात् ।
त्वया तत्र गन्तुं तन्वरेण भाष्यम् ।”

श्रुत्वा चैतन् ज्ञानचन्द्रं पुनरिदो जातः किमपि समुचिन् उत्तरं तस्य मनसि
नापातम् । स्वमित्रस्य भानो द्वारा स्वकीयभाष्य-भाष्यार उद्घाटित इव प्रतीति-
पयमागतः । उद्गारं प्रपूर्व-भानोऽपपात्रमानोऽपि तेन एकवारमेव पीतं तन्गृह्यत् ।

“परस्परं मिलितयोरावयो व्यतीतो युगः । क्रियन्ते मन्ति बाला दम्भाश्च
ते” इत्यप्रपच्छन् भानुः । तत्र ज्ञानचन्द्रं स्वकीया पूर्णा रामकथा मित्रपुरस्तात्
कथितवान् । तेनापि मित्रस्य सम्मुखं स्वकीयं निःश्वलमिन्दितं प्रकाशितम् ।

इदानीं पाकमग्नं समापन्नम् । अत्र भानुः उच्यते चरितम् । तेन सह च नि-
चिन्तितं दूरं गत्वा ज्ञानचन्द्रं परगच्छत् । अधुना पञ्चाङ्गस्याधराणि प्रकाशपूर्णानीव तस्य
प्रतीयन्ते, स्वग्रहक्षेत्राणि उच्चस्थानेषु विराजमानानीव अदृश्यन्तः । स मनसा
कालिका मातरं जम्भरन्, अवोचञ्च- मातः । इदानीं मम लज्जा तत्र हस्तेनिहिता ।

(४)

परेण भानुचन्द्रं स्वमित्रं ज्ञानचन्द्रं मृतं विदुषु वेशं धारयित्वा
श्रेष्ठिनं प्रतापमल्लस्यापण्डे प्रापितवान् । ज्ञानचन्द्रस्य रूपं भगवोऽव दत्तमासीत्
तदुपरि घृतानि दुग्ध-धवतानि बन्ध्याणि । तस्य पादयोः काष्ठपादुके, ललाटे चन्द-
निलकं, गले कुक्कुटं, शिरसि च त्रिशूलवर्णस्य उष्णीषं मुद्रोऽभिनगासीत् । श्रेष्ठीतु
स्वयं अपठिनोऽप्यासीत् महान्तुभवी । तेन पण्डितो ज्ञानचन्द्रं मातरं दृष्ट्वा उच्चामते
उपवेशितश्च । भानुनापि इदानीं घृतो विप्रवेशः न प्रतीयते अधुना पाकः ।

महप्रथमं श्रेष्ठिना ज्ञानचन्द्रस्य पुरस्तात् स्वोया जन्मपरित्रिका प्रस्तुतीकृता ।
तस्य ग्रह-नक्षत्राणि स्वयमेव उच्चस्थानस्थितान्यामन् तस्यपि पण्डितेन ततोऽप्यधिकं
तदीयं फलं प्रकाशितम् । ततः श्रेष्ठिनं प्रफुल्लना म्वाभाविकी तेन पण्डितज्ञानचन्द्रस्य
शामस्य गृहस्य च विषये पृष्ट्वा केचन प्रश्नाः । तदुत्तरं श्रुत्वा ततोऽप्यधिकां प्रमन्नतां
सञ्जाया, यत् श्रेष्ठिनं जन्मस्थानात् नातिदूरमासीत् पण्डितस्य ग्रामः ।

पण्डितवरेण श्राविता केचन श्लोकाः. सपुरस्वरेण, केचन कथा-प्रसंगा अपि व्याख्या-
महिता प्रस्तुतीकृता । महैवानेव स्वकीयं शास्त्रपरोक्षाप्रमाणपत्रमपि तत्र प्रस्तुती-
कृतम् । श्रेष्ठिनं गृहमन्दिरस्य पूर्व-पूजकं नासीत् परोक्षोत्तमं । वर्तमानपण्डितस्य

तु इयं विज्ञापनामीत ।

एव आन्ध्यैव भवता पूजागृह निभालनीयमिति ज्ञानचन्द्र श्रेष्ठिता प्रोक्त ।
वेतनादि विषये तु भानुचन्द्रेण सर्वसूचना पूर्वमेव दत्ता । भानुनोक्तम्— “अत्रयानि
सर्वाणि कार्याणि पण्डितस्य रोचन्ते । इमे तु स्वकीया एव सन्ति ।” इमे भगवत
सेवा कुर्युः, अस्मभ्यस्मात्प्रीतिर्भवति दश रित्यवोचत श्रेष्ठी । इत्यारभ्य पण्डितज्ञानचन्द्रेण
तत्क्षणमेव देववेषामाशीवसनानि मधुरस्वरेण प्रणीय दत्तानि । तेन आह्लादित
श्रेष्ठिवर पण्डितप्रवराणां चरणस्पर्शं कृतवान् । तदनंतरं द्वावपि मुद्दूदौ प्रनमन्चितौ
भूत्वा परावृत्तौ । मार्गे भानुता कथितम्— ‘इयं भृत्या शरत्पर्यन्तस्यैव अस्ति तथा-
प्यनेन सह निवास-भाजनादिकस्यापि शोभना व्यवस्था वनने । समये समये दान
दक्षिणादिकपि अत्रोपलभ्यते । स्वकन्याया विवाहादसरे इदं सर्वं स्वयमेव प्रकाशित
भविष्यति ।”

पण्डितज्ञानचन्द्रस्य मुखान् वीदुशोऽपि शब्दो न निमृत् किन्तु अमो
कृतनतापू इष्ट्या मित्रमुखमाशोकितवान् ।

(५)

अपरेण पण्डितज्ञानचन्द्रेण श्रेष्ठितं पूजागृह विधिपूर्वकम् न्यदस्था-
पितम् । सर्वं पूजाविधानं यथाविधि सम्पन्नम् । पूजाकाले तत्र मधुरकण्ठस्वरेण
गीता शोका सम्पूर्णं श्रेष्ठिभवनं गुञ्जायमानमकुवन । श्रेष्ठितं महिलावर्गं
यान्-समुदायश्च प्रमुदितो जात । अस्मिन्नवसरे भानुमहाराजन् समीचीनं पूजक
आनीत इति सर्वैर्वर्षाद्गतम् श्रेष्ठि परिवारस्य सर्वे सदस्यः पूजागृहमायाता भगवत-
श्वरणांमन्त्रं पीत्वा परावृत्ता । तदनंतरं ज्ञानचन्द्र मौनं धृत्वा जपकर्मणि
निरतः ।

दशवादन-समय भोजनं मानदम् । भगवत भोगार्थं भाजनं पातमादाय
भानु पूजागृहं प्रविष्टः । अद्यतनी भोजनं सामग्रीं विशिष्टैवामीत् । शाकशालाया
यत किमपि निर्मायने तत्सर्वं भगवते समर्प्यते । भानुनोक्तम्— ‘भो शास्त्रिन् ।
भगवते समर्प्य पश्चान् भवता भोक्तव्यमिदम् । तदनंतरमेव श्रेष्ठिवर प्रसादरूपेण
भोजनं करिष्यति । अरण्ये गमनवेला निवृत्ता वर्तते ।”

दृष्टं भोजनपात्रं पण्डितज्ञानचन्द्रेण- तच्छलमं द्विदलमं, प्रचुरघृतग्नितया
करपट्टिका नैकविधा शाका नपां मुरभिणा पूषकस्य मुञ्च जलं विनयनं जातम् ।
ततानुामनं यत् भानो भीमशैबरत्वस्य इदमेव कारणम् ।

भोजनपात्रं समर्प्य भानुनोक्तम्— ‘शास्त्रिन् ! नाहं त्वादृशं पठितः ।

यदि अहमपि पठित् अभवम्, तदा त्वादुश एव पण्डितपदं प्राप्नु शक्नुयाम् । इदानीं
मया पाकशालैव सव्यते ।” शास्त्रिणा तन्क्षणमेवोत्तरितम्— “भ्रात ! तव पाक-
शालैव मां पण्डितमकरोत् अन्यथा मम विद्या व्यर्थैव स्यात् ।”

भानु निगदिन्वान्— “इदं कालिकाक्षेत्रम्, तैव रात्रिन् पालयति ।
अहमपि तस्या एव शरणं प्रपन्नः ।”

मान त्रिकोणः

मेवागम कठारा 'पट्ट'

गैव प्रस्तावन्निर्मितयाद्यापि वृष्टा । नैवा द्विवा अर्णु प्रणाना दृष्टिर्व ।
 सर्वमिद दीपकनाल वरगो काष्ठमिव घुगता, क्वयनापि सर्वं तन्नु धीरेण श्रुतम् ।
 मैवत् कण्ठापमानमा परिम्बितिवपिप्यनीपाणान्तुनावदा इवापन् तस्य
 प्राणा । परञ्चामिता तु त माग पादमपि नारोदुमैच्यन् । भृदुमुं हू तथा विपत एव
 एव प्रश्न - 'किमातीताहमत्' दीपकस्य चतस्यकैव विचार वीथि शड वुरिवाशानि
 विधानि च त-मया ज्ञोतयम् । पामहमत्तस्तत्प्रेषणे समर्थो मिम नवनि पौन पुयेन
 चनमवावतनम् । किञ्चिन्माह्य ममाह्य न चिन्तयन्, नाहमिच्छामीद मव-
 मिथितम निणयमहमर्थैव थावयिष्यामि यत । स किञ्चिदप्यन्यइत्तु माह्य
 ममाह्युं नागकतानि । मम्मुख आमील्लोकापवावु इयमक्म । स प्रगाइनाधकारण
 पविष्टिरेव पार-घनमम - भिनिजेऽवश्यमव प्रकाशमय प्रभात मुखद सवितत्येव
 विचिन्त्य स्वनिर्गीतादुद्घापणादिरमति । यदेकान्त तिष्ठति, तदैवैव विचितयति,
 'अपि बालरदरदपाथ वृष्णदाभिया मद्रदावश्यवता वनत एव न तु शुक्लवद्विवा
 मयी शमितौ विचारणीया । स्वाहूया प्रभापुञ्ज मघाकरमारोदुकामा मुक्त्वपथया-
 मिना कथ बाल रश्मिमाघातुमममर्थेनि मे सशय इति विचित्य स स्वपितिम् ।

भण्डाया क्षणा समुने स्थिता चिटकारेनुवामा पतिरिव क्रमश ध्यनोता ।
 परञ्च शुक्लमित्यग्यामवा-च्छिताया स्थित्या स कटशेषघ गण्डपानमिवानुभूय
 स्वकायनिलय गच्छति स्म । तत्रापि पञ्चिका पाने निपिकान्तजनै भृयाञ्चयाग-
 घानविभीषिका प्रताडनैयवहृत्ताश्रीशभावावेधन सर्वमव विस्मरतिस्म । ननेशमपि
 विस्मृत यत्नोऽपि तस्यैवस्वनग्न्य भारतस्य नागरिक पस्वैन सर्वेजना ।

मुदाम कार्ये तिनयस्य भृया जानाति तस्य प्रकृति तच्छीन वा मय्यगेद ।
 भीष्मिन्व शीतलब्रह्मपात्रभागीय समपयति पानाय श्रेष्ठ शमताय च, प्रनिवाचयति च
 तन्मशम । दीपकस्य तमाहितुमादिशति— 'आम्यताम् भवान् ।' म मुदाममाद्रियते
 हृदयन । यत तस्य जनकीऽप्यग्निनव कायनिलय प्रबद्धरजामीन्मुदामोऽय हैव

भूय नियुक्त । न तम्प्रति भूयः कृतज्ञ' इनेह्वात्मन्य वा वितरति । येन दीपकस्य
 विचित्रलपुत्रनेमपि विनशनाति चिन्ताशमपि तुदत्यल्पवाधापि बाधते । स दत्तम-
 यति दीपक पुत्रवन् । दीपकोऽपि यदा कदा तस्मै सर्वमेव गुह्य निवेदयति, तस्माच्च
 यथोचितपरामर्शमप्यपेशते स्म । अद्य पुनरपि दीपकं विनउद्विग्नस्तेन पृष्ट — 'भाव
 अद्यतु इति प्रत्युत्तगय प्रतीक्षमाणे स्थिते तस्मिन् दीपकस्यमस्तिष्के एका
 तिचारशृङ्खला चत्त्रमिव क्रमशः पुरस्तान्निर्गता ।'

दीपकस्य जनहो बाबू कुर्याकान्तोऽहत्त दशब्दपूर्व स्वात्मजायंका मुमनो-
 हरा मच्चरित्रामघीतगाम्त्रा मृदुहामिनी, मृदुभाषिणी, काव्यकला सगीतप्रियामुच्च-
 कुरीत्पन्ना सुत्रन्या चित्तवान् । 'न मानवीयन्त्वप्सरैव स्वर्गम्ये' ति यदोक्तवन्त
 जनास्तदा रमा दीपकस्य मातर धूस्कार करोतिस्म तदशुभदर्शनमपमारयितुम् । न
 पत्त वृष्टि कस्यापि पतितस्येति विचिन्त्य सर्वेव परेषा कुद्वष्टिमवरोदधुम् पततेस्म ।
 दीपकस्य तु तस्याम् ज्योतिर्जनभयोऽख, चक्रवाकपोरिव, राधाकृष्णधोरिव रीता-
 गमयो रिव शकुन्तलादुप्यन्तयोरिव च प्रीतिरामीत् । एम ए इत्युपाध्युषेता सा न
 केवल मस्कृतमाहित्ये प्रदीपैवामीदपितु तस्या व्यवहारेऽपि सम्कृत-माहित्य समा-
 हितम् । भागीय-सम्कृते साक्षान्मूर्तिरिवासीत्सा । स्वश्वश्रू मातरमिव भगवन्तमिव
 भर्तारञ्चामन्यत ।

नूतनोपन्यास्य तथैव तस्मै रोचन्ते यथा प्राचीनग्रन्था । भारतीय प्राचीन
 सस्कृति प्रत्यास्योपेनावि मा नामोदग्धरुद्विग्रस्ता । दीपकोऽपि योऽह्य पर्वन्त साहित्य-
 समागमे नामीदनुरक्त म एवाधुना साहित्यिबी वार्ताभारद्भुमच्छदशृणोच्च मनो-
 योगेन, यथा मद्यपोऽमृत बिन्दूनाहरति । ज्योतिर्न केवल हिन्दी भाषाया अनेवानु-
 पन्यामान् तस्य शिर रम्भा स्तम्भनिभसुचिकरणे सुकोमले पृथुले सुमर्दनीये स्वकीये
 जघनपुगलेऽवधायं वाचयित्वा त धावयति स्म, प्रत्युत्त यदा कदा कुमार-सम्भव-भेषदूत
 मोन्दग्न्त्यादिमहाकाव्यानि शाकुन्तलादि नाटकानि कादम्बर्यादिगणकाव्यानिच
 वाचयित्वा हिन्दी-भाषायाञ्चानूदितवती । श्रीमदानन्दबधनस्योपन्यास 'कुमुमलरमी
 तु तस्याहृते प्रियतमा कृतिरसीत् । दीपकायाप्ययमुपन्यासो भृश रोचते स्म ।
 न तु दयितामपि कुमुमलरमीति नामैव यदा कदा व्यवहरति स्म ।

ज्योतिस्तु वस्तुत सा ज्योतिरेवासीदीपकस्य प्रथामयो रूपप्रभया, चञ्चला
 चलने, क्षपला वचने, प्रकाशिताज्ञानेन सरसा स्वभावेन, मयुक्ता दीपकेन, सरसेन
 सरसहृदयस्य चरमपरिणति, उज्ज्वलनेनोज्ज्वलाचरणा, सपाठका पुष्पकर्मणा
 वचसा कापेन प्रेम्णा च ।

सङ्घ्यावाले कार्यनित्यस्य कार्यकाले समापने पदा दीपक श्रमेण धान्तः
 दिवसकार्यं भारभेदेन विन स्वनीडे विहग इव गृहमाप्नोति, ज्योति तम् निर्वापयति
 शीतवातेन प्रीणयति तोयन शीतलेन मृदु वचनेन च परिहृति श्रान्त शीतव्यजनेन ।
 तस्या मृदु हाम चन्द्रिकेवाभीस्वापते श्वेतप्रबद्ध घ्नूभङ्गमेव तोरणद्वार, हृदया-
 वासे प्रवेष्टुम पद्मपत्रेवपादत्राणम्, नेत्रोपलयेणरेव मायम्, वाट्टुपाशमेवामीदनङ्ग-
 धनुरिव । अधराचारिणीव मा विम्व्राघरा प्रेम्ण स्फटिक-शिलापुस्तलिवेव नृप्यन्त्या-
 ह्वादेनाहृतवती ।

भवनोद्याने तं पामेकमेव निश्चिन स्थानमासीत् कोविदारस्य उक्षच्छापायां,
 तत्रेकास्फटिकशिला मम्भुनेचामीडेकोच्चामन्दी चन्द्रिकाशिविव । मध्ये चैको जलप्रणा-
 लरस्तेन मम्बद्धश्चैकश्रीहरनिर्भर ऊर्ध्वं प्रवहमानस्तिष्ठति ।

हास-परिहास मध्य एव भृत्य आनयति सवामरूपिकाकपाय-पेयमल्पहार
 सुभानमानेषु साधारिकाचयकंपु स्थालिकायामेकस्या सुसज्य । ज्योतिरवलोकते विविध
 वर्णानि पुष्पाप्यति मनोहरान् वृक्षान्, पुष्पितान् पादमान् सुभगान् विहृपाश्व ।
 कामरूपिका कपाय पीत्वा मा स्पृगानि मुकोमलानि सकण्ठकानि मुमनोहराणि मुमन
 स्नवकानि च । ध्याय ध्याय किमपि सामीर्नयोऽभ्या चेतमि चिन्तितता विचारप्रवाहे
 प्रवहतिम् । उपलपुत्तलिकामिवापलका शिरामर्घितष्टन्ती दूरगतमानमां चिन्तानि-
 मग्नामवलोक्य तद्विचार-सन्तु छेत्तुकाम प्रमवद्ध निष्कामी दीपक पुष्पमेक शिरीषस्य
 सहस्र तस्या गोरवर्णं रपीलयो वम्बुबद्रोवायाञ्च परिवर्तते शर्नं शर्नं । तेन सा
 किञ्चिद्विहस्य दीपके दृष्टिपान करोति सग्मिता च सपुण्य पुण्य-मदृश तदस्त
 सगृह्णाति सुकीमले कमलनिषे स्वहस्ते ।

'कथमुद्दितामि ?' इति तेनैव प्रश्न प्रक्षिप्त 'अत सन्दिग्धेने' त्युक्त्वा
 सा पुनरप्युद्दिनैव 'सुरमित पुष्पजालमिद मह्य न रोचने' इति ब्रुवन्त्या एव तस्या
 आनने वरान् वापिस्तिनि प्रमृता । दशवर्षाप्पिहोरात्राभ्यनेनैव त्रमेण ध्यनीतानि ।
 शीश्वेन स्नेह तथैव दर्शित । परञ्च रमाया दृष्टि परिवर्तितेवामीत् । सान्निध्यव-
 तिनोभि भ्वीभि मह पदा-यशालपति तदा तदैव स्वम्भुयामाप्रोशयति । किमनेनाति-
 मनोहरेण सौ-दर्येण । सा तु वप्यामि । न तारयिष्यति मे पुत्र पुन्नाम्न नरकात् ।
 पनोमुत्रस्य गतिर्नास्ति, इह परव वा । परिणीतोऽप्यपरणीतोऽप्यवमेमुनः । पुनपरिण-
 गार्यमय म नैकवार 'परामृष्ट । परञ्च म तु कर्णमपि न ददाति ।' दीपकेन
 तन्मिद निक्षिप्त स्वचेनमि ।

‘दीपक ! मे पुत्रक ! त्वया बलीवर्दे एवाय पानित । किमनेन पालिनेन ।’

‘अम्ब, मा मैवम् । तत्सर्वं जानाम्यहम्’ त्मुक्त्वावज्ञाभावन मह स्वाध्याय
वक्षे उद्याने वा विगतस्म । दीपकोऽथापि स्वकार्यं निलयात्पूर्ववदेव सध्याकाले समा-
याते ज्योत्या तर्धवाहत् । तावेद विलसन्ती रमणी वा दृष्टवा रमाना द्वेषभावेना-
प्रान्तम् । एतत्सर्वं दीपकेन दृष्ट ज्ञातञ्च तत्कारणम् । सोऽपि खिन्न सन यावद-
ध्ययन वक्ष प्रति याति तावज्ज्योतिरपिपग्निदृत्य पश्यति । ज्ञायते च अनयास्य कार-
णम् । श्रान्तेव सा तत्रैव तस्मिन्नेव कोविदार-प्राच्छदे आत्मान शिलाफलके न्यपात-
यद्धस्मेति शब्देन । जगञ्जनकमौश्वर येनेद सर्वं विचिस्तविश्व मृष्ट तमाक्षिपन्तीव सा
पुष्पाणवलोक्य विस्तीर्ण नीलगगने किमपि पश्यति । दीपकोऽप्येकत विचार मागरे
निमग्न । ज्योति साहसमाकलय्य त सभाशवासयितुमैच्छन् परस्वद्य त्वगाधारणैवे
निभस्नेव सा यथा यथा साधु-पात बलाद्विहसति तथा तथैव हसितदीप इव आभाति ।

‘अपि, किमिदम् इति दीपक चिब्रुक स्वहस्तेनात्तोलयन्नाह ।

‘न किञ्चिद्विशिष्टम्’ अवदत्स पूर्ववदेव । परञ्च स तु नाऽभवदनेन
गन्तुष्ट । पुनरपि सा पृष्टा कथमद्य नयनारविन्दयोर्हिमपात ?

‘नान्यत्, मधुकरेण पातित खलु पुष्पपराग । तेनैवासिन्तानुलाङ्गम् ।
तान्यवादलोक्यच ।

‘तच्चिन्तनमेवाह ज्ञातुमिच्छामि ।’ ‘अस्मज्जीवनोच्चानेऽप्यमविष्यन्चेत
सुमनामि । ‘एकैकमधु दूर्वाया पतति भासते च रत्नत्विया । परञ्च ज्योतय
कथ किमपि न रोचत इतितु न ज्ञायते । तथा स्वपादाद्गुण्येन विलीयते । ‘कस्मा-
न्नेदमुद्यान पुष्पितमितिमा व्यथयति ।’

‘अलम् वाग्बिलासेन । नाहमवजानामिते प्रहेलिकाशब्दशालम् । नैवाह ते
साहित्यालङ्कारान्नवगच्छामि, यतोऽतु वागिज्यकोऽस्मि । महिधाना किमनेन म्बड्-
श्याभिव्यञ्जकेन सर्वेण ? सुमरला भाषैव मया साह्या ।

दीपशिखार्यं दीपसामर्थ्येन बाताधान- सोढु शक्य, न तु तस्य नीरसत्वं
निस्नेहत्व वा । पूर्वमेवास्मात्सा स्वमस्तित्व समापयति शाम्यतिवा ।

‘अपिभूत भवता यत्किञ्चिन्माश्रोक्तम् । मे सर्वमेव वृत्त निषेदित सान्निध्यथा-
मिग्यशनामिकया कन्यवया । भवतोऽपि नास्ति किञ्चिदगुह्य प्रच्छन्नवा । निमिदानी
मेवाभिनीत भवता दृष्ट भवेत् । भवता स्वध्याया मद्गोपिता । अन्तश्चिन्तित सन्ने
स्मिति जीवयितुमिच्छति भवान् । परञ्च नेद मया द्रष्टु शक्यते । नाहमबोध्या

वालिका सवमव मया ज्ञायते । भवना प्रवाहितेन स्नहस्तेनवाद्य मे हृदय 'सरस
 भूत्वा प्रकाशने । मे भवति । पतिरेव परमशबर । भवतो दुःख मे दुःख, मुषे च म
 सुखम् । अम्बापि गृहे छिन्ता । सुहृद्भिः सह भवनाप्यालपन्ननान्यथवर्णोशानि
 कथितानिभ्रुतानि । मानुराशेषमपि शृणोति भवाद् । हेतुना वन्द सर्वम् ? माता
 रणान उत वा अपन ? हृदयेनाद्य मे निवेदनमनुभोदनञ्च वाञ्छिदद्या सौभाग्यवती-
 मानेतुम् ।' प्रिय मा मंभम् अवरद्वकण्ठन दीपकेनोक्तम् । ज्योतिस्तु सततनदेव निवे
 दयति । सानु निवेदयिष्यामि नि शङ्काह यतोऽधिहृताह निवेदनाय सवमव वृत्तमद्य
 भवत समक्षे प्रस्तातु महद्भार चाप्यवतारयितुमिच्छामि नाहमननस्तोत्रमपि वेद
 लप्य । स्वहस्तनाह करिष्यामि सर्वाणिमागनिकानि कार्याणि । स्वहस्तेनैव स्वा वर
 विधास्यामि ।'

प्राणाधिके । वलिदानस्यास्य तिष्ठत्यपि जानासि न वा । एकस्यै नार्ये
 नास्माद् गुह्यतर किञ्चिद्वलिदान यत् तद्वस्ते यत्किञ्चिद् वना तत्प्रदमचार्ये दीयते ।
 भवता यत्किञ्चिन्मह्य दत्त तन्निष्कयेरीद न किञ्चिदपि । महत्तरमपि वतुंमिच्छा
 म्यह परञ्च किं करोमीति न जानामि ।

किमवशिष्यते त्वरमवासात् ?'

पूर्णान्पूर्णे गते पूजमेवावशिष्यते । प्रवृत्तेप्रसरतो स्मिति परिवारोद्यान विकसि
 तानि पुष्पाप्यव म प्रमलता कितरिपन्ति । वार्तानाप द्विन गुह्यमयन 'चाय भावे
 ति श्रुवता ।'

'अत्रैव स्थापये' स्थितिच्छतापि क्लकामन प्रति दत्तमवतनीत्तम् ।
 अपि किञ्चिदयदिच्छत भवन्ती ?'

'नैव न मनम्यनिस्तया यच्छ स्वनियोगमशयकुरु । गत भृत्ये तावुभो
 व्यथावास्ता वार्तासापे । कामरूपिका कथापनेपस्योप्योष्ण वादश्रुणाभुण्णन्व भणमेक
 शोनतरामवस्था दधार । विरम्यालपानापनुश्रवामपयती ।

जापतिता माध्य काल । अने शने समाहृतमारुणिमानपित्रमाच्छादिनञ्चा
 न्यतमम प्रच्छदम् । नगरे प्रज्वालिता विशुद्धीपरा तनश्चतावुभावपि भवत प्रशुपस
 रत । शीपक स्वाध्याय-रूप शतवान् । चतमि चिन्तनामारमुडन् पश्यु आघातम
 धितयन्तवापतत् । ज्योतिरपि स्वोदयानितम्यान्तिमनिषयम्य त्रिषाकित्य पावदग
 ञ्प्रति तावदेता प्रति-ध्यायामपश्यत । साम्बैव भवेदिति विवि त्प मा शकमक प्रति
 पानयति, परञ्च माता नु तामदुष्टवैव निगता तत्पुरस्तात् ।

'आर्ये ।'

कैपा ? ज्योति ? किमत्र ?'

'आर्ये किञ्चिद्वत् मिच्छामि । अपि धातु मशमा भवती ? लज्जावननमुखी सा तत्रैव निश्चला निष्पन्दा च स्थिताऽऽसीत् ।'

'कथ्यताम्, कथ्यताम् भय किमुच्य ।' 'अवानमिदं प्राङ्गणं मूढमव दृषरते । कथं नु नाऽऽनीयते वाऽऽप्यन्या पुत्रवत् ? रमा मर्त्रमिदं ज्योतिर्मुखाच्छु वा चविताऽभवत् ।'

'रव्या प्रस्ताविनमिदमस्माभिः प्रस्तावनीयमासीत् ।' 'आर्ये कुटुम्बस्यास्य मुद्यमव मे मूढम् । तन्मह्यमप्यमह्यं, यथा खलु भवता मनोव्यथातथाह जानामि । परं विचार दोनाम् दोतननं क। लाभ ? जनोऽयं सर्वोऽकृष्टा निर्णयइति म मति । न जानामि किञ्चिदवमस्थापायम् ।'

वाप्यायमानाया नम्या वृद्धाया उद्विग्न मुख प्रयन्नवाया ज्येष्ठकुल, क्षणे एव प्रसारितम् । दिवसत्रनेकं वयं तस्या मुने स्थितिं श्रुत्वा । विद्वमिनः नदीया बलयोगेऽपि विष्टा । तत्रैव एव मा ज्योति स्वस्तुपामाभिः किञ्चिदवनी ।

ततस्तु दुःखाना परव बचनानि शेषकं विचानयितुं समर्थं अजायत । न ताया व्यङ्ग्य-प्रहारं नाहुमशमं विक्षिप्त इवाऽभवत् । व्यजनयन्त्रं वियोज्य विद्य-हीनं कवाकाञ्चनं निर्वाप्यावाङ् मुद्यस्तत्रैव पयङ्के न्यपनत् । त्रिकोणादृतं न किञ्चिदव्यमचिन्तयत् । स्वल्पुपरिवारम्यैकस्त्रिकणं । वश्यं शीर्षे स्थितं स्वयं मेव दिग्दुमदृशं । ज्योतिरविता नाभे भाषे द्वे रेव शीर्षेण मलग्नं । सायाघार-रडामुपायोभौ विदू मथोक्तुमिच्छति परं दुष्करत्वमाप्नोति । भग्न एव त्रिकोणो लक्ष्ये । तृतीया रेखाप्यष्टैव । 'अपि त्रिकोणात्मकं जीवनयापनं मुत्र मरमना वा विधास्यति, पूर्ववदेव स्नहापेना प्रकाशमायति ज्योतिर्नैवा । नाहं करिष्याम्येवम् । द्वाविभक्ते स्नेहे एकस्य भोजनं द्वाभ्यामपर्याप्तमेव भविष्यति । तेन त्वेकस्या अपि पूर्णरामभावनीया ।' अथार्थज्ञानत्रयशोचिगिज्ञाहोम नियमन्तेन मुग्धुं ममत । 'स्नेहेऽप्येव मातं तन्महत्त्वं वृद्धिमासास्यति यस्य पूर्णरजसः । पर्याप्तं रणप्रदानं म-मार्थो भविष्यति । अथकिम्, एकस्मिन्नेव शीर्षे द्वे वनिकं ज्वनन्त्यौ मयदिकं प्रकाशं किं तनिष्यत ? एकस्मिन्नेवोऽनेन द्वे लते स्वम्बालवान् आश्रये वा पुष्पिने पन्नकिने किं न भविष्यत ? उद्यानशालोऽपि ममानन्नेहप्रदाने समर्थं भवितुं शक्नोति । किमेतन् ? भ्रान्तमिवाहमद्यामनं स्नेहं शीतिवदिष्येभ्यः तोलयितु-मिच्छामि । किं वानं मूर्खोऽप्यहमपि । नैनमोऽयम् विषयः चेतनैवानुभूयते तयाऽशाल-

हृदयो न तु बाह्य-व्यापारण । यथा विभीषो हृदयस्पर्शेव प्रगाढं विस्तीर्णञ्च साह-
 र्पाच्च । तथाण तव म जशोया हृदयगाभोये म्यरति । तस्या त्वाम तप स्वहामा
 विचिशाणि चित्राणि तस्य वनमि सन्धापितानि यन तस्य हृदयानवानऽजायनेन भुको
 भव अद्वापादप रिशाम नागी हस्य क्षुद्रमुद्धे प्रश्नोऽपि न जायत । मातृ वेन सा
 सर्वेव वमन्यति ।'

एत एत एत इति द्वारपञ्चताडनम् ।

न स्र-स्रतायत' इ युक्ता यतत्कपाटाद्दृश्येति तावदेव स्वमातर
 प्रम-नवदनामपश्यत ।

पुत्रव । ज्योतिरत्तवनी यत् - '

'आम, अम्ब ममापि निर्णान भवस्योरिच्छानुक्कृतमपि । श्रोतुमिच्छति
 भवती ?'

'नाहमिच्छामि श्रोतु वत्स, यतो हृमवगच्छामि तेऽत करणस्थितम् ।'
 इति वासुदेवेन कालयति तम बहुकालम् । "स्वस्यस्तु ते वत्स । वर्धसे, अक्षया
 सातु ो प्रजा ।'

'अपि कुजनी भवान ?'

ओष भवती ।'

'साहस्येन चित्तिभोजनि उत वा "' 'ज्योतेरूर्णो मति प्रश्न क्षोपक
 तनी-पामरत । पलायन प्रादुरभूतस्य चेतसि । तस्य नयनपुगलमप्यार्द्राभूतम् ।
 तत्रव्येऽमत्येव म तन मृषा विवाद परिहर्तुं नाम स्वकार्यनिलय प्रत्यन्तरमेव
 विन्न मन् पलायितवान् । एवमेव करोति स्म स प्रायश । तत्र भाषेनितय गञ्ज-
 कामु विमग्नन ज्यो-यमितयोविवाद-मन्दर्भाणि विस्मृतानि । पञ्जिवाना म-दभाष्येव
 तन मृत्नानि । पत्राचर्यो विनुप्त म रिषिकेभ्य श्रुयति, गाभोयैभावलीकयति
 वापं यत निरिहा कुर्वति वार्यागुणेभ्येन । पत्रोतराणि प्रियणर्षिज्जवायानुक्ति-
 चित्तानि न च प्रगितानि । पञ्जिवा परिशुद्ध दाव-पश्यति, तावदकस्य पत्रोतरस्य
 मूर्त्तिः परपि सप्रतिमिपि सूचीकृता तत्र दृष्टा । पश्यन्व श्रुद्धेनादिष्टम्- एता-
 मन्दोर्यभ्राह्मणताम् इति । आगत म प्रभूतञ्च गहित 'अपि जानाति भवान
 व-भूतनिपि पृथगेव विधेया शीघ्रमवाचित म्यान च प्रेयणीया । उभयोरेकस्मिन्ने-
 वस्यानमति किञ्चिद् 'द्वयपूर्ववस्ववापदमूर्ध्वमेव दीपञ्च निरवस्य
 ग-सामहोदय ममादिगतत समताय 'भवता मनु शक्यते, प्रेयणीयञ्च मूनपत्रं

वाञ्छितं स्यात् ।' इत्यादिशब्देन स विन्नानिमान्नामदत् । खन्ना महोदयोऽपि
 'पथाज्ञापयति प्रीमानिति निवेद्य स्व-मन्त्रागमगच्छत् 'सूत्रम् ?' प्रतिलिपि ? मन्त्र-
 मन्त्रमेव श्रेयाशीयम् । प्रतिनिदिनेदास्माभि रक्षणीया ।' म स्वोक्तानि वचनानि
 मुहुर्मुहुः प्रतियुज्यन्ति ।

वर्षाकाल । मेघाच्छादितेऽकाशे वाग्दिदा इतस्तत घमन्त्यनकस्या ।
 ज्योति तेषामानीत पश्यति । मावगता दीपकस्यैव तूनेन । तस्य हृदयाकाशे एवमेव
 विचान्वादिदा जायन्ति यान्ति च श्रमण । परिणामतोऽशुभर्षाणि सजायते । उभ-
 योरपि एकैव परिणति । कोविदाश्च तथैव निष्कृति प्रफुल्ल । परन्तु तस्य छायाया
 मुष्णा पानिता वधिता च भाद्यवी लताशय्य तमपुष्पिता । द्वितीया च दूषिकापि मद्य
 आरोग्येणापि तथैव-सुख-विहीना वित्तानि वाग्दिदाः क्षयन्त्यपु च वादपपून्मत्तव सम्ब-
 धमाना । यस्मिन्नाश्नन् कोविदारो ननो माप्रवी प्रति । दीपकोऽपि ध्यानम्य-योमाव
 वनादाहृत प्रम्यानुदु प्रहृषा वा प्रतोक्षाकुला स्वगत-तन्परा सज्जीभूतामुदपाति
 हृत्कषणाम पुनुरा नराडा मानिनामणभूमिपि सगर्वा सुमगा च श्रित्यज्य तत्रैवो
 पामगन्त्यत्र ध्यानावस्थिता ज्योति शिवाफलकमप्रिष्ठिता ज्योत् । स पूर्वदृष्ट
 स्मृत्वा तदैक शिरोपपुष्प नीत्वा तम्भा प्रोवाया कपोलधोर्वा स्पशयति । चारुचक्षु
 ज्योतिरपि ज्वनीत युगनाय नोडितेय नीडा' इत्युक्त्वा सा विहम्भैकतोऽपामगत् ।

मध्याह्नन्त गगन-मण्डले सवर्तवाऽनमामि प्रमृतानि । शून्यमेव जगन्न
 दुभयने भयपयंषु कमपि विश्रुत्यान सूत्रयनीत्र ।

'गर्ह प्रिये इत इत' इत्युभो ममालिङ्गितो लीनयैव निगंतो विहनुंम् ।
 यावदुपमच्छति तावद्दृष्टि प्रावारोपिते पाटलपादपे निपतति । तत्र रक्त-स्निग्ध
 किमनयाञ्च दृष्ट्वा प्रमन्नय च्छ्वा- पश्य, पश्य प्रिये !' इति माट्गुरि-मरुतैर्द-
 शितवान् । ज्योतिरपि नमनयो लज्जामग्ननमिव विशिष्य, स्मितवदनतमुष्ठी
 'अनु ग्नु अज्ञान् एवमेवास्मि किञ्चिदाशाजतनम् । न तु अज्ञातायं जिज्ञासुरिव
 प्रिया प्रतिपश्यति । माञ्च मर्षमेव निवेदयितुमिच्छति तथैव स्मिया यतोऽ
 प्रथमागेपिता पाटलगनाक न केवल बाल-किमनयापेता प्रमुन पुण्याच्छ दितापि
 भवितुमर्हति । 'इत्युभो स्वाम्यद प्राविगताम् ।

दीपकेनोद्दीप्ता विश्व-दीपशलाका किञ्चिन्वात्त लुपलुपायत् प्रसारयति च
 श्वेन-चन्द्रिकायिव दुग्मदृष्ट शकार चतुर्विधु । तत्र दुग्मप्रवले श्वेतप्रकाशे पत्रितासीदे
 का पत्रिका दीपकस्य वामहस्तकञ्चुकस्य बाहो द्वितीया च तस्य दक्षिणहस्ते

स्थितामोन् । मासचपेग पत्रमुमोच्य पठति—

ह्य एव मया स्पष्टीकृत यद्य व्यवहार यस्त्वया प्रिये न इदानीमन-
ह्य । अद्य तु त्वया मे हृदयमेव शतभा कृतम् । स्वयाप योन्पादनाय यत्रमिव मत्वा
रभित्नाहम् । भवान् स्व पत्रहार मर्गोय मा प्रतिआकृष्ट भक्तिव्यतीति मया चिंतित
पम्न्वात्र मया ज्ञानमिदं यन्मनो-ध्वजइवति । निमीलितज्ञाननेत्रया मयापश्यन्मयैवाय
म्नेह कृत भवमकाशम् । यद्यपि मे जनक सम्बन्धमिदं कदापि नैच्छत् परन्तु ।
भवतु अधना मयद निर्गोत्र यद्भोजनमेव, मयात्र श्रियने तातृपितुगृहे एव सुप्राप्यम् ।
जनकोऽप्यननात्मिन्न आसीत् । यस्मै मया पितुगृहे परित्यक्त तत् लक्ष्मप्रस्तोत्रमपि ।
यत्रयैव म जनकस्त्वत्प्राहुरति पदं तर्हि का भक्तिव्यति ते स्थिति ? प्रकृतिव्यवहारा-
चरणमपि श्व एव यथावश्यक गतिं यास्यति ।

इत्यरम्

या मदीव ते भीवतु —

शक्या,

अमिता

अनगन् एव निर्भेताद्य तस्य निजा । माया तैव-वार स्माग्निनापि
नेनामिनामवेष्ट दूरमाप न व्यवहृतम् । मन्त्रैव प्रमरत अन्धतम ज्योतिरिमां
घातां श्रुत्वाप्तीव द क्षिताऽभवत् । यत् सैवासीदस्य सवस्य घटितस्य कारण बीजम्
वा । द्रवो समानात्तारैश्चोर्मिलनममम्भवत् ।

दीपक वस्त्राणि परिधाय एकमेव विचार बीज 'मम्मात्रमेवविहास'
इति स्वमनस्मारोप्य चिन्तनमवगाह्य गृह्मनिगत । गोलाधुनैवेमभारमवताये ऋणा-
मुक्तिमिच्छति ज्योतिर्लच्छ्मलमपश्यन्तु पावदशक्तनोत् ।

'दीपक गृहि । मावजेनोक्त क्षीच्छ्वजेन । दीपक तत्रैव प्रतिपादयति
तावत् यत्न काटिद्वय जास्य आदिगति चावेष्टम् ।'

'दीपक अद्याह वचनद्वयमानवितृमिव ग्रामि ।'

अहन्तु गन्तैव वाचयन् निर्गोत्रमिच्छामि । इत्युक्त्वात्तत्र पत्रमेव समपि-
तम् ।

'अम्माभितिरूपणीय भवन्तैव निरूपितम् । वाक्यम् । पत्रमुदघाट्य
वाचयिस्वा त्यागपत्रमिति च शावाऽवदत् ।

अपि भवता ममीभवेवेद निर्गोत्र, त्वरायां वा ?'

'आय, मया सर्वं सम्यगेव निरूपितम् ।'

'अमिताया तु न किं ?'

'तया निर्णयि पूर्वमेव ।'

दीपकस्ततो न जाने कदा यद्य वा मार्गे दृश्याग्निपश्यन्व स्व गृहं प्राप्त ।
स्ववृत्त प्रियापैथावयितुमैच्छन्, परञ्च न तादृशं सत्त्वमाप्नोत् । पत्रेण स स्फुटं
सन्दशयितुवाम यदा पत्रं निखति, तदैवापश्यदेका कामपि पत्रिका ज्योतिहस्तलि-
खितामुमुक्ताम्—

प्राप्तेः,

यद्यप्यदं भवनं प्रगाढं स्नेह-पारावारे निमज्ज्य गच्छामि परं दुःखानुभूति-
स्त्वद्वरप्रदेव भविष्यतीत्यपदिशम् । मुदातेन सम्पूर्णवृत्ता निवेदितं भवनं पूर्वमेवा-
गम्य । सम्पूर्णं उरिवारं मत्कारणेन दुःखमाप्नोतु इति मे हृदयं न स्वीकरोति ।
भवता सम्पदैव मे ममदा । अतोऽहमात्मनः प्रमत्नतामपि बलिबतुमिच्छामि ।
भवदारोपिने पाटल-पादपे प्रम्फुटितं पल्लवं मे समीपे सुरक्षितोऽस्ति । पुष्पे जानं
सति धीध्रमेव मृनिता भविष्यन्ति भवन्तु । तमहं प्राणपरोन्तापि पालयिष्यामि ।
तदेव भविष्यति भवता प्रतिहृतिः । शशरत्नं नानातोऽपरं वाप स्नेहः । आशया
स्नेहं वारिधारां मदैव ब्रह्मिष्यति ।

भवतामेव सदैव दीपस्येव

ज्योतिः

दीपकः साकोशं 'अम्ब, विनष्टं सर्वं, हा धिक् हा हक्षीऽस्मि । सर्वनाश
मञ्जात, अम्ब !' क्रन्दनं निशम्य रमया रामचरितमानस-पठनं मध्य एव परित्यज्य
तत्रागतम् तथा नेत्रं ज्ञातं यन्मणे एव भविष्यति लङ्का परस्य । दीपकः तत्र पर्यङ्के
विगतमत्र पतित आर्मान् पत्रं हस्ते धारयन् । सा त्वरितमेव दूरभाष-यन्त्रेण द्राक्षतरं
सूचयामास । तत्रैव सा पत्रं पठितवती । चोत्कारभेत्तु सहमेव तन्मुखा-निर्गतम्
"मया न ज्ञातं यमयैव सुमनोऽहोचाने कष्टकावीर्योऽगुलम् उत ।

अत्रोपित्वा दीपकः स्वदूनिमत्स्वध्रमेणैवाप्नोति च स्वजोवितं निर्वाहं सम्य-
गेव । स्वमातरं प्रिययति वृत्तिम् । परञ्च स गृहं नावस्थातुं शक्नोति । भवनतु
दूरादेव प्रतिबुद्धिनि । नार्यां क्षीनोष्णप्रवृत्त्या स प्रवृत्तवान् परिवर्धकं कृतं बाल-
कान् पाठयति । एतेनघनमजयति कालं यापयति च मुहुर्मुहं स्वप्रियतमा ज्योतिं
तयोक्तान् साहित्यनन्दर्भाञ्च स्मरति यदा-कदा-लिखति, काव्यं वा करोति ।

यत्न माहित्यसदृश सम्भारश्च प्रेरयति किञ्चिद्वलिश्चिनुष । स्वानुभूति चञ्चनेनैवाभि-
 व्यनक्ति । नारी चरितस्यारोहावरोहान् स्मरति यं सामाया जना यथा कानिदाग
 धनानदादय महाकवि-पदमारुहा कृता । पवनस्योपयुक्ता हरितं पत्रवितेभ्र
 वृक्षंविधिवणपुष्प पादपेभ्रारुद्धादिता । प्रशमाधिकृतमिवासीत् सम्पूर्णं वनम् ।
 कस्यापि पुरातन महर्षेराश्रमादून नासीत् तत् ।

दीपको विचार-मग्नो यावद् भ्रमति तावदेता कदली कण्टकातीर्णे गुल्म
 समीपे आरोपिता विलपिताञ्च पश्यति । कदली स्वमराप्रवृत्त्या वपिता नृपतीव
 दृश्यते । गुल्मकचानिङ्गितमिच्छति । परञ्च गुल्मकस्तु स्वकण्टकविच्छिद्य द मासि
 ज्ञानमस्वीकरोति । तयो क्रीडा तस्य गृहस्थस्य सम्पूर्णा कथा पुनरावतयति । वापि
 युवति त सगाम्नीयमुद्दिन्न विसाञ्च सम्मुखेस्थि-वाघ्यानादपकयति । सोऽविलम्ब
 मेवाभिजानाति ताम् । परञ्च सा दीपक कूर्वेणाच्छन्नमुत्र नाभिजानाति । अमिता
 एषा स्वममि ? आश्चर्यचक्षिता तस्याङ्कुरधान्छ्रिता साऽपलकमेवापश्यत्तमुद्यम ।
 मत्तु— अलमातङ्कितया । मा भूयो कस्मादत्रायता मि भवतीतिकथ्यनाम्
 ज्ञातुमिच्छामि' विहसन्नेदोत्तवान् ।

'को भवान् अपि मया ज्ञानुं शक्यते ?

भवती मामभिजानात्येवेयावश्यवता न चतते ।

कथमाज्ञङ्किता भवतीति ज्ञातुमिच्छामि स्फुटम् ।

कथमह ते माहात्म्यं विदधामि ? भय परित्यज्य कथ्यता सम्पूणं वृत्तम् ।
 सत्यं न दापयितुमर्हति कोऽपि । तस्य पत्नानि विषमभूमावपि सुमधुराण्येव भवति ।
 य मय घोषायति स प्रज्ज्वलितमनसदवाच्छादयति अश्रेण । सपेनासत्यं तु
 रामायनिकवस्त्रमिव दह्यते ।'

अमितया वाष्प पर्याकुलेक्षणया हृत्वालुष्य प्रमाजयितुमिव सम्पूर्णा कथा
 आविता । पूर्वोक्ता गर्वोक्तय यत्रच स्मृतिपटलमप्यायाति, तत्रि कृष्णोरगद्व दर्शाति ।
 उद्योगालये महान् विपत्तव प्रस्फुटित । आशोक्षिता श्रमिका भवनाट्टालिकामागे
 दुमयत-त । जनको पितदावन्निरागच्छति । तदैव भवनं वदिवामक-वापतत । तदैव
 सहायतदेक श्रमिक । राजपुरषा अपि तत्क्षणमवापतिता । स पुरर्षेरावा पलायितो
 निरूपितो ।

किं विन्मथेत् शीघ्रमेवायुना स्वया स्थालया जतस्य, तत्र च आम
 समपण करणीयम् । एवमेव प्राप्य यनु न्याय ।'

११८/राजस्थानस्यायुनिक्ता मन्वृत कथानेयवा

'पञ्चाङ्गापर्याप्त भवन्त । भवन्त एव मनाथीकृत्य मां तत्र समर्पयन्तु, येन रक्षणं न्यायं च तमे ।' स्वल्पतापन तत्त्वं स्वर्णं यथा त्यजति कालुष्यं, तथैव साल्पसन्ता-
 देनैव सत्तापता मनसि शालुष्यं परित्यज्य विशुद्धा सरल स्वभावा च भूत्वा भासते
 स्म । सा मानसप धिषकरोति । त्याग्या खलु मे प्राणा इति सा मनस्य-
 परोत् । राक्षेश्वरदाधीनकोऽपि मित्तस्य वचनं विश्वस्य शीघ्रमेवावधारयद्-
 स्तुस्थितिम् । सुहृदागमने स्वागताय चायमानेतुमाज्ञापयति । चाय-पेयमान-
 यन्ती परिग्रामवदना कुशोदरी विप्रोयिताञ्जन नयनामुन्मुक्तदीर्घलिका धुम्र-वस्त्रानुता
 च दृष्टवामितादीपकी चकित्तावभवताम् । तदुपरि दृष्टिं विनिवेश्य पावदपस्यतामुभौ
 तौ तावत्माऽपि चकित्तापलक-विस्फारित-नयना तत्र तिष्ठति, स्वसन्तुननमपि च
 त्यजति । स्थानन्ती निपतन्तीव सा पादयो पतति ।

'कस्मात्स्वयंवासीत चायं पयस, जायातो भृशं किम् ?' राक्षेशेन पृष्टाऽपि
 तया न प्रत्युक्त एकोऽपि शब्दः । ताम् त्यक्तकामरूपिका कपाय पेयामवाद्-मुखो विह्वला
 वाण्यापमाणा चातिदुःखं स्वाधुमि तद्वस्त्राणि मिञ्चति ।

राक्षेशमु कि-कतं व्यभिभूत शिलाखण्डमिव निवचनं निष्पन्दश्च पश्यतीद
 सर्वं वृत्तम् । भमिता स्वपुत्रदृश्यं लज्जितावनता च दिसति । चाय-पात्रतु भवम्भ-
 धगितिवाप्यमुन्मुजति स्म ।

'ज्योति ।' चकितेन राक्षेशेभोक्तम् ।

'भाम् भ्रात ।' इति लज्जामयमाना पादाद्-मुष्टेनधरातले भेत्तुमिवेच्छति ।

राक्षेश, नाहं राक्षेश, दीपकोद्भूम् । एषाऽमिता ।' तेनैव सम्पूर्णं वृत्तं
 नियादितम् ।

अथ त्रिकोणस्य तिस्र रेखा पुनर्मिलन भेजु । तेषा बिन्दवः समाविष्टा
 परस्परम् । ततोऽवाप्त शिशुरेहः ।

'बालोऽयं क ?'

'त्रिकोण-सममे प्रयामोऽयमिदि परिहासेनामितोक्तवती ।

अथ कोविदारसभोपे कुमुमाकीर्णं शिला-पट्टमधितिष्ठन्ति सर्वे पादल-
 पारुषा पुष्पंराच्छादिता । माघवी-लतापि भुतरापुपिष्टा मट्टश्यते ? ।

सत्यस्यान्वेषणम्

कुमारी प्रभा

प्रकाशो विशालश्चार्प्रभन्ते मित्रे आस्ताम् पर ते विचारणाया स्तरे नितान्तमेव भिन्ने विद्यताम् । विज्ञानस्याध्येता विशानस्तर्कप्रवणो विचक्षण प्रज्ञया च मयुक्ता ध्यामोन् । स मर्दव स्ववीयाना जिज्ञामाना तर्कमग्न बुद्धि-प्राह्य च समाधान-मन्वेष्टु प्रायतत, पर दर्शन साहित्यादेशचाञ्चल्यनेन स नितान्तमेव सम्बेदनात्मको भावुक परमश्च आरितक समजायत । स स्ववीयाना ममस्त- जिज्ञामाना निदान मत्य-स्यान्वेषणेनैव प्राप्तुमियेय । समग्र एव विगते मप्ताहं न नियमित रूपेण स्वामिन मत्य श्रतस्य 'सत्यमेव ब्रह्म' इति विषयमाद्युत्य प्रवचन शुभाव । रविवारस्य प्रात स्वमित्त प्रकाश मिमित्वैव ता ममममप्ताहस्य उपल-प्रवर्गिता । प्रवाशेन तद्वक्तश्च श्रुत्वा विमगभगया प्रयुत्तरितम् -

बन्धो ! किमर्थं निरर्थके चिन्तन निमग्न्य स्वचिन्तमशान्त विदधामि ? मत्य-स्यान्वेषणे न क्वचन त्वमेव प्रयुताह स्वामिन मृष्टेश्च मर्वे प्राणिनोऽस्तवान्न प्रय-तन्ते । पर किं तेष्वेकेनाप्यस्या दिशि साफल्यमवाप्तम् ?

विशालेन प्रत्युत्तरितम्- गुह्यत 'अहं तु मयमन्विष्यैव शान्तिं प्राप्स्यामि । स्यात्तदर्थं मन् किमपि । कथं खलु महमतो भवेयमहं त्वदीयाभिं धारणामिषंत ज्ञान-विज्ञानदर्शनजीवनादीना च सत्यमेकमेव विद्यत । खस्तुनस्तु सत्यान्वेषणेनैव मत्यम मिज्ञानु शक्यत ।'

अनृष्टनेव प्रकाशेन कथितम् त्यजंतन् । त्वया तु पुनरपि नदेव पारम्परिक विवेचन प्रारब्धम् । अनन तुनिस्मिमेव विवाद कृत्वापि न कथपि निष्कर्षमवाप्तु शकनुव । न स्वीररापि किं वैज्ञानिक तथ्य त्वम्? न किं विज्ञानस्य मर्वे एव प्रयोगा तस्याधारिता भवन्ति ? अन्तु, अहमपि प्रयोगैश्च मिद्धि विद्याय स्वमन स्वीकृत वारिद्यस्यामि ।

'मत्यमन्वष्टु कीदृश प्रयोग चिन्तीयंसि त्वम् ? जिज्ञासुता विशालेन पृष्टम् ।

‘त्व खलु प्रयोगाय प्रस्तुतो भव । एष प्रयोगस्तु न खलु पारमार्थिक ।
वस्तुतस्तु एकं लघुनाटक मचनीयमस्ति । ततश्च सत्यस्यान्वेषण भविता । प्रकाशेन
निगदितम् ।

विशालेन खिन्न मनसा कथितम्— “अपि भ्रात । प्रहेलिका मा पृच्छे ?
स्पष्टतो ब्रूहि तद्यन्मया करणीयम् ।” तदनन्तरमुमे मित्रे कस्मिंश्चिद् वैयक्तिके
चिकित्सालये प्राविशतां, यत्र खलु नगरस्थको विशेषज्ञो डा० अविनाश महोदय
स्थित सन्नातुराणां परीक्षण विदधाति स्म । तदैव विशाल स्वोदर हस्तेन धारयन्
हा । मृगोऽभ्यहमिति क्षन्द्ग्निव स चिकित्सकाभिमुखमासन्ध्यामसीदत । प्रकाशेन च
गुह्युदररजो भीषणता चिकित्साकाय प्रकटिता । ततस्तु चिकित्सकेनैकाधिका प्रश्ना
कृता ततश्च कतिपयानि गुटिकान् सूच्या च प्रवेष्टव्य किमपि भ्रंपजद्रव लिखित्वा
शुल्ककृते दश रूप्यकाणि याचितानि । शुल्क प्रदाय तावुभावापणाद् भ्रंपज केतु
प्रारिप्यताम् । चिकित्सालयाद् बहिरागत्य विशालेन प्रोक्तम् ‘प्रकाश ! किमेतत्
मोह्य त्वया प्रदर्शितम् ? त्वया तु व्यर्थमेव दश रूप्यकाणि प्रदत्तानि ।’

प्रकाशस्त्वेतदेव कथयामास— “सत्यस्यान्वेषण किं व्यय विनैव सम्भाव्यते ?
अधुना तु त्व मया साक चिकित्सालय चत् ।” ततश्च तो कमप्योपघालयमाजग्मतु,
यत्र चातुराणामत्यधिक सम्मर्दभासीत् । विशाल प्राय चन्दन्निव स्वहस्ते नाडिका-
परीक्षायै वैद्यस्याभिमुख प्रससार । वैद्येन च तत्परतया जठर-विकारेण रोगोत्पत्ति
निश्चीयोपचारार्थं कतिपय-भ्रंपजानां नामानि लिखितानि । तेन पय्य-सम्बन्धिभ्यो
विशेषा निर्देशा अपि कृता । प्रकाशस्तु वैद्यराजाय पञ्च रूप्यकाणि दत्त्वा आगामि-
दिवसे प्रत्यागमनं ससूच्या तत प्रतस्थे । औपघालयाद् बहिरागत्य विशाल पुनरपि
प्रकाश पप्रच्छ द्रावतराणां वैद्यानां च कृते शुल्क प्रदाय त्व कीदृश सत्यमन्वेष्टुमिच्छसि ।

अपि भ्रात ! न किं त्वयैकस्यैव रोगस्य पयमद्वयेन सह व्याख्या-द्वय प्रत्यक्षी-
कृतम् । एकस्तु पय्यमेव मद्भूतपूर्णमनुते । अन्यश्च कथयति यत् किमपि भक्षय पिब
दा । एकस्यैव रजो निदान चिकित्सा च द्राक्तरौ वैद्यश्च पृथक्तया चिकीर्षत ।
प्रसात तत्परतया जगाद

खिन्नेन विशालेन पृष्टम्—‘साम्प्रत किमन्यत् विधातव्यम् ? तावकमिन्द्र
जात तु नाजगन्तु शक्यते मया ।’

प्रकाशस्तु एतावदेव कथितवान् ‘अल्पस्तावदमिनवोऽवशिष्यते ।’

ततश्चोभे मित्रे प्रचण्ड—‘मातंण्डनाभ्यां ज्योतिर्विज्ञान शालायामाजग्मतु ।

सत्र ज्योतिषाचार्यो महामान्य परमानन्द-महोदयोऽनेनै शिष्यै परिवृत निश्चिन्त-
मुद्रया समागताना जनाना हस्तरेखा जन्म लग्न च दृष्ट्वा भवविषयं वर्णयति स्म ।
त्रिशास्त्रेण तत्र गत्वा स्वोदर-विकार सम्बन्धे निवेदित निदानाय च प्रायितम् । ज्योति-
षाचार्येण विशालस्य ग्रहनक्षत्राणा गणना विधाय जने मार्गसप्तवर्षं दशमभिधीय
तेतु मगल नाम्नो पाप ग्रहयोस्तर्दशया प्रकोप च प्रतिपाद्य तयो शान्त्यर्थं
मेकमनुष्ठानं प्रस्तावितम् । तदनु आचार्येण प्रतिदिन पापप्रहाणा जपहवनादिनां सह
कचन इतरेऽपि दानपुण्यस्योपाया निर्दिष्टा । अनुष्ठानस्य विधानेनोदर विकार सदा
सर्वदायं निवर्तय्यते, इति स विश्वसिति स्म । अनुष्ठाने त्वनुमानतो भ्ययश्चैक पचा-
न्नदुत्तर शतस्यैवात्मके षण्णितस्तेन । श्रुत्वा तत्र प्रकाशस्तु ज्योतिषाचार्याय साढं पच
स्यैकाणि प्रदत्ताविममामस्य प्रथमतिथौ प्रत्यागन्तु निवेदयामास । तत्रश्च स
त्रिशास्त्रेण मार्गं बहिराययी । विशालस्तु साभ्रत घृणमेव खिन्न आसीत् : सेनाशोभमये
स्वरे कथितम् 'आष्टौ गच्छन्तु त्वदीय मत्यान्वेपणम् । अहं त्वधुना गृहमेव यासि ।'

प्रकाशे सानुनय निजगाद त - ' मित्र ! केवलमेक एव प्रयोगोऽत्रिणिष्यते ।
तदनु मत्यान्वेपणं पूर्णता यास्यति । अधुना तु मौलवि - महोदयाना पार्श्वेऽपि यात-
न्वमाशाभ्याम् ।

तत्रश्च तावुभौ खुदाबस नाम्न कस्यापि पीराध्यस्य गृहमयाताम् । तत्र
मौलवि महोदय स्वशिष्यै रादृत आपादमस्तक कृष्ण बम्पादि धारयन्मोदत । हस्तयो-
स्त्वेवमाभनचिदिट्टु दधार स । तदनु विशालो मौलव्या समीपमागत्य भ्रमश्चकार ।
तत्रश्चात्रन्दतेव तेन स्वोदर पीडा निवेदिता । श्रुत्वा तन् परमयाभ्योषेण मौलविना
पृष्टम् 'एषु दिवसेषु त्व कस्यचिज्जीर्णं गृहस्य पार्श्वं तस्तु नैव गतवान् ? ' विशालेन
विञ्चिद् बबनुभागवध, पर मध्य एव प्रकाशेन भटिति कथितम् 'मौलवि महोदय ।
मम मित्र तु प्रतिगत्र प्राचीनवसतो जीर्णवटवृक्षस्य अधस्तादागतु विवशोऽस्ति ।
तथा च ।

प्रकाशेन रवकीयकथन न पूरयितु पाठितम् । तत्पूर्वमेव मौलविना श्रोतम्
अल, अलमवगतमया मव छवजा धारिणी वृद्धा पिशाचिनी तव मित्रस्य शीर्षमधिर-
तोह । क्रीषिस्थास्तस्या अपारकरगेनैव स्वन्मित्रस्योदरं पीडा समाप्तिमेष्यति ।

तदर्थं मन्त्रमि कि विधातव्यम् ? प्रकाशेन त्रिशासितम् ।

मौलवी कथयामास - 'स्वया छलु अत्र - कुक्कुटयोर्वलिदेया । अग्न्यञ्च
पञ्च-भारमिता कृष्णामाया तदर्थं - भाव्यायो च कपूरं सवध-पुष्पादीनि गृहीत्वा-

शुक्र वातरस्य सन्ध्यायामव्रान्तव्यम् । तदाऽह् सर्वमेवावशिष्टं कार्यं सुष्टु विधा-
र्यामि ।

“वाड मौलदि- महोदया । आया शुक्रवामरे सायमेव वस्तून्त्यादायागमि-
प्याव ।” श्रीचरितदुभौ तौ शीघ्रतया प्रयातुमुप ध्रुवतु ।

‘अयित्पिठं तावत् । आमनोपहाररूपेण सार्धं-पञ्च-स्प्यकाणि तु प्रयच्छ
त्वम् । पीरस्य द्वारान्नेत्यमेव गन्तव्यं त्वया ।’ मौलनिना आदेशात्मक इव स्वरे
प्रोक्तम् ।

‘साम्प्रत तु चतुराणकोत्तर-हृष्यकमेक दद । अवशिष्टं तु शुक्रवातरस्य
सायमानेतव्यमावास्याम् ।’ इत्ययिस्वैतदुभौ कथयति त्वरया प्रतस्थाते । तत्रच तौ
प्रकाशस्य प्रकाशपुत्रे वक्षे सनायती ।

विशाल सम्बोधयत् प्रकाशो जगद- ‘दुष्टं त्वया मित्र । सत्यान्वेपण
यत्नु दुष्कर विद्यते । शक्ररो वैद्यो, हकीम पीरश्च सर्वे एवैकं खलु रोगरूपिण
सत्यमभिज्ञातु कति मार्गानुपायाश्चाङ्गी- कुर्वन्ति । ततोऽपि रुजो मूलं तु कश्चनैव
ज्ञानु पारयते । इत्यमेव स्वामिन सत्यानन्दमहोदया, अहं स्व दार्शनिका, विचारका,
धर्मगुरुव, वैज्ञानिकाश्च सर्वे एव स्व-स्वपद्धत्या सत्यमन्वेपयन्ति । पर वस्तुतस्तु
सत्यमनुभूतेर्विषयोऽस्ति । तदन्वेपण स्वपद्धत्याश्रय विनैव स्वकीयेऽस्यन्तरे विधातु
पायंते । अथच प्रयोगमिद्धमपि सत्यमन्वेप्यु प्रयोगास्तु कतिपये विधेया एव ।
एतन् खलु समाधिभक्तो भूत्वा केनाऽप्युपायेनान्येन वा साध्यम् । मन्दिरादीनि
वण्डितादयश्च सर्वे मार्गस्य उपदेष्टार सन्ति । गन्तव्यं प्रति तु स्वयमेव गगनीयम् ।’

विशालेन प्रमत्न-मुद्रया निगदितम्- ‘प्रकाश ! धन्योऽसि त्वम् । त्वया
तु यथार्थमेव सत्यान्वेपिका दृष्टिरवाप्ता । साम्प्रतमहमपि स्वयं सत्यान्वेपको भूत्वा
स्वान्तं गत्यमन्विष्यामि निजेनैव प्रयागेन ।’

